ΑΡΧΕΙΟΝ

ΤΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΟΜ. ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

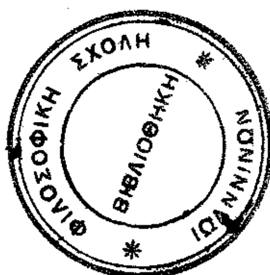
ΤΟΜΟΣ ΙΑ΄

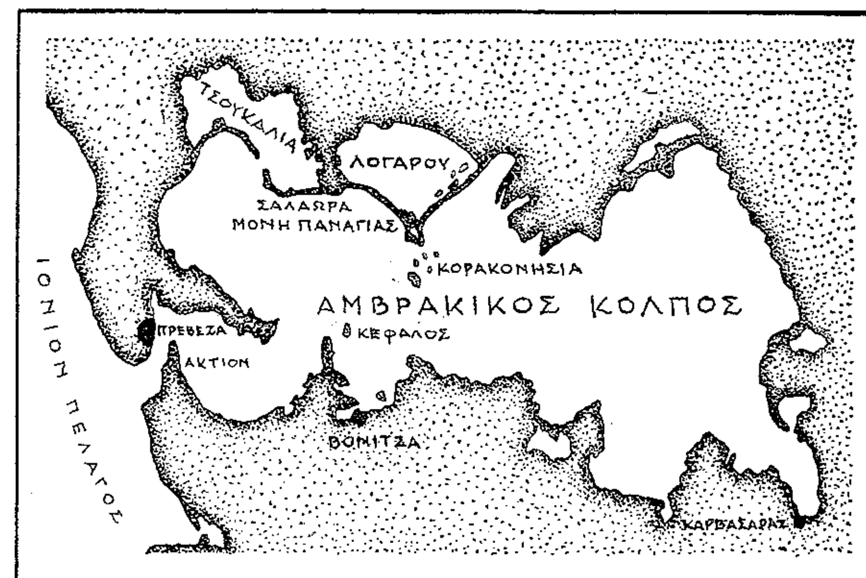
1969

ΤΕΥΧΟΣ 1.

ΑΘΗΝΑΙ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ"

Η ΕΠΙ ΤΟΥ ΑΜΒΡΑΚΙΚΟΥ ΜΟΝΗ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΗΣ ΚΟΡΑΚΟΝΗΣΙΑΣ

α) ***Θέσις καὶ ὀνομασία.*** Ἡ Ἄρτα ἔχει ἐπίνειον ἐπὶ τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου καὶ παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Ἀράχθου τὴν Σαλαώραν, ἀπέχουσαν ἀπ' αὐτῆς περὶ τὰ 20 χιλιόμετρα. Στενοτάτη τεχνητὴ λωρὶς μήκους 5 περίπου χιλιομέτρων, ὀνομαζομένη ὑπὸ τῶν ἐντοπίων *ράμμα*[1]—προφανῶς λόγῳ τῆς ἰσχνότητος αὐτῆς—συνδέει τὴν Σαλαώραν πρὸς μικρὰν νησῖδα, ἐπὶ τῆς ὁποίας διατηρεῖται παλαιὰ μονή, τιμωμένη εἰς μνήμην τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 1). Ἡ νησὶς ὀνομάζεται εἰς παλαιὰ ἔγγραφα *Κορακονήσιον*[2]

---

[1] Πρβλ. W. M. L e a k e, Travels in Northern Greece I, London 1835, σ. 201 (Thread).

[2] «Κοράκων νῆσος» ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Π α υ σ α ν ί ο υ (VIII 25, 2) ὅτι ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸ σημεῖον ὅπου ὁ ποταμὸς Λάδων ἐκβάλλει εἰς τὸν Ἀλφειόν. Πβλ. καὶ W. M. L e a k e, Travels in the Morea II, σ. 74, σημ. 6. Ὡς *Κορακονήσιον* ἀναφέρεται ἡ ἡμετέρα νησὶς ἢ μᾶλλον χερσονησὶς ὑπὸ Κ υ ρ ι α κ ο ῦ τοῦ ἐξ Ἀγκῶνος (E. Z i e b a r t h, Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος ἐν Ἠπείρῳ, Ἠπειρωτ. Χρον. Α' (1926) σ. 116). Ὁ Κυριακός, ἐπισκεφθεὶς τὸ δεύτερον τὴν Ἄρταν τὸ φθινόπωρον τοῦ 1436, περιγράφει κυνήγιον αὐτοῦ, ὅπερ ἐπεχείρησεν εἰς Κορακονήσιον μετὰ τοῦ δεσπότου Καρόλου Β' τοῦ Τόκκου. Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι ὁ μεταφράσας εἰς τὰ Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ τὴν σχετικὴν λατινικὴν φράσιν piscosum exiguum Heronesum κακῶς ἀπέδωκεν αὐτὴν ἑλληνιστὶ διὰ τῆς φράσεως «ἰχθυοβριθῆ μικρὰν Ἡρόνησον» δέον μικρὰν χερσόνησον, (her[s]onesum), ἀφ' οὗ, ὡς ἤδη εἴπομεν, περὶ χερσονησῖδος μᾶλλον πρόκειται.

καὶ *Κορακονήσιν*[1], ὑπὸ νεωτέρων δὲ λογίων, ἀτόπως, *Κορωνησία*[2]. Ἐκ τῆς ὀνομασίας δὲ τῆς νησῖδος ἔλαβε καὶ ἡ ἐπ' αὐτῆς μονὴ καὶ ἡ ἐν αὐτῇ τιμωμένη Παναγία τὴν ἐπίκλησιν Θεοτόκος ἡ Κορακονησία[3] ἢ Κορακοννησαία[4]

---

[1] Ὡς *Κορακονήσιν* ἀναφέρεται ἡ νησίς μας εἰς τὸ κατὰ τὸ ἔτος 1521 γραφὲν χρονικόν, τὸ ἐπιγραφόμενον «Σύγγραμμα ἱστορικὸν ὡς ἐν συνόψει συντεθὲν δηλοῦν περὶ τῆς Σκήτεως... Δουπιάνου καὶ Σταγῶν». Τὸ χρονικὸν τοῦτο ἐδημοσίευσε πρῶτος ὁ Léon Heuzey ἐν Annuaire de l'Association pour l'encouragement des Études Grecques en France, τ. IX (1875) σ. 232-251 (τὸ Κορακονήσιν εἰς σ. 240) καὶ ἐν Heuzey-Daumet, Mission Archéologique de Macédoine, Paris 1874, τ. I σ. 441-447. Ἱστορικὸν σχολιασμὸν τοῦ χρονικοῦ ἤρχισεν ὁ Ἰω. Βογιατζίδης ἐν Ε.Ε.Β.Σ. τ. 1 (1924) σ. 139 ἑξ. καὶ 2 (1925) σ. 149 ἑξ. Πρβλ. Λ. Βρανούση, Χρονικὰ Ἠπείρου, 1962, σ. 105 ἑξ. Ὁ αὐτὸς Λ.Β. ἐκδίδει ἐκ κώδικος τοῦ Λένινγκραδ πλῆρες τὸ ἐν λόγῳ κείμενον ἐν Ἐπ. Μεσ. Ἀρχ. τ. 16.

[2] Σεραφεὶμ [Ξενοπούλου] τοῦ Βυζαντίου, Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς πόλεως Ἄρτης κλπ. Ἀθῆναι 1884, σ. 170 καὶ 321. Βλέπε καὶ κατωτέρω τὰς ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων φορητῶν εἰκόνων τοῦ τέμπλου ἀφιερωτικὰς ἐπιγραφάς, ἔνθα ἡ Παναγία φέρεται δὶς ὡς *Κορωνησία*. Σημειώνομεν ἐνταῦθα, ὅτι ὑπὸ τοῦ Pouqueville (Voyage de la Grèce II, Paris 1826, σ. 318) ὀνομάζεται ἡ νησὶς ἁπλῶς Κόρακας, ὑπὸ δὲ τοῦ Leake (Travels in Northern Greece I, London 1835) ὀνομάζονται ὀρθῶς Καρακονήσια τὸ σύνολον τῶν 4 ἐν τῷ Ἀμβρακικῷ νησίδων.

[3] Ὡς *Κορακονησία* ἀναφέρεται ἡ μονὴ ἤδη εἰς 2 σημειώσεις τοῦ ἔτους 1193 τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 20 χειρογράφου ἐπὶ περγαμηνῆς Εὐαγγελίου τῆς Μ. Μεγάλου Σπηλαίου (Ν. Α. Βέη, Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1915, σ. 21). Ἡ σχετικὴ σημείωσις ἔχει ὡς ἑξῆς: *ἡ παροῦσα βίβλος τῆς μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Κορακονησίας καὶ*
IC | XC *Ἐπληρώθη ἡ παροῦσα βίβλος τῆς μονῆς τῆς ἁγίας Θεοτόκου τῆς Κορακονησίας*
N | K *ἐν μηνὶ αὐγούστῳ β', ἡμέρα β, ἰνδικτιῶνος α' (γρ. ια') ἔτους ς' ψ α* [ἤτοι 1193].

Ἄλλα σημειώματα μᾶς πληροφοροῦν ὅτι γραφεὺς τοῦ χειρογράφου εἶναι ὁ Νικήτας Σγουρόπλος, χορηγὸς δὲ καὶ ἀφιερωτὴς τοῦ κώδικος ὁ *Μελέτιος ἱερομόναχος καὶ καθηγούμενος*, τῆς αὐτῆς προφανῶς μονῆς. Ὡς *Κορακονησία* ἐπίσης ἀναφέρεται ἡ μονὴ καὶ εἰς Πατριαρχικὸν γράμμα Ἱερεμίου τοῦ Α' γραφὲν τὸ 1530 καὶ δημοσιευθὲν ὑπὸ Δ. Α. Ζακυθηνοῦ ἐν Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τ. 13 (1937) σ. 192-196.

[4] Ὡς *Κορακοννησαίαν* ἀναφέρουσι τὴν μονὴν δύο σημειώματα χειρογράφων τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος (Ἰ. Σακκελίωνος, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθν. Βιβλ. Ἑλλάδος, 1892, σ. 36 ἀρ. 194 καὶ σ. 37 ἀρ. 195).

Τὸ πρῶτον τούτων ἔχει ὡς ἑξῆς:
† ἐκοιμήθη ὁ . . . . . ἡγούμενος τῆς Θεοτόκου τῆς Κορακοννησαίας καὶ πατὴρ ἡμῶν κῦρις Γερόντιος μηνὶ Ἰουλίῳ ἑνδεκάτῃ τοῦ ,ςϡξε' († 1457) *ἔτους τῆς νῦν τρεχούσης ἰνδικτιῶνος ί . . .*

Τὸ δὲ δεύτερον:
ἐν ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ ,αχο' [1670] *τὸν μῆναν τὸν Ὀκτώβριον ἦλθεν ὁ Εὐγένιος ἱερομόναχος ἀπὸ τοὺς Κωστακέους εἰς τὸ μοναστήριον εἰς τὴν Κορακονησαῖαν καὶ ἀνήγειρεν αὐτήν, καὶ ἔκτισε τὰ κελλία καὶ ἐσυμμάζωξε μοναχοὺς καὶ ἱερομονάχους...κλπ.*

καὶ ὑπὸ νεωτέρων λογίων, ἀτόπως, *Κορωνησία*[1]. Τέλος εἰς ἔγγραφα τῆς Τουρκοκρατίας ἀναφέρεται ἐπανειλημμένως τὸ μοναστήριον *Κρακονήσια*[2].

Ἡ Μονὴ εἶναι σήμερον διαλελυμένη, τὸ καθολικὸν αὐτῆς ὅμως, εὑρισκόμενον, ὀλίγα μέτρα ὑπεράνω τῆς θαλάσσης ἐπὶ μικροῦ ὑψώματος, λειτουργεῖ ἕως σήμερον ὡς ἐνοριακὸς ναὸς τῆς μικρᾶς κοινότητος τῆς νησῖδος, ἥτις ὑπὸ θρησκευτικῆς εὐλαβείας κινουμένη ἐθεώρησε, δυστυχῶς, καθῆκόν της νὰ προβῇ ἐσχάτως (1962) ἄνευ ἀδείας, οὐ μόνον εἰς μερικὴν ἐξωτερικὴν ἀσβεστόχρισιν τοῦ ναοῦ ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν αὐτοῦ προσθήκην κιονοστηρίκτου προστῴου (βλ. εἰκ. 2 καὶ 12).

β) ***Μνεῖαι τῆς μονῆς.*** Περὶ τῆς μονῆς τῆς Κορακονησίας ὑπάρχουσι πλείονες εἰδήσεις[3] ἀναγόμεναι εἰς διαφόρους ἐποχάς. Ἡ ἀρχαιοτάτη ἐξ αὐτῶν εὑρίσκεται εἰς σημείωσιν τοῦ ὑπ' ἀρ. 20 ἐπὶ περγαμηνῆς Εὐαγγελίου τῆς Μονῆς Μεγάλου Σπηλαίου, ἀνάγεται δ' αὕτη εἰς τὸ ἔτος 1193[4], ὁπότε καθηγούμενος τῆς μονῆς ἦτο ὁ ἱερομόναχος Μελέτιος. Κατὰ ταῦτα ἡ μονὴ εἶναι προγενεστέρα τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνος. Πότε ὅμως ἀκριβῶς ἱδρύθη; Ὁ φίλος συνάδελφος κ. Λ. Βρανούσης μὲ ἐπληροφόρησεν, ὅτι ὁ Παναγ. Ἀραβαντινὸς εἰς τὴν ἀνέκδοτόν του εἰσέτι «περιγραφὴν τῆς Ἠπείρου» θεωρεῖ τὴν μονὴν ὡς κτίσμα τοῦ 11ου αἰῶνος στηριζόμενος ἐπὶ σιγιλλίου ἀναφερομένου ὑπὸ τοῦ Pouqueville. Ἐρευνήσας σχετικῶς δὲν κατώρθωσα δυστυχῶς ν' ἀνεύρω παρὰ Pouqueville τὸ σιγίλλιον τοῦτο[5]. Ἡ παρασχεθεῖσα ἐν-

---

[1] Ὁ τίτλος οὗτος εἶναι προφανῶς νεώτερον λόγιον κατασκεύασμα (ἀναφέρεται ἤδη εἰς ἔγγραφον τοῦ Γ. Μαλάμου ἀπὸ 10 Ἰουνίου 1830, Ἠπειρ. Ἑστία ΙΓ' (1964) σ. 586) υἱοθετηθὲν καὶ ὑπὸ τοῦ ἄλλοτε μητροπολίτου Ἄρτης Σεραφεὶμ [Ξενοπούλου] τοῦ Βυζαντίου. Βλ. σχετικῶς Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς . . . . πόλεως Ἄρτης, Ἀθῆναι 1884, σ. 13, 170, 321. Ἐπανέκδοσις Ἰ. Τσουτσίνου, Ἄρτα 1962, ἀντιστοίχως. Τὸν Σεραφεὶμ ἠκολούθησε καὶ ὁ Ἱεροσολύμων Τιμόθεος γράφων περὶ τῶν ἐπιθέτων τῆς Παναγίας (Ν. Σιὼν 48, 1953, σ. 92). Περὶ τοῦ ἀτόπου τῆς ὀνομασίας Κορωνησίας βλ. καὶ Ἠλ. Βασιλᾶν, Ἠπειρωτ. Ἑστία 4 (1955) σ. 467-68, ὅστις βεβαιώνει ὅτι οἱ σύγχρονοι ὀνομάζουσι τὴν Μονὴν *Κορακονησίαν* καὶ *Καρακονησιάν*.

[2] Βλ. Κ. Σ. Κώνσταν, Ἠπειρωτ. Ἑστία, τ. ΙΓ' (1964) σ. 579, 580, 582, 583, 584.

[3] Τὰς περισσοτέρας ἐξ αὐτῶν κατέγραψε παλαιότερον μὲν ὁ συνάδελφος κ. Δ. Ζακυθηνὸς ἐν Ε. Ε. Β.Σ. 13 (1937) σ. 193 ἑξ. ἐσχάτως δὲ ὁ κ. Κ. Δ. Κώνστας ἐν Ἠπειρ. Ἑστ. τ. ΙΓ' (1964) σ. 577-78.

[4] Βλέπε τὸ κείμενον τῆς σημειώσεως εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 3 σημείωσιν τῆς σ. 4

[5] Ὁ Pouqueville ἐν Travels in Southern Epirus, Acarnania, Aetolia, Attica and Peloponnesus or the Morea in the years 1814-16, London 1822, σ. 14 ἀναφέρει ὅτι «εἰς μίαν ἐκ τῶν τεσσάρων μικρῶν νήσων ἔξω τῆς Σαλαγόρας ὑπάρχει ναὸς καὶ κελλία μοναχῶν τινων τοῦ τάγματος τοῦ Ἁγ. Βασιλείου, κυριαρχοῦντος ἐν Ἑλλάδι, ὑπὸ τῶν ὁποίων καλλιεργεῖται τὸ ἔδαφος»· τοὐναντίον ὁ Leake (Travels in Northern Greece I, London 1835, σ. 201) ἀναφέρει ὅτι «εἰς τὴν δασώδη χερσόνησον, ἥτις προβάλλει εἰς τὸν κόλπον ὑπάρχει Μετόχι τῆς Παναγίας».

τούτοις παρὰ τοῦ Ἀραβαντινοῦ χρονολογία (11ος αἰ.) δὲν εἶναι ἀπίθανος, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω στηριζόμενοι ἐπὶ τεχνοκριτικῶν κριτηρίων. Ὅλως ὅμως ἀπαράδεκτος τυγχάνει ἡ γνώμη τοῦ μητροπολίτου Ἄρτης Σεραφείμ[1], ἡ στηριχθεῖσα, ὡς λέγει, ἐπὶ μαρτυρίας «γηραιοῦ καὶ εὐλαβοῦς τινος ἡγουμένου αὐτῆς, ἀποβιώσαντος τὸ 1855, Δωροθέου τοῦ ἱερομονάχου, ἀποφαινομένου, ὅτι ἡ μονὴ αὕτη ᾠκοδομήθη περὶ τὰ μέσα τῆς Ζ΄ ἑκατονταετηρίδος».

Δευτέραν περὶ τῆς μονῆς εἴδησιν παρέχει εἰς ἡμᾶς, 243 ἔτη μετὰ τὴν πρώτην, ὁ γνωστὸς Ἰταλὸς ἀρχαιολόγος καὶ περιηγητὴς Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος. Γράφει λοιπὸν οὗτος[2], ὅτι κατὰ τὸ κυνήγιον, τὸ ὁποῖον ἐπεχείρησε κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1436 μετὰ τοῦ βασιλέως Καρόλου (Β΄ τοῦ Τόκκου) εἰς Κορακονήσιον, ἐπεσκέφθη μετ᾿ αὐτοῦ «τὸν ἱερὸν καὶ περίοπτον ναὸν τῆς μακαρίας Παρθένου (=Παναγίας) κατοικούμενον ὑπὸ πλειόνων μοναχῶν τῆς ἑλληνικῆς (=ὀρθοδόξου) θρησκείας» ἐτέλεσε δ᾿ αὐτόθι καὶ λειτουργίαν «κατὰ τὰ ἐκεῖ ἔθιμα παρουσίᾳ καὶ τῶν πριγκίπων». Προσθέτει δ᾿ ἐπίσης, ὅτι εὗρεν ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου δαπέδου τοῦ ναοῦ βραχὺ ἐπίγραμμα (=ἐπιγραφὴν) γεγραμμένον δι᾿ ἀρχαίων ἀττικῶν γραμμάτων, τὸ ὁποῖον ἔδειξεν εἰς αὐτὸν αὐτὸς οὗτος ὁ βασιλεὺς Κάρολος. Εἶχε δὲ τὸ ἐπίγραμμα τοῦτο ὡς ἑξῆς:

Κλαυδία Βερονίκη ἐτῶν κδ΄, χαῖρε[3].

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω μνείας τῆς μονῆς πρέπει νὰ συγκρατήσωμεν α) ὅτι ὁ ναός τῆς Παναγίας, δηλαδὴ τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς, συνεκέντρωνε περὶ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνος πλείονας μοναχοὺς καὶ β) ὅτι διέσωζεν ἀκόμη ὁλόκληρον τὸ μαρμάρινον αὐτοῦ δάπεδον (βλ. κατωτέρω), μία τῶν πλακῶν τοῦ ὁποίου ἔφερε χαραγμένην τὴν ἀνωτέρω σημειωθεῖσαν ρωμαϊκὴν ἐπιτύμβιον ἐπιγραφήν.

[1] Δοκίμιον περὶ Ἄρτης κλπ., σ. 170-171.

[2] E. Ziebarth, ἐν Ἠπειρωτ. Χρον. Α΄ (1926) σ. 116. Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ σχετικὸν λατινικὸν κείμενον: *Venereo divo albescente die ad sacrum et conspicuum beatae Virginis sacellum quod plerique graeca religione monachi colunt, sacris de more principibus coram exactis breve hoc marmoreum ad pavimentum epigramma antiquis et atticis quoque litteris Karolo ipso indicante rege comperimus Κλαυδία Βερονίκη sic sonant latine: Claudia Veronice annorum XXIIII salve.* Ἡ ἐν τοῖς Ἠπειρωτικοῖς Χρονικοῖς ἑλληνικὴ μετάφρασις τοῦ λατινικοῦ κειμένου χωλαίνει δυστυχῶς εἰς πλείονα σημεῖα. Πλὴν τοῦ ἤδη εἰς τὴν σημ. 2 τῆς σελίδος 3 σημειωθέντος λάθους μεταφράσεως τοῦ Heronesum εἰς Ἡρόνησον καὶ τὸ conspicuum sacellum δὲν ἔπρεπε νὰ μεταφρασθῇ ἁπλῶς εἰς ἐπιφανῆ ἀλλὰ εἰς περίοπτον ναόν, διότι τοιοῦτος εἶναι πράγματι ὁ εἰς ὑψηλὸν τῆς νήσου σημεῖον ἱδρυμένος ναὸς τῆς μονῆς. Ἀλλὰ καὶ ἡ φράσις ἐπίσης sacellum quod plerique graeca religione monachi colunt δὲν ἔπρεπε ν᾿ ἀποδοθῇ διὰ τοῦ *ναῷ τιμωμένῳ ὑπὸ μοναχῶν τινων* τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας ἀλλὰ διὰ τοῦ *«κατοικουμένῳ ὑπὸ πλειόνων μοναχῶν* τῆς ἑλληνικῆς (=ὀρθοδόξου) θρησκείας».

[3] Τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην δὲν κατώρθωσα νὰ ἀνεύρω εἰς τὸ Corpus, ἴσως νὰ περιλαμβάνεται εἰς τὰ Epigrammata graeca reperta per Illyricum τοῦ Κυριακοῦ, ἅτινα ὅμως δὲν ὑπάρχουσιν ἐν Ἀθήναις.

Εἴκοσι καὶ ἓν ἔτη μετὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Κυριακοῦ εἰς τὴν Κορωνησίαν, ἤτοι τὸ 1457 βιβλιογραφικὸν σημείωμα κώδικος τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος[1] μᾶς πληροφορεῖ ὅτι

† *ἐκοιμήθη δὲ καὶ ὁ τούτου* [τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου] *ὑποτακτικὸς καὶ ἡγούμενος τῆς Θεοτόκου τῆς Κορακοννησαίας καὶ πατὴρ ἡμῶν κῦρις Γερόντιος μηνὶ Ἰουλίῳ ἐνδεκάτῃ τοῦ* ͵ϛϡξε΄ (+1457) *ἔτους τῆς νῦν τρεχούσης ἰνδικτιῶνος ι΄ … κλπ.*

Κατὰ ταῦτα ἡγούμενος τῆς Μ. Κορακονησίας μέχρι τοῦ 1457 ἦτο ὁ Γερόντιος.

Ἔτι ἀργότερον τὸ Χρονικὸν τῶν Μετεώρων[2] ἀναφέρει, ὅτι μοναστής τις τοῦ Μετεώρου κατὰ τὰ ἔτη 1481-82, ὀνόματι Γαλακτίων, «*διὰ χρημάτων ἐπισπάσας ἑαυτῷ τὸ τῆς ἡγουμενείας ὄνομα ἐν τοῖς ἐξωτερικοῖς ἄρχουσι* (δηλ. τοῖς Τούρκοις) ἐξώσθη ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Λαρίσης Διονυσίου καὶ τοῦ πατριάρχου Νήφωνος καὶ ἀποθανὼν «*ὥσπερ νῦν* (1521) *ὁρᾶται τυμπανιαῖος, φρικτὸν θέαμα, ἐν τοῖς τόποις τῆς Ἄρτης, εἰς τὸ Κορακονήσιν*». Δὲν εἶναι ἐν τούτοις βέβαιον οὔτε καὶ πιθανόν, ὅτι ὁ νεκρὸς τοῦ Γαλακτίωνος θὰ ἔκειτο ἐν τῇ μονῇ, ὡς ὑποθέτει ὁ Βογιατζίδης (ἔ. ἀ. σ. 182), ἀλλὰ θὰ εὑρίσκετο ἁπλῶς εἰς τὴν αὐτὴν νησῖδα ἐκτεθειμένος εἰς τὸ ὕπαιθρον.

Λίαν ἐνδιαφέρουσαν περὶ τῆς μονῆς τῆς Κορακονησίας εἴδησιν παρέχει εἰς ἡμᾶς γράμμα τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου, ἀποκείμενον εἰς τὰ Γ. Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους ὑπ᾿ ἀριθμ. Γεν. Εὑρετηρίου 253. Τὸ γράμμα τοῦτο, κατὰ τοὺς ὀρθοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ δημοσιεύσαντος αὐτὸ συναδέλφου κ. Δ. Ζακυθηνοῦ[3], πρέπει νὰ ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Α΄ ἐν Ἄρτῃ τὸ 1530, ἤτοι κατὰ τὴν καὶ ἄλλως μαρτυρουμένην[4] ἐπίσκεψιν αὐτοῦ τῆς πόλεως ταύτης.

Ὁ πατριάρχης στηριζόμενος ἐπὶ ἀναφορᾶς τὴν ὁποίαν ἀπέστειλαν εἰς αὐτὸν ἀφ᾿ ἑνὸς ὁ *πρώην Ἰωαννίν(ων) κῦρ Γεννάδ(ιος)* ἀφ᾿ ἑτέρου δ᾿ οἱ *ἐν τῇ θεία καὶ σεβασμία μ*[ονῇ] *τῆς Παναγίας τῆς ἐν τῇ Κορακονησίᾳ* διακείμενοι μοναχοί, ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Βονδίτζης (Βονίτσης), τοὺς κληρικοὺς

[1] Ἰ. Σακκελίωνος, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, 1892, σ. 36 ἀρ. 194. Πβλ. καὶ Σπ. Λάμπρου, Ν. Ἑλλην. 7 (1910) 156. Ὡς ἤδη παρετήρησεν ὁ κ. Ζακυθηνὸς (Ε.Ε.Β.Σ. 13, 1937, σ. 192) καὶ εἰς τὸ σημείωμα τοῦτο ἡ ἰνδικτιὼν δὲν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἔτος, τὸ ὁποῖον συμπίπτει πρὸς τὴν πέμπτην ἰνδικτιῶνα.

[2] Heuzey—Daumet, Mission archéologique de Macédoine, Paris 1876, σ. 443. Πβλ. καὶ Ι. Βογιατζίδου, Τὸ Χρονικὸν τῶν Μετεώρων ἐν Ε.Ε.Β.Σ. 2 (1925) σ. 182.

[3] Ε.Ε.Β.Σ. 13 (1937) σ. 192-196.

[4] Α. Ὀρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, 2α ἔκδ. 1963, σ. 160.

καὶ τοὺς προύχοντας τῆς αὐτῆς ἐπισκοπικῆς περιφερείας καὶ προτρέπει δι' αὐτοῦ, ἐπὶ ποινῇ ἀφορισμοῦ, τοὺς χριστιανοὺς κατοίκους τῆς Βονίτζης, ὅπως παύσουν νὰ παρενοχλοῦν τοὺς μοναχοὺς τῆς Κορακονησίας ἀπαιτοῦντες παρ' αὐτῶν *αὐθεντικὸν τέλος* ἤτοι κυριαρχικὸν φόρον διὰ τὰ ὑπὸ τῆς μονῆς κατεχόμενα *χελοκοφινοβίβαρα*[1], ἀπειλοῦντες ἄλλως νὰ ἐκβάλωσι καὶ ἀποσπάσωσι ταῦτα ἀπὸ τῆς μονῆς.

Οἱ ἐν λόγῳ «τάχα χριστιανοὶ» εἰς οὓς κυρίως ἀφορᾷ τὸ γράμμα, θὰ ἦσαν βεβαίως οἱ ἐνοικιασταὶ φόρων παρὰ τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν τῶν ἐχουσῶν τὴν ἐπικυριαρχίαν καὶ δεσποτείαν τῶν ἀκτῶν καὶ λιμνῶν εἰς τὰς ὁποίας ἠσκεῖτο ὑπὸ τῶν μοναχῶν τῆς Κορακονησίας ἡ διὰ τῶν βιβαρίων ἁλιεία.

Μανθάνομεν λοιπὸν ἐκ τοῦ μνημονευθέντος πατριαρχικοῦ γράμματος, ὅτι, ὡς ἄλλως τε καὶ πλεῖσται ἄλλαι μοναί[2], ἐκέκτητο καὶ ἡ τῆς Κορακονησίας *ἔκπαλαι* χελοκοφινοβίβαρα, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ εἶχε *μικρὰν ἀπόλαυσιν* ἤτοι μικρὸν εἰσόδημα, ὅπερ οἱ φορολόγοι χριστιανοὶ ἐπεχείρουν νὰ ἐλαττώσουν, τοῦθ' ὅπερ προεκάλεσε τὴν πρὸς τὸν πατριάρχην ἀναφορὰν τῶν μοναχῶν καὶ τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἀπολυθὲν γράμμα.

Ἀρκετὰς εἰδήσεις περὶ τῆς μονῆς ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀρυόμεθα ἐκ τουρκικῶν ἐγγράφων τῆς διαλελυμένης μονῆς Ἁγ. Παρασκευῆς ἢ Μυρτάρι τῆς ἐπαρχίας Βονίτσης, ἀποκειμένων σήμερον εἰς τὰ Γ. Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους (φάκ. 158). Περίληψις εἰς ἑλληνικὴν τῶν ἐγγράφων τούτων ἐγένετο τὸ 1840 ὑπὸ τοῦ «διερμηνέως τῶν ἀσιατικῶν γλωσσῶν» τῆς Κυβερνήσεως, ἐδημοσιεύθη δ' αὕτη ἐσχάτως ὑπὸ τοῦ κ. Κ. Σ. Κώνστα ἐν Ἠπειρωτικῇ Ἑστίᾳ (τ. ΙΓ', 1964, σ. 577 - 586). Τὰ ἐν λόγῳ ἔγγραφα (ταπία - χοτζέτια - ὁρισμοὶ - ἀναφοραὶ κλπ.) χρονολογοῦνται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1555 καὶ 1704. Ἐξ αὐτῶν λοιπὸν πληροφορούμεθα:

α) Ὅτι μεσοῦντος τοῦ 16ου αἰῶνος διάφοροι χριστιανοὶ ἐπώλουν εἰς τὴν μονὴν κτήματά των μὲ τὴν συμφωνίαν νὰ μένουν ὡς ἀφιερώματα εἰς τὸ μοναστήρι. Οὕτω εἰς χοτζέτι τοῦ 1555[3] ἀναγράφεται, ὅτι Εἰρήνη τις χριστιανὴ ἐπώλησε τὴν γειτονικὴν πρὸς τὴν μονὴν ἄμπελον αὐτῆς εἰς τὸν ἡγούμενον αὐτῆς Παπᾶ-Ἰωσήφ.

β) Τὸ 1559 διὰ ταπίου[4] ἡ χριστιανὴ Παπα-Σταμάταινα παρεχώρησεν εἰς τὴν μονὴν τὸν ἐν τῇ κωμοπόλει τῆς Βονίτζης ἀγρὸν αὐτῆς.

γ) Τὸ αὐτὸ ἔτος 1559 ὁ Ἀντώνιος Σελιανίνης (γρ. Σελιανίτης) παρεχώρησεν, ἀντὶ 1000 ἄσπρων, εἰς τοὺς καλογήρους τῆς μονῆς Παπᾶ. . . . καὶ

[1] Βλέπε περὶ τοῦ ὅρου τούτου Δ. Ζακυθηνόν, ἔ. ἀ. σ. 195.

[2] Βλ. σχετικῶς Δ. Ζακυθηνόν, ἔ. ἀ. σ. 195. Σημειωτέον, ὅτι καὶ σήμερον εἰσέτι ὑπάρχουσι πλείονα βιβάρια (ἰχθυοτροφεῖα) παρὰ τὴν βόρειον ἀκτὴν τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου. Βλ. κατωτέρω.

[3] Ἠπειρωτ. Ἑστία ΙΓ' (1964) σ. 579. Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 1 (Δ).

[4] Ἔ.ἀ. σ. 579. Ταπὶ ὑπ' ἀρ. 2 (Γ).

Παπᾶ Γαβριὴλ ἀγρόν του κείμενον εἰς θέσιν Καλαμίτζα, εἰς τὰ ὅρια Βονίτζης[1].

Καθ' ὅλον τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 16ου αἰῶνος φαίνεται ὅτι ἡ μονὴ ἔζησεν ἀνενοχλήτως καλλιεργοῦσα τὰς γαίας αὐτῆς.

Ἀρχομένου ὅμως τοῦ 17ου αἰῶνος ἤρχισε νὰ ὑφίσταται ἐνοχλήσεις παρὰ τῶν Τούρκων, στρατιωτικῶν ἰδίᾳ, περιοίκων, οἵτινες ἐπεχείρουν νὰ ἁρπάσωσι κτήματα καὶ καλλιεργησίμους γαίας τοῦ μοναστηρίου. Οὕτω ἐξ ὁρισμοῦ τοῦ Σουλτάνου Μουρὰτ τοῦ 1603 πρὸς τὸν ἀρχηγὸν τῆς σημαίας τῆς Ἀκαρνανίας καὶ τοὺς καδῆδες (κριτὰς) Ἄρτης, Ἁγ. Μαύρας (Λευκάδος) καὶ Βονίτζης, μανθάνομεν[2], ὅτι οἱ καλόγηροι τοῦ μοναστηρίου τῆς Κορακονησίας ἀπέστειλαν εἰς τὴν Πύλην ἀναφορὰν παραπονούμενοι, ὅτι ἂν καὶ ἔκπαλαι, διὰ βασιλικοῦ ὁρισμοῦ, κατέχοντες καὶ νεμόμενοι τὸ χειμάδιον Μυρτάρι, τὰς γαίας εἰς θέσιν Καλαμίτζα, Τιρδέρη, Ἅγ. Δημήτριος καὶ Παληάμπελα καὶ τὰ εἰς Ἁγ. Παρασκευὴν τζιφλίκια των, ὅμως ἐπηρεάζοντο παρὰ στρατιωτικῶν καὶ κυβερνητικῶν ὀργάνων, ἅτινα «θέτουσιν ἅρπαγας χεῖρας εἰς τὰ κτήματά των». Διὰ τοῦ ἐν λόγῳ ὁρισμοῦ ὁ Σουλτάνος ἐντέλλεται, ὅπως ἀποκρουσθῇ ἡ ἐπήρεια αὕτη.

Συμφώνως πρὸς τὴν σουλτανικὴν ταύτην ἀπόφασιν ὁ ὑποτακτικὸς τοῦ ναυάρχου Σινὰν—ἡ Βόνιτσα ἦτο τότε σιτηρέσιον τῶν κατὰ καιροὺς Τούρκων ναυάρχων—Χαμζᾶ Τζαβούσης, παρεχώρησε τὸ 1604 εἰς τὴν μονὴν τοὺς δημευθέντας ὑπ' αὐτοῦ ἀγρούς της Δισδὰρ Χασὰν εἰς θέσιν Ἅγ. Πέτρος[3].

Ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἀνωτέρω ὁρισμοῦ τοῦ Σουλτάνου Μουρὰτ τὸ 1603 καὶ ἐπὶ διάστημα 79 ἐτῶν ἡ μονὴ φαίνεται ὅτι ἔμεινεν ἀνενόχλητος ὑπὸ τῶν κατακτητῶν, περιῆλθεν ὅμως εἰς ἐλάττωσιν καὶ ἐρείπωσιν. Δι' ὃ καὶ ἀπὸ τοῦ 1682 ἀναιδὴς Τοῦρκος στρατιωτικός, ὀνόματι Κιλὶτζ μπέης, παρουσιάζεται διεκδικῶν τὸ δάσος Μυρτάρι καὶ ἰσχυριζόμενος ὅτι τὸ εἶχεν εἰς τὴν κατοχήν του διὰ ταπίου τοῦ Βοεβόδα Βονίτζης. Κατὰ τῆς διεκδικήσεως ταύτης ἀντετάχθη ὁ καλόγηρος τῆς μονῆς Εὐγένιος—πιθανώτατα ἡγούμενος αὐτῆς—ὑποστηρίξας, ὅτι τὸ Μυρτάρι ἦτο ἀπὸ μακροῦ ἀφιέρωμα εἰς τὸ μοναστήριον.

Τὰ ἀνωτέρω μανθάνομεν ἐξ ὁρισμοῦ τοῦ Σουλτάνου Μεχμὲτ τοῦ ἔτους 1682[4], δι' οὗ παραγγέλλεται ὁ καδῆς νὰ ἐξετάσῃ ἂν πράγματι τὸ Μυρτάρι ἦτο πρὸ τῆς κατακτήσεως ἀφιέρωμα εἰς τὴν μονὴν καὶ ἂν ἔμεινε τοιοῦτο μετὰ τὴν κατάκτησιν.

Ὁ μνημονευθεὶς μοναχὸς *Εὐγένιος* μᾶς εἶναι καὶ ἄλλοθεν γνωστός. Πρά-

[1] Ταπὶ ὑπ' ἀρ. 3 σ. 583 (ΚΕ).

[2] Ὁρισμὸς τοῦ 1603 ὑπ' ἀριθ. 4 σ. 579 (ΣΤ).

[3] Ταπὶ ὑπ' ἀρ. 5 τοῦ 1604. Ἔ.ἀ. σ. 579 (Α).

[4] Ὁρισμὸς ὑπ' ἀρ. 9, 580 (Η).

γματι σημείωμα τοῦ ὑπ' ἀρ. 195 χ/φου τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος[1] μᾶς πληροφορεῖ ὅτι *«ἐν ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ ͵αχο΄ (=1670) τὸν μῆναν τὸν Ὀκτώβριον ἦλθεν ὁ Εὐγένιος ἱερομόναχος ἀπὸ τοὺς Κωστακέους[2] εἰς τὸ μοναστήριον εἰς τὴν Κορακονησαῖαν καὶ ἀνήγειρεν αὐτήν, καὶ ἔκτισε τὰ κελλία καὶ ἐσυμμάζωξε μοναχοὺς καὶ ἱερομονάχους... κλπ.»*.

Πρόκειται λοιπὸν περὶ μοναχοῦ - ἡγουμένου πιθανώτατα—ἀληθοῦς νέου κτήτορος τῆς ἐν τῷ μεταξὺ ἐρειπωθείσης μονῆς, ὅστις ὄχι μόνον ἀνήγειρεν αὐτὴν ἐκ νέου ἀλλὰ καὶ ἔκτισε τὰ κελλία καὶ ἐγκατέστησεν εἰς αὐτὰ μοναχούς, ἀνέλαβε δὲ συγχρόνως μετὰ ζήλου καὶ τὴν ὑπεράσπισιν τῶν δικαιωμάτων τῆς μονῆς κατὰ τῶν καταπατητῶν τῶν κτημάτων της. Δυστυχῶς ὁ ρέκτης οὗτος ἡγούμενος ἀπέθανε τὸ 1682, ὡς μανθάνομεν ἐξ ἄλλου ὁρισμοῦ τοῦ Σουλτάνου Μεχμὲδ τοῦ ἔτους 1682[3], τὸν διεδέχθη δὲ ὁ καλόγηρος Ἰωνᾶς, ὅστις καὶ συνέχισε τοὺς ἀγῶνας τῆς μονῆς κατὰ τοῦ Κιλὶτζ ἀντιποιουμένου καὶ πάλιν μετά τινος Ἀχμὲτ Χότζα ὄχι μόνον τὸ Μυρτάρι ἀλλὰ καὶ τὰ Παληάμπελα τῆς Βονίτζης καὶ τοὺς τόπους Βιρέλους, πάντα κτήματα τῆς μονῆς.

Καίτοι δὲ διὰ χοτζετίου τοῦ 1682[4] τοῦ καδῆ Ναυπάκτου καὶ Βονίτζης ἐπεκυρώθη δικαστικῶς ἡ κυριότης τοῦ μοναστηρίου ἐπὶ τῶν ὡς ἄνω κτημάτων καὶ ἀπεβλήθησαν ἐξ αὐτῶν οἱ ἐναγόμενοι Κιλὶτζ καὶ Ἀχμὲτ Χότζα, ὁρισμὸς δ' ἀφ' ἑτέρου τοῦ Σουλτάνου Μεχμὲτ τοῦ 1683[5] ἐντέλλεται τὴν ἐκ τῶν κτημάτων τῆς μονῆς ἀπομάκρυνσιν τοῦ Κιλίτζ, ὅμως οὗτος ἐξηκολούθησε νὰ τὴν ἐνοχλῇ καὶ κατὰ τὸ 1684 ὡς μανθάνομεν α) ἐκ χοτζετίου[6] τοῦ ἔτους τούτου τοῦ καδῆ Πρεβέζης, δι' οὗ ὁ Παπα-Ἰωνᾶς—προφανῶς ἡγούμενος τῆς μονῆς—ἐνάγει καὶ πάλιν τὸν Κιλὶτζ μπέην ὡς ἀντιποιούμενον τὰ κτήματα τῆς μονῆς καὶ β) ἐξ ἄλλου χοτζετίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους τοῦ καδῆ Ἄρτης[7] περιέχοντος ἀπόφασιν περὶ ἀποβολῆς τοῦ Κιλὶτζ ἐκ τῶν ὡς ἄνω κτημάτων.

Οἱ πρὸς τὸν Κιλὶτζ μπέην δικαστικοὶ ἀγῶνες τῆς μονῆς φαίνεται ὅτι ἔληξαν ὁριστικῶς τὸ 1684, ὡς συνάγομεν ἐξ ἐγγράφου τοῦ 1684[8] τοῦ Δερβὶς Χουσεΐν, Διοικητοῦ Ἁγ. Μαύρας καὶ εἰσπράκτορος τῶν προσόδων τῶν ἀνηκουσῶν εἰς τὸ ἐκ τῆς Ἁγ. Μαύρας καὶ Βονίτζης σιτηρέσιον τοῦ ναυάρχου

[1] Ι. Σακκελίωνος, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθν. Βιβλ. τῆς Ἑλλάδος 1892, σ. 37 ἀρ. 195.

[2] Οἱ Κωστακέοι τοῦ σημειώματος εἶναι οἱ σημερινοὶ Κωστακιοί, συνοικισμὸς πρὸς Νότον τῆς πόλεως Ἄρτης, πέραν τῆς γεφύρας.

[3] Ὁρισμὸς ὑπ' ἀρ. 12, σ. 580 (ΙΑ).

[4] Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 14 σ. 582 (ΙΘ).

[5] Ὁρισμοὶ ὑπ' ἀρ. 15 καὶ 16 σ. 581 (ΙΓ καὶ ΙΔ).

[6] Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 24 σ. 583 (ΚΓ).

[7] Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 23 σ. 583 (ΚΒ).

[8] Ἔγγραφον ὑπ' ἀρ. 25 σ. 583 (ΚΣΤ).

κυρίου τῆς γῆς, ὅπερ μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὁ μὲν Κιλὶτζ ἀπομακρύνεται ὁριστικῶς τῶν κτημάτων τῆς μονῆς, αὕτη δ' ὑποχρεοῦται νὰ πληρώνῃ κατ' ἔτος 150 ἄσπρα εἰς τοὺς κυρίους τῆς γῆς.

Τὸ τελευταῖον ἐκ τῶν τουρκικῶν ἐγγράφων τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν μονὴν εἶναι δικαστικὴ πρᾶξις τοῦ καδῆ Βονίτζης τοῦ 1704[1], διὰ τῆς ὁποίας τὸ μὲν ὑπὲρ τοῦ Κιλὶτζ ἐκδοθὲν ταπὶ ἀκυροῦται, ἐξαιρέσει δὲ τῶν γαιῶν αἵτινες ἠγοράσθησαν παρὰ τοῦ μετὰ τὴν ἅλωσιν διορισθέντος Χουσεῒν ἐφένδη, ὅλα τὰ ἄλλα κτήματα, αἱ γαῖαι, τὰ χειμάδια, αἱ ἄμπελοι, οἱ κῆποι καὶ τὰ δένδρα ἀναγνωρίζονται ἀποκλειστικὴ ἰδιοκτησία τῆς μονῆς.

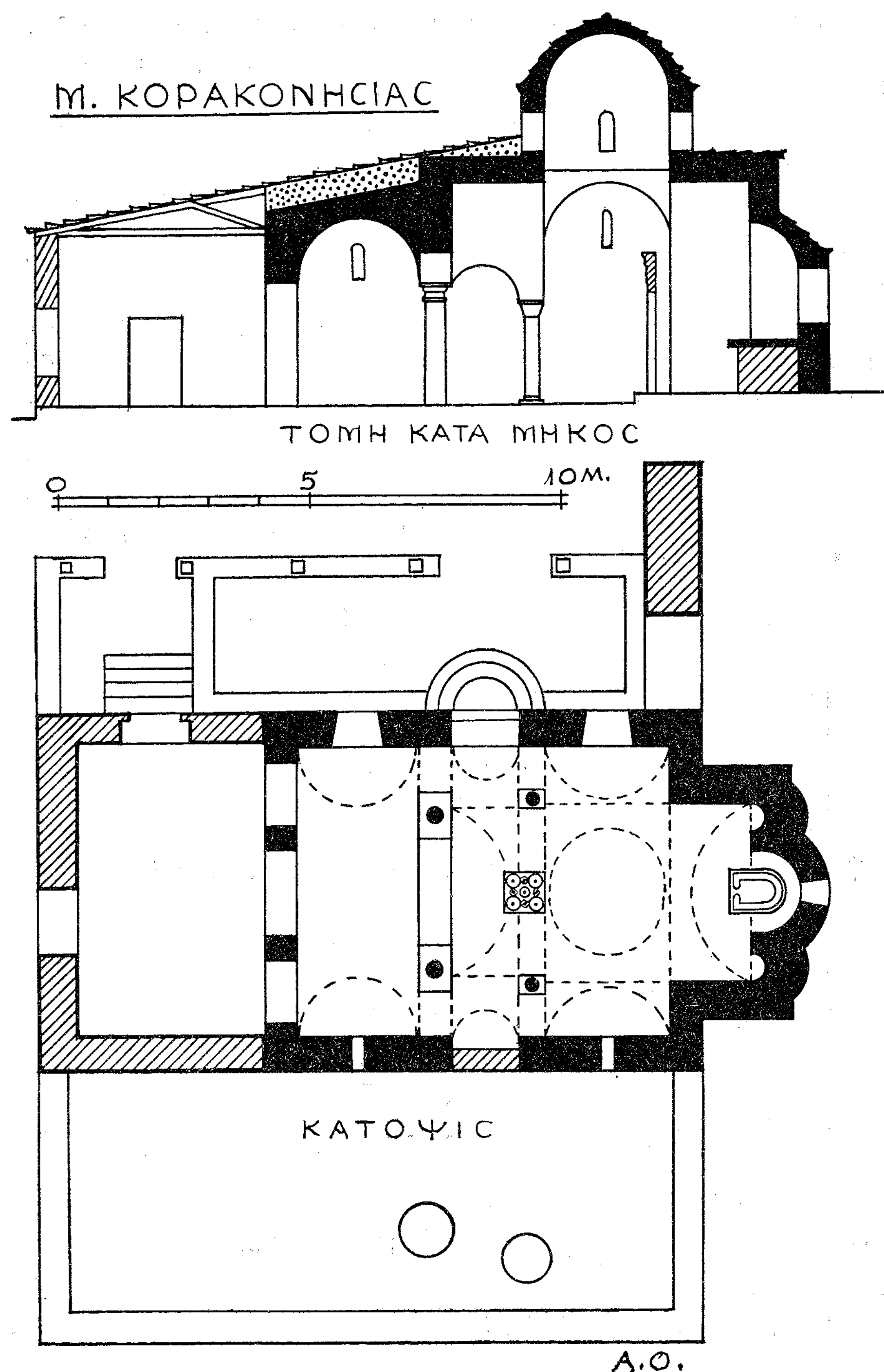
Ἐκ τῶν ἐν τοῖς πρόσθεν καταγραφέντων σημειωμάτων (Μεγ. Σπηλαίου, Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, Χρονικοῦ τῶν Μετεώρων) ὡς καὶ ἐκ τῶν ὑπὸ τῶν μνημονευθέντων τουρκικῶν ἐγγράφων παρεχομένων πληροφοριῶν καὶ χρονολογιῶν δυνάμεθα νὰ καταρτίσωμεν τὸν — οὐχὶ βεβαίως πλήρη — χρονολογικὸν πίνακα τῶν διατελεσάντων ἡγουμένων τῆς Μ. Κορακονησίας ἀπὸ τοῦ 1193 μέχρι τοῦ 1686 καὶ νὰ συμπληρώσωμεν αὐτὸν διὰ τῶν ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Σεραφεὶμ (ἔ. ἀν. σ. 171) ἀναφερομένων 4 ἡγουμένων τοῦ 19ου αἰῶνος.

Πίναξ ἡγουμένων τῆς Μ. Κορακονησίας

	1193	Μελέτιος (Σημ. Μεγ. Σπηλαίου)
	1457	Γερόντιος (Σημ. χ/φου 194 Ἐθν. Βιβλ.)
	1481-2	Γαλακτίων (;) (Χρονικὸν Μετεώρων)
	1555	Ἰωσὴφ (Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 1 στ. Δ)
	1559	Γαβριὴλ (Ταπὶ ὑπ' ἀρ. 3 στ. ΚΕ)
	1670	Εὐγένιος (Σημ. χ/φου 195 Ἐθν. Βιβλ. Ἑλλ.)
†	1682	Εὐγένιος (ὁρισμὸς ὑπ' ἀρ. 9, 10 καὶ 12 στ. Η, Θ, ΙΗ)
	1682	Ἰωνᾶς (ὁρισμὸς ὑπ' ἀρ. 12 στ. ΙΑ)
	1684	Ἰωνᾶς (Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 24 στ. ΚΓ)
	1686	Ἰωνᾶς (Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 26 στ. ΚΔ)
	1842	Δωρόθεος (ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφὴ εἰκόνος Παναγίας προσκυνηταρίου)
	1855	Δανιὴλ (Σεραφεὶμ σ. 171)
	1869	Ἀμβρόσιος (» » »)
	1871	Δανιὴλ τὸ β' (» » »)

Τοσαῦτα ὡς πρὸς τὴν ἱστορίαν. Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν τεχνοκριτικὴν ἐξέτασιν τῆς μονῆς, περὶ τῆς ὁποίας οὐδεὶς ἠσχολήθη μέχρι τοῦδε.

[1] Ἔγγραφον ὑπ' ἀρ. 27, σ. 584 (ΚΖ).

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ καθολικοῦ μετὰ τῶν προσκτισμάτων του.

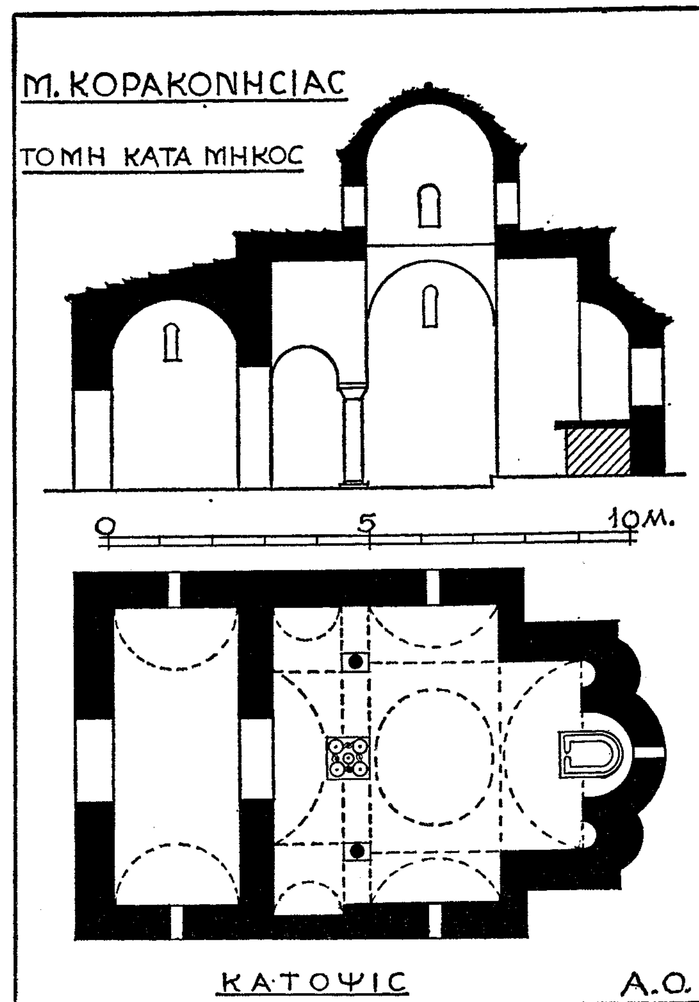
γ) ***Ἀρχιτεκτονική***. Ἐκ τῆς παλαιᾶς μονῆς σώζεται σήμερον μόνον τὸ καθολικὸν μετὰ τῶν προσκτισμάτων του. Τὰ κελλία της δὲν ὑφίστανται πλέον. Ἡ παρατιθεμένη κάτοψις καὶ τομὴ (εἰκ. 2) παρέχουσι τὴν μορφὴν τοῦ καθολικοῦ, ὡς ἔχει σήμερον, ἤτοι μὲ τὰς κατὰ καιροὺς γενομένας μετατροπὰς καὶ προσθήκας. Ὁ ἀρχικὸς ναός, δηλούμενος ἐν τῷ σχεδίῳ διὰ μέλανος χρώματος, παρουσίαζε τὸν τύπον δικιονίου σταυροειδοῦς ἡμιεγγεγραμμένου, μετὰ τρούλλου στηριζομένου ἐπὶ δύο κιόνων, μέσῳ τεσσάρων διασταυρουμένων καμαρῶν ἀνίσου διαμέτρου (εἰκ. 3). Ἐκ τούτων ἡ μία, ἡ ἀνατολική, ἐξέχει ἐλευθέρως, ἡ δὲ δυτικὴ εἶναι ἐγγεγραμμένη ἐντὸς ὀρθογωνίου περιβλήματος, δημιουργουμένου διὰ δύο μικρῶν γωνιαίων τετραγώνων διαμερισμάτων, καλυπτομένων διὰ καμαρῶν, αἵτινες βαίνουσιν ἐγκαρσίως πρὸς τὴν δυτικὴν (εἰκ. 2 καὶ 3).

Ὁ ἀρχικὸς ναὸς (εἰκ. 3) ἔφερε πρὸς δυσμάς, καθ' ὅλον τὸ πλάτος του νάρθηκα, πλάτους 2.30 καὶ μήκους 5.70, καλυπτόμενον διὰ συνεχοῦς κυλινδρικῆς καμάρας. Ὁ νάρθηξ αὐτὸς ἐχωρίζετο ἀρχικῶς ἀπὸ τὸν ναὸν διὰ πλήρους τοίχου διατρυπωμένου ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ θύρας (εἰκ. 3), ἐφωτίζετο δὲ διὰ δύο ὑψηλά, κατὰ τὰς στενὰς πλευράς, τοποθετημένων στενῶν τοξωτῶν παραθύρων (εἰκ. 2 καὶ 3 τομή). Ἀργότερον, ἴσως ἐπὶ ἡγουμένου Εὐγενίου, ἤτοι περὶ τὸ 1670, ἐκρίθη ἀναγκαία, χάριν μείζονος εὐρυχωρίας, ἡ κατεδάφισις τοῦ χωρίζοντος τὸν ναὸν ἀπὸ τοῦ νάρθηκος τοίχου καὶ ἡ ἀντικατάστασις αὐτοῦ διὰ τριβήλου, ἀποτελεσθέντος ἐξ ἑνὸς ἐν τῷ μέσῳ μεγάλου χαμηλωμένου τόξου, στηριχθέντος ἐπὶ 2 κιόνων (εἰκ. 2) καὶ ἐκ δύο ἄλλων πολὺ μικροτέρων εἰς τὰ πλάγια. Ὡς κιονόκρανα τῶν νέων κιόνων, ἐχρησιμοποιήθησαν ἐκ παλαιοτέρων κτηρίων ληφθεῖσαι ἰωνικαὶ βάσεις, αἵτινες ἐτέθησαν ἀντιστρόφως (εἰκ. 2).

Ταυτοχρόνως ἠνοίχθησαν εἰς τὸν πλήρη ἀρχικῶς δυτικὸν τοῖχον τοῦ νάρθηκος δύο ἀκόμη παράπλευροι θύραι, δύο δὲ ἄλλαι πλευρικαὶ θύραι τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ κυρίως ναοῦ φαίνεται, ὅτι ἠνοίχθησαν μετὰ τὴν διὰ τριβήλου ἀντικατάστασιν τοῦ δυτικοῦ τοίχου αὐτοῦ.

Ἰδιόρρυθμος παρουσιάζεται ἐνταῦθα ὁ σχηματισμὸς τοῦ ἱεροῦ, ὅπερ περιλαμβάνει κάτωθεν τῆς πολὺ εὐρυτέρας τῶν δύο ἐγκαρσίων ἀνατολικῆς καμάρας τοῦ σταυροῦ ὄχι μόνον τὴν κυρίαν κόγχην τοῦ ἱεροῦ ἀλλὰ καὶ τὴν τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Τὰ δύο ταῦτα παραβήματα περιωρίσθησαν ἐδῶ εἰς δύο παραπλεύρους, πολὺ μικράς, ἡμικυλινδρικὰς κόγχας, αἵτινες ἐξωτερικῶς ἐμφανίζονται ὡς τέταρτα κύκλου προσκεκολλημένα ἑκατέρωθεν τῆς ἐξωτερικῆς ἡμικυκλικῆς κεντρικῆς ἀψῖδος (εἰκ. 2 καὶ 3). Ὁμοία ἐξωτερικὴ διάταξις τῶν ἀψίδων προθέσεως καὶ διακονικοῦ ἀπαντᾶται συχνάκις εἰς ναοὺς

τῆς Π. Σερβίας—Gradaé[1], Studenica[2], Milesevo[3], Ravanica[4]—δὲν εἶναι

Εἰκ. 3. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ καθολικοῦ.

ὅμως ἄγνωστος καὶ εἰς ναοὺς τῆς Ἑλλάδος. Τὴν ἐπανευρίσκομεν πράγματι

[1] Vl. Petković Revue des Monuments religieux dans l'histoire du peuple serbe (σερβ.) Beograd 1950, εἰκ. 181.

[2] Vl. Petković, ἔνθ' ἀν. εἰκ. 988.

[3] Millet, Mél. Uspenskij I σ. 173 εἰκ. 108. Vl. Petković, ἔνθ' ἀν. εἰκ. 566.

[4] Vl. Petković, ἔνθ' ἀν. εἰκ. 852.

εἰς τὸν Ἅϊ-Στράτηγον τῆς Μάνης[1] (12ος αἰ.), εἰς Νεοχώριον Ρόδου[2], ἀκόμη δὲ καὶ εἰς ναὸν τῆς Χερσῶνος τῆς Ν. Ρωσίας[3].

Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ παρουσιάζεται κυλινδρικός, συμφωνῶν κατὰ τοῦτο, ὡς συνήθως, πρὸς τὸ κυλινδρικὸν σχῆμα τῆς κεντρικῆς ἁψῖδος τοῦ ἱε-

Εἰκ. 4. Ἄποψις τοῦ καθολικοῦ ἀπὸ ΝΑ.

ροῦ. Ἡ κλείς του εὑρίσκεται ἐσωτερικῶς εἰς ὕψος 7.45 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου, ἡ δὲ σφενδόνη του (τύμπανον) διατρυπᾶται ὑπὸ 4 μικρῶν τοξωτῶν παραθύρων πλάτους 0. 30 καὶ ὕψ. 0.80 μ. ἀνοιγομένων κατὰ τὰ 4 κύρια σημεῖα

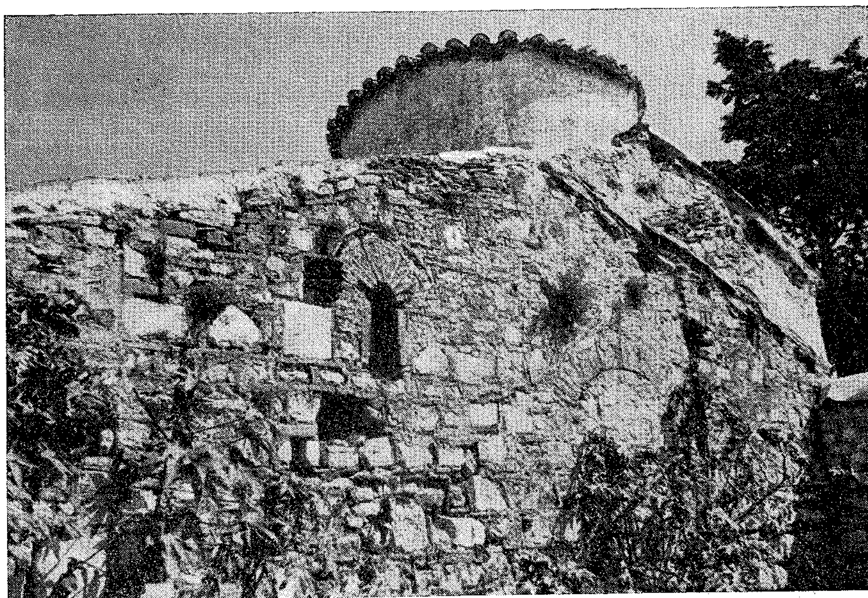
[1] Ν. Β. Δρανδάκη, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, Ἀθῆναι 1964, σ. 26.

[2] Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Ϛ' (1948) σ. 99 εἰκ. 85

[3] Pamjatniki christianskogo Chersonesa, Moskba 1905, εἰκ. 41.

τοῦ ὁρίζοντος. Λόγῳ διαφορᾶς διαμέτρου τῶν κατὰ μῆκος ἀπὸ τὰς κατὰ πλάτος καμάρας ὁ τροῦλλος προκύπτει ἐν κατόψει ἐλλειψοειδὴς (εἰκ. 2 καὶ 3) πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συμβαίνει καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους βυζαντινοὺς ναούς [1].

Συμφώνως πρὸς τ' ἀνωτέρω λεχθέντα ὁ τύπος τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ

Εἰκ. 5. Ἄποψις τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος.

ἀνήκει μὲν κατ' ἀρχὴν εἰς τὴν κατηγορίαν Δ τῆς πάλαι ὑπ' ἐμοῦ γενομένης κατατάξεως [2] τῶν σταυρικῶν ἐγγεγραμμένων μετὰ τρούλλου ναῶν, ἀποτελεῖ

[1] Ἰουστινιάνειος Καταπολιανὴ Πάρου: Α. Κ. Ὀρλάνδος, Ἐπετ. Ἑτ. Κυκλ. Μελ. Ε' (1965-66) σ. 10 εἰκ. 1, σ 12 εἰκ. 2. Βλαχέρνα Μάνης (12ου αἰ.): Megaw, BSA 33 (1932/33) σ. 149 εἰκ. 5, Ν. Δρανδάκης, Βυζ. τοιχογραφίαι Μέσα Μάνης, Ἀθῆναι 1964, σ. 68 σημ. 1. Ἅγ. Δημήτριος Λιμπέρδου (Μάνης) (12ου αἰ.): Ν. Δρανδάκης, ἔ. ἀ. σ. 72 σημ. 2. Ἅγιος Νικόλαος ἐντὸς τοῦ χωρίου Βρίκιον Μάνης: Ν. Δρανδάκης, ἔ. ἀ. σ. 89 σημ. 2. Ναὸς Djurdjeva - Stupova Σερβίας: Vl. Petković, Revue des Monuments... (σερβ.), Beograd 1950, εἰκ. 311. Καθολικὸν Μ. Ὁσίου Ναούμ: Petković ἔ. ἀ. εἰκ. 630. Κουμπελίδικη Καστοριᾶς: Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Δ' (1938) σ. 127 εἰκ. 88. Ἅγ. Γεώργιος Κρυονερίτης Σερρῶν: Ἀ. Ξυγγόπουλος, Ἔρευναι εἰς τὰ βυζ. μνημεῖα Σερρῶν, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 62 εἰκ. 29. Καθολικὸν Μ. Ἁγ. Τριάδος Μετεώρων (1476): Γ. Σωτηρίου, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. 9 (1932) σ. 397 εἰκ. 14. Ν. Ἐπισκοπῆς Θήρας: Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Ζ' (1951) σ. 187 εἰκ. 3. Ν. Ἁγ. Ταξιάρχου Θάρι Ρόδου: Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ ϛ' (1948) σ. 97 εἰκ. 83 κλπ.

[2] ΑΒΜΕ, Ε' (1939 - 40) σ. 7.

ὅμως παραλλαγὴν ταύτης, ἐπειδὴ τὸ καταλαμβάνον ὁλόκληρον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ τριμερὲς ἱερὸν δὲν εἰσέρχεται ἐνταῦθα καθ' ὅλον τὸ πλάτος αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου, ἀλλὰ μόνον κατὰ τὸ πρὸ τῆς μέσης κόγχης τμῆμα αὐτοῦ, καταργηθέντων ὁλοσχερῶς τῶν πρὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονι-

Εἰκ. 6. Ἡ νοτία πλευρὰ τοῦ παλαιοῦ νάρθηκος μὲ τὸ τοξωτὸν παράθυρον.

κοῦ δύο γωνιαίων, ἀνατολικῶν διαμερισμάτων, ὧν τώρα αἱ κόγχαι μετετέθησαν ἀντιστοίχως ἑκατέρωθεν τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἐπίτηδες πρὸς τοῦτο διευρυνθέντος τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ. Διὰ τῆς καταργήσεως ὅμως τῶν ἀνατολικῶν γωνιαίων διαμερισμάτων ἔπαυσε πλέον καὶ ὁ σταυρὸς τῶν καμαρῶν νὰ εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ἐγγεγραμμένος, ἀφ' οὗ τὸ ἀνατολικόν του σκέλος ἐξέχει ἐλεύθερον. Τούτου ἕνεκα τὴν παραλλαγὴν ταύτην τοῦ ἐγγεγραμμένου δικιονίου ναοῦ ὠνόμασα ἀνωτέρω ὡς τὴν τοῦ ἡμιεγγε-

γραμμένου σταυρικοῦ δικιονίου. Ἄλλο παράδειγμα τῆς παραλλαγῆς ταύτης παρέχει ὁ ἐν Μιρὰμ ναὸς τοῦ Ἁγ. Εὐσταθίου[1].

Ὁ ναὸς εἶναι σήμερον ἐξωτερικῶς, κατὰ τὰ πλεῖστά του μέρη ἐπικεχρισμένος, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ τρούλλου (εἰκ. 4). Εἰς τὰ ὀλίγα μέρη, ἅτινα παρέμειναν ἀνεπίχριστα, ὡς εἶναι π.χ. ἡ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τοῦ

Εἰκ. 7. Τὸ ὀμφάλιον τοῦ δαπέδου.

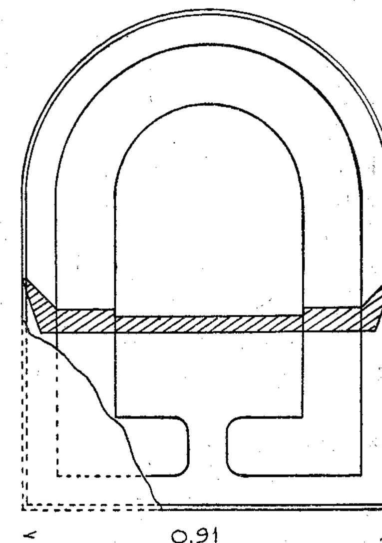
ἱεροῦ, ἐμφανίζει ψευδισόδομον τοιχοδομίαν ἐκ μεγάλων καὶ οὐχὶ ἐντελῶς κανονικῶν λίθων μετά τινων παρεμβαλλομένων πλίνθων (εἰκ. 5, 6). Βλέπομεν ἐπίσης ἐκεῖ καὶ τὰ τοξωτὰ πλαίσια τῶν στενῶν παραθύρων περιβαλλόμενα ὑπὸ δοντωτῆς ταινίας. Δὲν γνωρίζομεν ὅμως ἂν τοῦτο συνέβαινε καὶ εἰς τὰ παράθυρα τοῦ τρούλλου ἐπειδὴ ταῦτα καλύπτονται ὑπὸ τοῦ μεταγενεστέρου ἐπιχρίσματος.

Τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ ἦτο ἄλλοτε ἐστρωμένον διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, αἵτινες ἐσῴζοντο μέχρι τοῦ 1437, ὅτε, ὡς εἴδομεν (βλ. ἀν. σελ. 6) τὰς εἶδε καὶ ἀναφέρει αὐτὰς καὶ Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος. Ὡς μόνον λείψανον

[1] G. L. Bell, Zeitschr. f. G. Arch. Beiheft 9, ὅθεν M. Mavrodinov ἐν Atti del V Congresso Intern. di Studi Bizantini II, Roma 1940, πίν. LXVIII 5.

τοῦ μαρμαρίνου τούτου δαπέδου ἢ *πάτου*, ὡς τὸν ὀνομάζουν οἱ βυζαντινοί, διετηρήθη τετράγωνον ὀμφάλιον, διαστάσεων 0.80×0.80 μ. κείμενον ἐπὶ τοῦ κατὰ μῆκος ἄξονος τοῦ ναοῦ καὶ εἰς τὸ μέσον τῆς μεταξὺ τῶν δύο παλαιῶν κιόνων ἀποστάσεως[1]. Τὸ ὀμφάλιον τοῦτο (εἰκ. 7) παρουσιάζει τὸ σύνηθες κόσμημα, τὸ λεγόμενον τῶν 5 ἄρτων, ἤτοι τεσσάρων μεγάλων κύκλων ἐγγεγραμμένων ἐντὸς τετραγώνου, συμπλεκομένων δὲ μεταξύ των διὰ 4 ἐνδιαμέσων κόμβων καὶ περιβαλλόντων μικρότερον κεντρικὸν ῥόδακα. Σήμερον ἐλλείπουν ἀπ' αὐτοῦ τὰ μικρὰ πολύχρωμα, φυτευτὰ μαρμάρινα πλακίδια, τὰ ὁποῖα ἐγέμιζαν ἄλλοτε τὰς αὔλακας τοῦ σχεδίου (εἰκ. 7).

Ἐνδιαφέρον παλαιοχριστιανικὸν λείψανον καλύπτει σήμερον τὴν κτιστὴν Ἁγίαν Τράπεζαν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 2 καὶ 3 τομή). Εἶναι δὲ τοῦτο μαρμαρίνη πλὰξ (εἰκ. 8) ἔχουσα τὸ σχῆμα σῖγμα, ἤτοι ὀρθογωνίου ἀπολήγοντος εἰς ἡμικύκλιον ἐξέχον πρὸς τὰ ἔσω κατὰ 0.42. Ἡ κάτω ἀριστερά της γωνία εἶναι τεθραυσμένη. Τὸ ὁλικὸν πλάτος της εἶναι 0.91, τὸ δὲ μῆκός της μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ ἡμικυκλίου 1.15. Τὰ χείλη τοῦ καλύμματος εἶναι ἀνακεκαμμένα εἰς λοξότμητον παρυφήν, ὕψους 0.06 μ., ἐσωτερικῶς τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἐλαφρῶς (0.015) ἐξέχουσα ταινία περιθέουσα τὸ ὅλον σχῆμά του καὶ διακοπτομένη ὀλίγον (0.085) κατὰ τὸ μέσον τῆς ἐμπροσθίας πλευρᾶς, χάριν καλυτέρας ἐκροῆς τῶν ὑδάτων πλύσεως αὐτῆς. Ἡ τράπεζα αὕτη θὰ προέρχεται ἀναμφιβόλως ἐκ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, κειμένης ἐπὶ τῆς γειτονικῆς νησῖδος Κεφάλου τοῦ Ἀμβρακικοῦ, κατὰ τὴν πρόσφατον ἀνασκαφὴν τῆς ὁποίας ἀπεκαλύφθησαν καὶ ἄλλα ὅμοια τεμάχια[2].

Εἰκ. 8. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς καλυπτηρίου πλακὸς παλαιοχριστιανικῆς Ἁγ. Τραπέζης.

δ) ***Τὰ προσκτίσματα.*** Ὁ ἀρχικὸς βυζαντινὸς ναὸς ὑπέστη σὺν τῇ παρόδῳ τῶν αἰώνων πολλὰς καὶ ποικίλας ἀλλοιώσεις καὶ προσθήκας. Οὕτω παλαιό-

[1] Εἰς ὁμοίαν θέσιν ἐμφανίζει τὸ ὀμφάλιον καὶ τὸ ἐν Πάτμῳ Καθολικὸν τοῦ Μ. Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου.

[2] Βλ. τὰς σχετικὰς εἰκόνας παρὰ Χαρ. Μπάρλα: Ἀνασκαφὴ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς Κεφάλου, ΠΑΕ 1965, σ. 81 εἰκ. 2 καὶ πίν. 99β.

τερον μὲν (17ον αἰ. ;) ὁ χωρίζων τὸν κυρίως ναὸν ἀπὸ τὸν νάρθηκα πλήρης τοῖχος μετετράπη, ὡς ἤδη εἴπομεν, εἰς τρίβηλον, ἠνοίχθησαν δὲ συγχρόνως μία μὲν θύρα παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ δύο ἄλλαι εἰς τὸν Δ. τοῖχον τοῦ νάρθηκος, ἑκατέρωθεν τῆς παλαιᾶς μεσαίας (εἰκ. 2).

Ταυτοχρόνως πιθανῶς, ἢ καὶ κατά τι ἀργότερον, κατεσκευάσθη καθέτως πρὸς τὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ καθολικοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.80 μ. ἀπ' αὐτοῦ (εἰκ. 2 καὶ 9) ὑψηλὸν στενόμηκες ὀρθογώνιον ἐν ὁριζοντίᾳ τομῇ κωδωνοστάσιον διαστάσεων βάσεως 3.00×1.43 (εἰκ. 9) ἐν χρήσει καὶ σήμερον εἰσέτι. Τὸ κωδωνοστάσιον τοῦτο διαιρεῖται εἰς τρεῖς καθ' ὕψος ζώνας, χωριζομένας διὰ ταινιῶν ἐκ δύο ὁριζοντίων σειρῶν στενῶν, λιθίνων πλακῶν (εἰκ. 10). Ἐκ τῶν ζωνῶν ὑψηλοτέρα εἶναι ἡ διὰ κοινῆς τοιχοποιίας μὲ ἐνισχυμένας τὰς γωνίας διὰ κανονικῶν πελεκητῶν λίθων ἐκτισμένη κατωτάτη. Εἰς τὴν δευτέραν ζώνην ἐνεκτίσθη ὡς διακοσμητικὸν στοιχεῖον μαρμάρινον βυζαντινὸν γλυπτόν (περὶ οὗ κατωτέρω) (εἰκ. 9), καὶ τέλος ἡ ἀποτελοῦσα τὴν στέψιν τοῦ ὅλου κατασκευάσματος καὶ ἐλαφρῶς στενοτέρα τῶν ἄλλων ἀνωτάτη ζώνη, ἥτις εἰς μὲν τὸ μέσον διατρυπᾶται ὑπὸ τοξωτοῦ ἀνοίγματος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου κρέμαται ὁ κώδων, τὰς δὲ πλαγίας αὐτῆς πλευρὰς δὲν ἔχει κατακορύφους ἀλλὰ κοίλας (εἰκ. 10), πενιχρὰν προφανῶς μίμησιν σχεδίων ἰταλικοῦ baroque[1].

Τὴν ἄνω ἀπόληξιν αὐτῆς σχηματίζει ἀφ' ἑνὸς βαθμιδωτὸν κυματιοφόρον γεῖσον, ὅπερ ἐν τῷ μέσῳ παρακολουθεῖ τὴν καμπύλην τοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος, καὶ ἀφ' ἑτέρου τριγωνικὰ ἀετωμάτια ἐκ τῶν ὁποίων ἀνὰ τρία μὲν ὑπάρχουν ἐπὶ τοῦ γείσου ἑκάστης μακρᾶς πλευρᾶς, ἀνὰ ἓν δὲ ἐπὶ τοῦ γείσου τῶν στενῶν πλευρῶν (εἰκ. 9).

Ἔτι ἀργότερον, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 17ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνος, προσετέθη κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ καὶ δεύτερος, εὐρύτερος (ἐσωτ. διαστ. πλάτους 3.70 μ. × 5.87 καὶ ὕψους 3.30) ξυλόστεγος νάρθηξ (εἰκ. 11) μὲ μίαν μὲν τοξωτὴν θύραν εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς μεταβληθεῖσαν μεταγενεστέρως εἰς παράθυρον (εἰκ. 2, τομὴ) καὶ μίαν ἄλλην ἀνοιχθεῖσαν κατὰ τὴν βόρειον πλευράν, προσιτὴν διὰ τεσσάρων βαθμίδων (εἰκ. 2). Ἀκόμη ἀργότερον καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ παλαιοῦ ναοῦ προσετέθη εὐρύχωρον ὀρθογώνιον κτήριον, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 5.40 × 12.80 μ., ἀγνώστου, βοηθητικοῦ πιθανώτατα ἀλλὰ μὴ θρησκευτικοῦ προορισμοῦ, ἀφ' οὗ ἐντὸς αὐτοῦ εὑρέθησαν δύο μεγάλοι πίθοι (εἰκ. 2). Τοῦ κτηρίου τούτου διατηροῦνται κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα ὑψηλοί τινες τοῖχοι (εἰκ. 4).

Σημαντικαὶ ἀλλοιώσεις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ ἐγένοντο ἐπίσης κατὰ

[1] Βλέπε σχετικῶς ὅμοια παραδείγματα ἐξ Ἑπτανήσου παρὰ Salvator, Zante II, Πράγα 1904, σ. 24 Ἅγ. Στέφανος, σ. 60 Ἁγ. Βαρβάρα, σ. 163 Ἅγ. Γεώργιος Καλαμακίου, σ. 240 Σπηλιώτισσα.

τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 19ου αἰῶνος, ὅτε ἠνοίχθησαν εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος μεγάλα παράθυρα (εἰκ. 2), ὡς καὶ μία θύρα εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ νάρθηκος, ἔξω τῆς ὁποίας κατεσκευάσθησαν ἡμικυκλικαὶ βαθμίδες ἀνόδου (εἰκ. 2). Τότε ἐπίσης ἐκαλύφθησαν

Εἰκ. 9. Ἄποψις τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ κωδωνοστασίου ἀπὸ ΒΑ.

δι' ἀσβεστοχρίσματος ὁ τροῦλλος καὶ ὁλόκληρος ἡ βόρειος καὶ ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ. Τέλος, ὅλως προσφάτως (1962), κατεσκευάσθη, ἄνευ ἀδείας, πρὸ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ πεσσοστήρικτος ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος στοά (εἰκ. 12).

ε) ***Γλυπτική.*** Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν εἰς τὴν μέσην ζώνην τοῦ κωδωνοστασίου ἐνεκτίσθη παλαιὸν βυζαντινὸν γλυπτόν, ὡς διακοσμητικὸν προφανῶς στοιχεῖον. Τὸ ἀξιόλογον τοῦτο μνημεῖον (εἰκ. 13) ὁλικῶν διαστάσεων: ὕψους 0.72 καὶ πλάτους 0.78 ἀποτελεῖται ἐξ ὀρθογωνίου πλακὸς διατρυπωμένης ὑπὸ ἐλαφρῶς πεταλομόρφου τόξου διαμέτρου 0.48 καὶ στεφομένης ὑπὸ γλυπτοῦ κανόνος ἐξ 9 ἰωνικῶν ᾠῶν, βαινόντων ἐπὶ ἀστραγάλου καὶ καλυπτομένων ὑπὸ γλυπτοῦ λεσβίου κυματίου. Τόσον λόγῳ τοῦ θέματος, ὅσον

Εἰκ. 10. Ἀνατολικὴ ὄψις τοῦ κωδωνοστασίου.

καὶ τῆς ἐργασίας της, ἡ στέψις αὕτη ἔχει προφανῶς ληφθῆ ἔκ τινος ἀρχαίου ἑλληνικοῦ, ρωμαϊκῶν χρόνων, μνημείου, ἡ κάτωθεν ὅμως ταύτης πλὰξ εἶναι γνησίως βυζαντινή. Ἄνω καὶ πλαγίως ἡ πλὰξ αὕτη περιβάλλεται ὑπὸ εὐθυγράμμου βαθμιδωτοῦ πλαισίου, ἐν ᾧ τὸ ἐντὸς αὐτῆς τόξον φέρει ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον παρυφὴν καταλήγουσαν ἐξωτερικῶς εἰς σχοινίον καὶ κοσμουμένην

Εἰκ. 11. Ἄποψις τοῦ μεταγενεστέρου νάρθηκος ἀπὸ ΝΔ.

ἐσωτερικῶς κατὰ μὲν τὰ πλάγια διὰ τρέχοντος ζῴου ἐντὸς ἑλικοειδῶν κλιματίδων, κατὰ δὲ τὴν κλεῖδα διὰ μεγάλου ἀνθεμίου (ὁμοιάζοντος πρὸς περιρραντήριον μετὰ κώνου πίτυος ἢ στροβιλίου), ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ἵστανται ἔξεργα ἀνὰ ἓν πτηνὸν κατὰ κρόταφον, ραμφίζον μίαν ὄρπηκα τοῦ ἀνθεμίου (εἰκ. 13). Τὰ πτηνὰ ταῦτα πρέπει νὰ εἶναι παγώνια, ὡς συμπεραίνομεν ἀφ᾿ ἑνὸς ἐκ τοῦ μακροῦ λοφίου τῆς κεφαλῆς των καὶ ἀφ᾿ ἑτέρου ἐκ τῆς μακρᾶς οὐρᾶς των, ἥτις ἐνταῦθα εἶναι, κατ᾿ ἀνατολικὰ πρότυπα, ἀνωρθωμένη (εἰκ. 13).

Παγώνια μὲ ἀνωρθωμένην οὐρὰν συναντῶμεν συχνάκις εἰς περσικὰ (σασ-

σανιδικὰ) ὑφάσματα[1] καὶ ἄλλα ἔργα[2], ἐξ ὧν παρέλαβε τὸ θέμα ἥ τε παλαιοχριστιανικὴ καὶ ἡ βυζαντινὴ τέχνη[3].

Τέλος τὰ μεταξὺ τοῦ τόξου καὶ τοῦ πλαισίου τριγωνικὰ κενὰ πληροῦνται δι' ἀναγλύφων ἑλικοφύλλων ἀπὸ τῶν ὁποίων προβάλλουν ἑκατέρωθεν ἀνὰ ἓν ἡμισφαιρικὸν «κομβίον» κοσμούμενον δι' ἐλαφρῶς ἀναγλύπτου σταυροῦ καὶ ἀνθεμίων κατὰ τὰ γωνιαῖα αὐτοῦ διαμερίσματα.

Εἰκ. 12. Ἄποψις τῆς προσφάτως προστεθείσης στοᾶς εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ καθολικοῦ.

Εἰκ. 13. Τὸ εἰς τὸ κωδωνοστάσιον ἐντειχισμένον βυζαντινὸν γλυπτόν.

---

1 Ὕφασμα Τολώσης (Toulouse): O. v. F a l k e, Kunstgeschichte der Seidenweberei, Berlin 1921, πίν. V, β' ἥμισυ 12ου αἰ.

2 S a r r e, Die Kunst des alten Persien, Berlin 1925, πίν. 94, 102, 121, 125.

3 α) Γλυπτά: Θωράκια Ἀκυληίας: R i c c i - C o l a s a n t i, L'arte bizantina in Italia, Milano ἄ. χρ., πίν. 78. Δύο ἀνάγλυφα τοῦ μουσείου Θηβῶν: Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ τ. Ε' (1930 - 40) σ. 138 εἰκ. 20 καὶ σ. 143 εἰκ. 25. Ἀνάγλυφον ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Μαγγούτη Ἀθηνῶν: Κ. Κ ω ν σ τ α ν τ ό π ο υ λ ο ς, ΕΕΒΣ 8 (1931) σ. 246 εἰκ. 3. Ἀνάγλυφον Γεράνας καὶ Πυγμαίου νῦν ἐν τῷ Βυζ. Μουσείῳ Ἀθηνῶν: L. B r é h i e r, L'art byzantin, σ. 51 εἰκ. 15. Κιονόκρανον Βυζ. Μουσείου ἐκ τῆς Μ. Πετράκη: Μ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, ΔΧΑΕ περ. Δ, τ. Β' (1960/61) πίν. 49,3. Ἀνάγλυφος παράστασις περιθύρου τῆς Γοργοεπηκόου τῶν Ἀθηνῶν (ἀδημοσίευτος). Ἐπιτύμβιος πλὰξ Ἁγ. Νικολάου Μύρων τῆς Λυκίας: H. R o t t, Kleinas. Denkm., σ. 341 εἰκ. 128. Ἀνάγλυφον Κορίνθου: R. S c r a n t o n, Med. Architecture ἐν Corinth XVI, σ. 105 ἀρ. 12. Βυζ. κιβωτίδια τοῦ ἐν Βρυξέλλαις Musée du Cinquantenaire: L. B r é h i e r ἐν Gazette des Beaux - Arts 1930, σ. 278 εἰκ. 11, καὶ τοῦ ἐν Παρισίοις Μουσείου τοῦ Cluny: L. B r é h i e r, ἔ. ἀ. σ. 281 εἰκ. 17, ἀμφότερα περσικῆς πιθανώτατα προελεύσεως. β) Ψηφιδωτά: Ἱερουσαλήμ: O. D a l t o n, Byz. art and Archaeology, Oxford 1911, σ. 626 εἰκ. 250. Καχριὲ - Τζαμί: P a u l U n d e r w o o d, The Kariyé Djami 2, London 1967 πίν. 108, 118. γ) Χειρόγραφα: Soissons: N e u w i r t h, Frühchr. Kunst und Mittelalter, Leipzig 1919, σ. 164 εἰκ. 137. δ) Ἐλεφαντοστᾶ: Κτένιον τοῦ Μουσείου Φλωρεντίας: P. T o e s c a, Storia dell'Arte Italiana, τόμ. II, Torino 1927, εἰκ. 792 καὶ τέλος ε) Ἀγγεῖα: W a l l i s, Byzantine Ceramic Art, London 1907, πίν. IV εἰκ. 6 καὶ XLI εἰκ. 84.

Ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ περιγραφέντος γλυπτοῦ — ἀνάγλυφον βάθος μετ᾽ ἐπικαθημένων ἐξέργων στοιχείων — ὡς ἐνταῦθα τὰ κομβία καὶ τὰ πτηνά, συνηθίζεται κυρίως κατὰ τὸν 12ον[1] τὸν 13ον[2] καὶ τὸν 14ον[3] αἰῶνα, ἐξ ὧν, μᾶλλον εἰς τὸν δεύτερον, πρέπει νὰ ἐνταχθῇ καὶ τὸ ἡμέτερον λίαν ἐπιμελοῦς ἐκτελέσεως γλυπτόν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν προορισμὸν τοῦ ἐξεταζομένου τεμαχίου ὑποθέτω, ὅτι θὰ προέρχεται εἴτε ἐκ τῆς στέψεως προσκυνηταρίου τινὸς τοῦ παλαιοῦ, μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ ναοῦ, τοποθετημένου παρὰ τὰς ἑκατέρωθεν τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ παραστάδας τοῦ ναοῦ, εἴτε ἐκ τῆς στέψεως ἐπισκοπικοῦ θρόνου τοποθετημένου δεξιᾷ, κάτωθεν τοῦ τρούλλου. Ἀνάλογον παράδειγμα τοιούτου μαρμαρίνου θρόνου κοσμουμένου δι᾽ ἀναγλύφων παγωνίων παρέχει ὁ ὡραῖος ἐπισκοπικὸς θρόνος τοῦ ἐν Π. Σερβίᾳ ναοῦ τοῦ Nerezi[4].

Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν γλυπτῶν κατατακτέον καὶ τὸ ξύλινον ἐπίχρυσον τέμπλον τοῦ καθολικοῦ (εἰκ. 14). Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεσις τοῦ τέμπλου τούτου ἀκολουθεῖ τὴν συνήθη εἰς τέμπλα τῆς ὀψίμου Τουρκοκρατίας. Ἀποτελεῖται δηλ. ἀπὸ σειρὰν 3/4 λεπτῶν κιονίσκων βαινόντων ἐπὶ ὑψηλῶν πεσσίσκων καὶ στηριζόντων μέσῳ ἀτλαντικῶν μορφῶν εὐρὺ ὁριζόντιον ἐπιστύλιον, ὑπεράνω τοῦ ὁποίου ἐκτείνεται, ὡς τελικὴ στέψις, ἡ συνήθης σειρὰ τῶν τοξυλλίων τοῦ Δωδεκαόρτου. Εἰς τὸ βάθος τὰ μεταξὺ τῶν κιονίσκων διαστήματα φράσσονται κάτω μὲν δι᾽ ὀρθογωνίων θωρακίων (ποδιῶν), ἐν τῷ μέσῳ δὲ διὰ τῶν λατρευτικῶν εἰκόνων καὶ τῶν ὑπεράνω αὐτῶν ταινιῶν φερουσῶν ζωηρῶς ἀναγλύφους κεφαλὰς Χερουβεὶμ καὶ τέλος εἰς τὰ μεταξὺ τῶν ἀτλαντικῶν μορφῶν διαστήματα παρεμβάλλονται ἡμικυκλικὰ μετὰ πλήρους τυμπάνου πλαίσια.

Ὁλόκληρος ἡ ἐπιφάνεια τόσον τῶν κιονίσκων, ὅσον καὶ τῶν μεταξὺ καὶ τῶν ἄνω αὐτῶν μελῶν διαστημάτων κοσμεῖται δι᾽ ἀναγλύπτων ἀνθικῶν καὶ ζωικῶν κοσμημάτων: πτηνῶν, κεφαλῶν Χερουβεὶμ καὶ ἀνθρώπων, (ἐν οἷς καὶ αἱ τῶν ἀτλάντων) οὐχὶ λίαν ἱκανοποιητικῶν τόσον ἀπὸ ἀπόψεως συνθέσεως ὅσον καὶ ἐκτελέσεως.

1 Ὅσιος Μελέτιος Κιθαιρῶνος: Ὀρλάνδος ΑΒΜΕ Ε′ (1939/40) σ. 71. Ὄμορφη Ἐκκλησιά: Ὀρλάνδος, Ἡ Ὄμορφη Ἐκκλησιά, Ἀθῆναι 1921, σ. 23. Σωτὴρ Ἀμφίσσης: ΑΒΜΕ Α′ (1935) σ. 194. Μουσεῖον Κορίνθου: Φιλαδελφεύς, ΑΔ 1918, Παρ. σ. 9 εἰκ. 14 καὶ R. Scranton, Corinth XVI, 1957, πίν. 33, ἀρ. 158. Μονὴ Βλαχερνῶν Ἄρτης: Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Β′ (1936) σ. 27 εἰκ. 22. Ταξιάρχης Λοκρίδος: Ὀρλάνδος, ΕΕΒΣ 6 (1929) σ. 361 εἰκ. 13 καὶ σ. 367 εἰκ. 20.

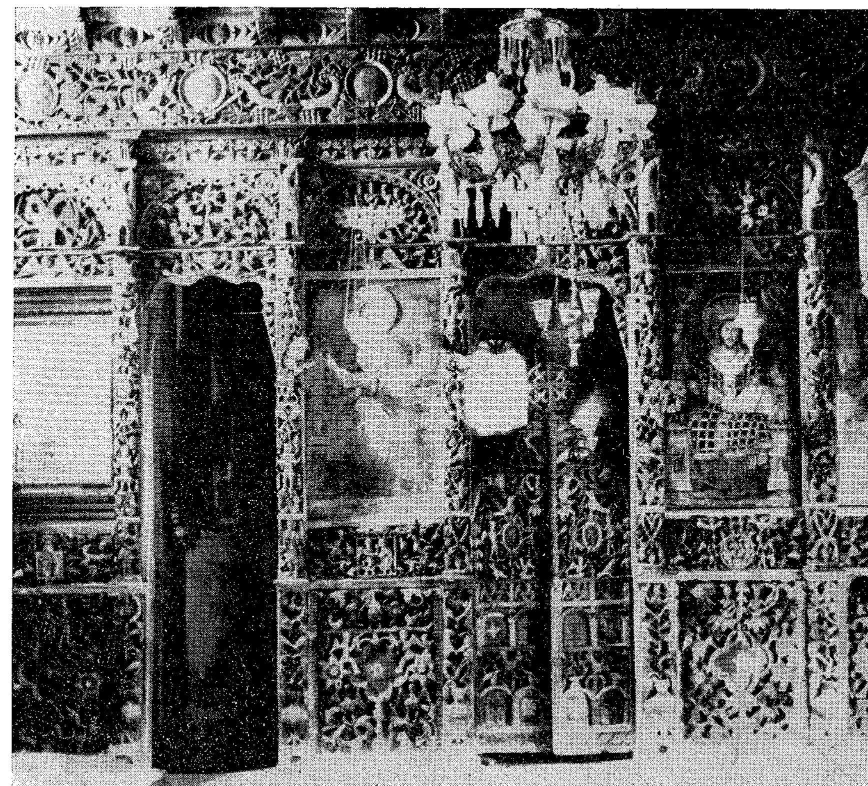
2 Ἐπιστύλιον τέμπλου ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Κυνηγοῦ ἐπὶ τοῦ Ὑμηττοῦ (1205): Strzygowski, ΔΙΕ Ἑτ. Γ′ (1889) σ. 122 πίν. Α′ καὶ Ὀρλάνδος, Εὑρετήριον Μεσ. Μνημ. Γ′, σ. 176 εἰκ. 233.

3 Ναοὶ Μυστρᾶ: G. Millet, Monum. byz. de Mistra, πίν. 49. 1, 58. 4.

4 G. Millet, L'ancien art Serbe, Paris 1919, εἰκ. 152.

Τὴν Ὡραίαν Πύλην ὡς καὶ τὴν τῆς προθέσεως κλείουσιν ἄνω τόξα διπλῆς καμπυλότητος (en accolade) (εἰκ. 14) χαρακτηριστικὰ τῶν τελευταίων χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας.

Τὸ ξυλόγλυπτον βημόθυρον τῆς Ὡραίας Πύλης ἔχει τὴν συνήθη μορφήν, τὰ δὲ δύο φύλλα του κοσμοῦνται κάτω μὲν διὰ δύο ἐπαλλήλων σειρῶν

Εἰκ. 14. Τὸ μεταγενέστερον ξυλόγλυπτον τέμπλον.

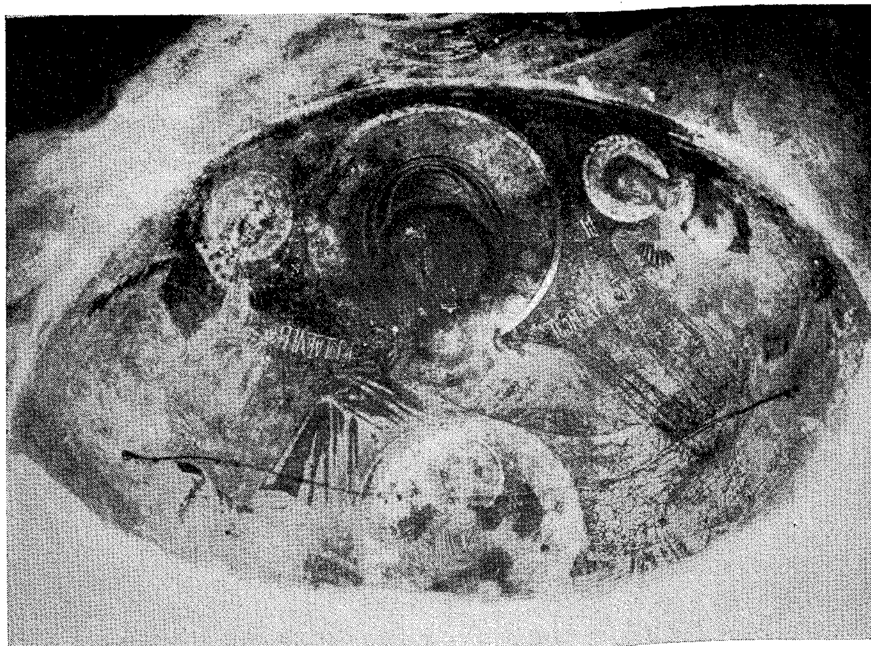
ἐκ τεσσάρων τοξυλλίων, εἰς τὰ ἄνω τῶν ὁποίων εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, διὰ χρώματος ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, ἄνω δὲ διὰ φυλλωμάτων περιβαλλόντων ἀνὰ ἓν εἰς ἕκαστον φύλλον κεντρικὸν ἐλλειψοειδὲς ἔμβλημα (εἰκ. 14).

Ἡ κατωτέρα ποιότης τῆς ἐργασίας καὶ τῆς συνθέσεως ἀκόμη τοῦ γλυπτικοῦ διακόσμου μαρτυροῦσι πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους (ἀρχὰς πιθανῶς ἢ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνος).

ϛ) ***Ζωγραφική.*** Α′. Τοιχογραφίαι. Ὀλίγαι καὶ κακῶς, λόγῳ τῆς ἐκ τῶν κηρίων αἰθάλης, διατηρούμεναι τοιχογραφίαι διασῴζονται εἰς τὸν κυρίως ναὸν καὶ τὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ. Οὕτω εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ τρούλλου διακρίνεται ἀμυδρῶς, ὁ ἐντελῶς κατεστραμμένος Παντοκράτωρ ἐντὸς με-

ταλλίου, τὴν παρυφὴν τοῦ ὁποίου ἐσχημάτιζεν ἡ ἐκ τῶν Ψαλμῶν 79, 15-16 καὶ τῆς λειτουργίας[1] εἰλημμένη ἐπιγραφὴ *Κύριε, Κύριε ἐπίβλεψον ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἴδε* [καὶ ἐπίσκεψαι τὴν ἄμπελον ταύτην καὶ κατάρτισαι αὐτὴν] *ἣν ἐφύτευσεν ἡ δεξιά σου*[2].

Καλύτερον ὁπωσδήποτε, διετηρήθη, ἂν καὶ πλήρης τῆς ἐκ τῶν κηρίων

Εἰκ. 15. Ἡ Πλατυτέρα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

αἰθάλης εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἡ Παναγία (εἰκ. 15), ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τῆς ὁποίας ὑπάρχει διὰ λευκῶν κεφαλαίων γραμμάτων ἡ ἐπιγραφὴ Η ΠΛΑΤΥΤΕΡΑ - ΤΩΝ ΟΥΡΑΝΩΝ.

Ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται ἐνταῦθα ἐν προτομῇ καὶ εἰς μεγάλην κλίμακα φέρουσα πρὸ τοῦ στήθους αὐτῆς ἐν μεταλλίῳ τὸν μικρὸν Χριστόν, ἤτοι κατὰ τὸν τύπον τῆς Βλαχερνιτίσσης. Φοροῦσα ἀπὸ κεφαλῆς τὸ σύνηθες πορφυροῦν μαφόριον τῶν ἐγγάμων γυναικῶν ἔχει τὰς χεῖρας ὑψωμένας ἑκατέρωθεν

[1] Πβλ. καὶ Κ.Δ. Ἰω. 15, $_1$ — Goar, Εὐχολόγιον, Βενετία 1730, σ. 63 § γ 5 καὶ Π. Ν. Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας, Ἀθῆναι, 1933 σ. 43.

[2] Ἡ ἰδία ἐπιγραφὴ εὕρηται καὶ εἰς τὸν Παντοκράτορα τῆς Μ. Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων (16ος αἰ.) καὶ εἰς τὸν Παντοκράτορα τῆς εἰκόνος τοῦ Βυζ. Μουσείου (18ος αἰ.). Carm. Capizzi, Παντοκράτωρ, Romae 1964, ἀρ. 516 καὶ 554. Μ. Ἁγ. Γεωργίου Πίνδου ΑΒΜΕ 5 (1939-40) σ. 190. Μοναὶ Ἁγ. Ὄρους. Millet - Pargoir Petit, ἀρ. 231 καὶ 233.

εἰς σχῆμα δεήσεως. Ὁ μικρὸς Χριστός, φορῶν ἐρυθρὸν χιτῶνα, εἰκονίζεται εὐλογῶν δι᾿ ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν[1]. Ἑκατέρωθεν τῆς Παναγίας εἰκονίζονται ἡμίσωμοι καὶ εἰς στάσιν 3/4, ἀλλ᾿ εἰς μικροτέραν κλίμακα, ἀνὰ εἷς ἀρχάγγελος, προσβλέποντες τὴν Παναγίαν καὶ δὴ δεξιᾷ μὲν αὐτῆς ὁ Γαβριήλ, ἀριστερᾷ δ᾿ ὁ Μιχαὴλ σημειούμενος διὰ τοῦ γράμματος Μ[2].

Εἰς παλαιοτέρας τοιχογραφίας τῆς Πλατυτέρας, ὡς π.χ. τῆς Μ. Ὑπαπαντῆς τῶν Μετεώρων (1358) οἱ ἀρχάγγελοι εἰκονίζονται ἑκατέρωθεν τῆς Παναγίας ὡς στηθάρια ἐντὸς μεταλλίων[3].

Εἰς τὸν πέριξ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ πλατὺν λῶρον εἰκονίσθη ἡ Ἀνάληψις. Μέγα μετάλλιον μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Κυρίου (μὴ διακρινομένου πλέον) κατελάμβανε τὴν κλεῖδα τοῦ λώρου, ὑποβασταζόμενον ὑπὸ δύο ὁρμητικῶς πετώντων ἀγγέλων, ἐνδεδυμένων ῥόδινον χιτῶνα μὲ μελανὴν κροσσωτὴν παρυφήν. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ λώρου παρίστανται οἱ Ἀπόστολοι εἰς δύο ἡμιχόρια τῶν ὁποίων προεξάρχει ἀνὰ εἷς ἄγγελος. Παρὰ τὸν ἄγγελον τοῦ δεξιοῦ ἡμιχορίου ἵσταται ἡ Θεοτόκος. Οἱ ἄγγελοι προσβλέποντες τοὺς ἀποστόλους δεικνύουσι διὰ τῆς πρὸς τὰ ἔσω ὑψωμένης χειρός των τὸν ὑπὸ τῶν ἄνω πετώντων ἀγγέλων ἀναλαμβανόμενον Χριστόν. Εἰς τὸ βάθος εἰκονίζονται δένδρα. Αἱ κεφαλαὶ τῶν Ἀποστόλων, ἕκαστος τῶν ὁποίων παρουσιάζει διάφορον στάσιν, ἐμφανίζουν πλήρη ἐκφράσεως χαρακτηριστικά.

Εἰς τὴν κορυφὴν τῆς καμάρας τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ παρίσταται, ἐντὸς ἐπαλλήλων διατεμνομένων καμπυλοπλεύρων τετραγώνων ἡ Ἁγία Τριάς.

Ἐπὶ τοῦ ἀνωτάτου τετραγώνου εἰκονίζονται, ὁ εἷς παρὰ τὸν ἄλλον, ὁ Πατὴρ καί, συμφώνως πρὸς τὸν Ψαλμόν[4], δεξιᾷ αὐτοῦ, ὁ Υἱός. Τούτων ἀμφοτέρων μόλις διακρίνονται αἱ μετὰ χρυσοῦ, ἐνσταύρου φωτοστεφάνου κεφαλαὶ καὶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος. Εἰς τὸ μεταξὺ τῶν δύο μορφῶν διάστημα εἰκονίζεται ἐντὸς κύκλου τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ὑπὸ τὴν Γραφικὴν[5] μορφὴν τῆς περιστερᾶς.

[1] Ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὴν Βλαχερνίτισσαν τῆς ἐν Μόσχᾳ συλλογῆς Tretiakof ἥτις ἀναπαράγει πιστῶς τὴν Παναγίαν τῶν Βλαχερνῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. (Βλέπε προχείρως εἰκόνα της παρὰ Ph. Sherrard, Constantinople, London 1965, εἰκ. σ. 83.)

[2] Ἡμίσωμοι ἀρχάγγελοι ἑκατέρωθεν τῆς Πλατυτέρας εἰκονίσθησαν καὶ ὑπὸ τοῦ Ξένου Διγενῆ (1491) εἰς τὴν κόγχην τῆς ἐν Αἰτωλίᾳ Μ. Μυρτιᾶς. Βλ. ΑΒΜΕ Θ΄ (1961) πίν. 4 ὡς καὶ εἰς τὸν ναὸν Ἁγίου Νικολάου (Μαγαλειοῦ) Καστορίας (15ος αἰ.): Στ. Πελεκανίδου, Καστοριά, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 172α.

[3] Βλ. εἰκ. παρὰ Ξυγγοπούλῳ, Σχεδίασμα..., Ἀθῆναι 1957, πίν. 12_1.

[4] Ψαλμ. 109, $_1$: *Εἶπεν ὁ Κύριος τῷ Κυρίῳ μου· κάθου ἐκ δεξιῶν μου.*

[5] Ματθ. 3, 16. Μᾶρκ. 1, 10. Λουκ. 3, 22. Ἰω. 1, 32. Πβλ. καὶ Μηναῖον Ἰανουαρίου (ἔκδ. Ἀποστολ. Διακονίας 1961) σ. 74, τροπάριον τοῦ α΄ ἤχου τῶν Θεοφανείων.

Τὸ ὑπόλοιπον τῆς καμάρας χωρίζεται καθ' ὕψος εἰς τέσσαρας ἐπιμήκεις ζώνας. Εἰς τὰς δύο ἀνωτέρας ἐκ τούτων, ἤτοι τὰς ἀμέσως ἑκατέρωθεν τῆς Ἁγ. Τριάδος εὑρισκομένας, εἰκονίζεται, εἰς δύο ἡμίση, ἡ Θεία Λειτουργία. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον ἑκάστου ἡμίσεος εἰκονίζεται κιβώριον, πρὸ τοῦ ὁποίου ἵσταται ὁ Χριστός, ὡς μέγας Ἀρχιερεύς, ἐνδεδυμένος ἀβακωτὸν φαιλόνιον. Πρὸς τοῦτον προσέρχεται ἑκατέρωθεν, σειρὰ τεσσάρων ἀγγέλων, ἐξ ὧν οἱ μὲν τῆς νοτίας πλευρᾶς διακρίνονται καλῶς, ἐκ δὲ τῶν τῆς βορείου σώζονται καλῶς μόνον οἱ δύο τελευταῖοι, ἐνῷ τῶν μέσων διακρίνονται μόνον αἱ κεφαλαὶ καὶ οἱ πόδες. Καὶ οἱ μὲν ἄγγελοι τῆς νοτίας πλευρᾶς κρατοῦσι πάντες λειτουργικὰ ῥιπίδια καὶ εἶναι ἐνδεδυμένοι ὁ μὲν πρῶτος καὶ ὁ τέταρτος ἐρυθρὰ στιχάρια καὶ ὀράρια κοσμούμενα διὰ πολυτίμων λίθων, οἱ δὲ δύο μέσοι χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, χρώματος, ἀντιστοίχως κυανοπρασίνου καὶ ῥοδίνου. Οἱ τῆς βορείου πλευρᾶς δύο πλήρως σωζόμενοι τελευταῖοι ἄγγελοι φέρουσι κροσσωτὰ ἐπιτραχήλια.

Εἰς τὰς κάτωθεν τῆς Θείας Λειτουργίας ζώνας ἐζωγραφήθησαν εἰς μὲν τὸ νότιον ἡμιθόλιον ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, εἰς δὲ τὸ βόρειον ἡ Πεντηκοστή.

Ὁ Εὐαγγελισμός, σωζόμενος μόνον κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ, ἐμφανίζει τὸν ἀρχάγγελον Γαβριὴλ ἐρχόμενον ἐξ ἀριστερῶν, ἐνδεδυμένον πορφυροῦν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ λιθοκόσμητον ἐπίβλημα, τείνοντα δ' ἐμπρὸς τὴν χεῖρα κατὰ τὸ γνωστὸν σχῆμα τοῦ ὁμιλοῦντος ἢ εὐλογοῦντος τὴν ἔναντι αὐτοῦ ἱσταμένην Παρθένον. Αὕτη, ἐνδεδυμένη τὸ σύνηθες πορφυροῦν μαφόριον, ἀντικρύζει τὸν ἀρχάγγελον, κλίνουσα ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἐμπρὸς τὴν κεφαλὴν καὶ ἔχουσα τὴν δεξιὰν πρὸ τοῦ στήθους, εἰς δήλωσιν ταπεινῆς ὑποταγῆς, εἰς τὸ ἀγγελικὸν μήνυμα. Ἀκολουθεῖ λοιπὸν ἐνταῦθα ὁ ζωγράφος τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν τῆς τέχνης τοῦ 9ου-11ου αἰ. Ἀπὸ ἡμικυκλίου σχεδιαζομένου διὰ λευκοῦ χρώματος εἰς τὸ μέσον τῆς ἄνω πλευρᾶς τῆς συνθέσεως ἐξέρχεται, διευθυνομένη πρὸς τὴν Παρθένον, δέσμη λευκῶν ἀκτίνων καὶ μετ' αὐτῆς, καθιπτάμενον, τὸ Ἅγ. Πνεῦμα, ἐν εἴδει λευκῆς περιστερᾶς, συμφώνως πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Λουκᾶ (1,35) λεγόμενα, καθ' ἃ ὁ ἄγγελος εἶπεν εἰς τὴν Παρθένον «*πνεῦμα ἅγιον ἐπελεύσεται ἐπὶ σὲ καὶ δύναμις Ὑψίστου ἐπισκιάσει σοι*».

Εἰς τὸ βάθος τῆς συνθέσεως εἰκονίζονται, ὡς συνήθως, ἀρχιτεκτονήματα. Οὕτω ὄπισθεν μὲν τῆς Παρθένου προβάλλει τρουλλαία ἐκκλησία, ἀντὶ τῆς παλαιότερον ἐκεῖ εἰκονιζομένης τρικλίτου βασιλικῆς τῆς Ναζαρὲτ ἀνεγερθείσης ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς οἰκίας τῆς Μαρίας, κατὰ τὴν Αἰθερίαν[1], ὄπισθεν δὲ τοῦ Γαβριὴλ τρίκλιτος δρομικὴ ἐκκλησία προφανῶς ἡ δευτέρα ἐκκλησία τῆς Ναζαρὲτ[1] μὲ ἐπικλινῆ στέγην καὶ παράθυρα κάτω μὲν καὶ εἰς τὸν φωταγωγὸν ὀρθογώνια τοξωτά, ὑπὸ δὲ τὸ τρίγωνον τῆς στέγης κυκλικόν (φεγγίτης). Τέλος εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ Γαβριὴλ καὶ τῆς Παρθένου διάστημα εἰκονίζεται κιονοστήρικτος τρουλλίσκος ἢ κιβώριον, καὶ εἰς τὸ κάτω μέρος στοά.

Εἰς τὴν εἰς τὸ βόρειον ἡμιθόλιον εἰκονιζομένην Πεντηκοστὴν οἱ 12 Ἀπόστολοι ἐζωγραφήθησαν, ὡς συνήθως, καθήμενοι, ἐπὶ ἡμικυκλικῆς «ἐξέδρας» καὶ διῃρημένοι εἰς δύο σαφῆ ἡμιχόρια, ἐκ τῶν ὁποίων τοῦ μὲν δεξιοῦ (τῷ θεατῇ) προεξάρχει ὁ ἀναφαλαντίας Παῦλος, τοῦ δὲ ἀριστεροῦ ὁ λευκόθριξ καὶ σγουρομάλλης Πέτρος, ὅστις καὶ κρατεῖ ἀνοικτὸν εἰλητόν, ἐφ' οὗ εἶναι γεγραμμένη ἡ φράσις «*ἀδελφοὶ* [ἐ]*πί*[στα]*σ*τε [ὅτι ἐφ' ἡμερῶν ἀρχαίων ἐν ὑμῖν ἐξελέξατο ὁ Θεὸς]» (Πράξ. Ἀποστ. 15,7).

Πάντες οἱ ἀπόστολοι εἶναι ἐνδεδυμένοι χιτῶνα καὶ ἱμάτιον μὲ κυριαρχοῦντα τὰ συμπληρωματικὰ χρώματα, τὸ πορφυροῦν καὶ τὸ βαθυπράσινον, εἰς τὰ ὁποῖα προστίθεται καὶ τὸ κιτρινόφαιον. Ἡ στάσις τῶν μαθητῶν, οἵτινες κρατοῦσι πάντες διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς τὸ Εὐαγγέλιον ἄλλοτε ὡς βιβλίον καὶ ἄλλοτε ὡς συνεπτυγμένον εἰλητόν, δὲν εἶναι ἀπολύτως ὁμοιόμορφος. Δύο ἐξ αὐτῶν, ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ ἡμιχορίου, φαίνονται συνομιλοῦντες, ἐν ᾧ οἱ ὑπόλοιποι βλέπουσιν ἀτάραχοι πρὸς τὰ ἐμπρός. Εἰς τὸ βάθος τῆς ἐξέδρας εἰκονίζονται δεξιᾷ μὲν καὶ ἀριστερᾷ διώροφα ἀρχιτεκτονήματα, εἰς δὲ τὸ μέσον κυκλοτερὲς οἰκοδόμημα, ὑπεράνω τοῦ ὁποίου φαίνονται αἱ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ κατερχόμεναι πύριναι γλῶσσαι.

Τοῦ κάτω μέρους τῆς συνθέσεως ὄντος ἐπικεχρισμένου δὲν γνωρίζομεν ἂν ὑπῆρχεν ἐκεῖ ἡ συνήθως συνοδεύουσα τὴν Πεντηκοστὴν ἡμικυκλικὴ παράστασις τοῦ Κόσμου.

Εἰς τὴν μικρὰν κόγχην τῆς προθέσεως εἰκονίσθη, μόλις διακρινομένη σήμερον, ἡ Ἄκρα Ταπείνωσις, κάτωθεν δ' αὐτῆς δέλτοι προθέσεως, ἐντὸς τοξυλλίων φερομένων ὑπὸ κιονίσκων. Διακρίνονται τὰ ὀνόματα Δανιὴλ καὶ Κωνσταντῖνος.

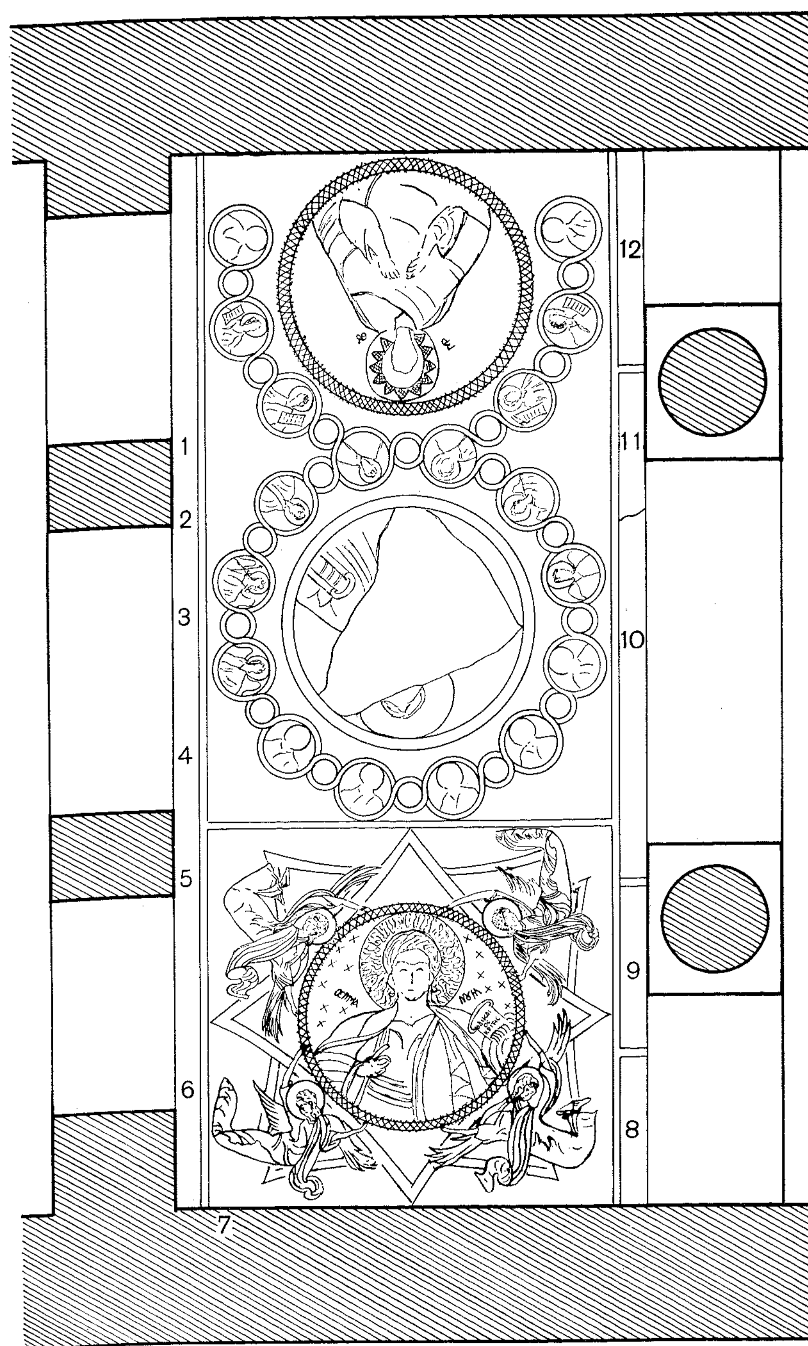
Τοῦ ὑπολοίπου κυρίως ναοῦ ὄντος κεκαλυμμένου διὰ γαλακτώματος ἀσβέστου, θὰ ἐξετάσωμεν μόνον τὰς εἰς τὸν παλαιὸν νάρθηκα σωζομένας τοιχογραφίας, αἵτινες δυστυχῶς εἶναι καὶ αὐταὶ μαυρισμέναι ἐκ τῆς αἰθάλης τῶν κηρίων, δι' ὃ καὶ δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ λῆψις εὐκρινῶν φωτογραφιῶν.

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος σώζονται, ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει, ἄλλαι μὲν ἐπὶ τῆς καλυπτούσης αὐτὸν συνεχοῦς καμάρας, ἄλλαι δ' ἐπὶ τῶν ἡμικυκλικῶν τυμπάνων τῶν στενῶν πλευρῶν καὶ τῶν κάτωθεν αὐτῶν τοίχων, ὀλίγαι δὲ καὶ ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τῶν μακρῶν πλευρῶν.

---

[1] Βλέπε σχετικῶς, G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1916, σ. 88.

[1] Viaux, Nazareth et ses deux églises, Paris 1911.

Εἰκ. 16. Εἰκονογραφικὴ διάταξις τῆς ὀροφῆς τοῦ νάρθηκος.

Θὰ ἀρχίσωμεν τὴν περιγραφήν των ἀπὸ τῆς καμάρας. Ταύτης ἡ κορυφὴ διαιρεῖται κατὰ τὸ μέσον της τμῆμα εἰς τρία κατὰ σειρὰν τετράγωνα διάχωρα (εἰκ. 16). Ἐκ τούτων εἰς τὸ νότιον ἄκρον εἰκονίζεται ἐντὸς κύκλου μὲ τὰ χρώματα τῆς ἴριδος, σχεδιαζομένου ἐπὶ διασταυρουμένων καμπυλοπλεύρων τετραγώνων, νεαρὰ μορφὴ ἐν προτομῇ καὶ κατ᾽ ἐνώπιον, τὴν ὁποίαν ἐπι-

Εἰκ. 17. Ὁ Ἐμμανουήλ.

γραφὴ γεγραμμένη διὰ λευκῶν γραμμάτων ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ καὶ ὑπὸ ἀστέρων διαστιζομένου[1] γαλάζιου βάθους, χαρακτηρίζει ὡς τὸν Ἐμμανουήλ (εἰκ. 17).

[1] Ὅμοιον ἔναστρον οὐρανὸν ἢ κάμπον συναντῶμεν καὶ εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν ἑξῆς ναῶν: Μ. Ἁγ. Γεωργίου Πίνδου (ΑΒΜΕ 5 1939/40 σ. 189 εἰκ. 18), Θεοτόκου τῆς Μ. Studenića (1314) (O. Bihalji-Merin, Fresken und Ikonen, München

Ὁ νεαρὸς καὶ ἀγένειος Χριστός, ἐνδεδυμένος ἐρυθρὸν χιτῶνα καὶ ἀνοικτόχρωμον ἱμάτιον μὲ πολλὰς γραμμικὰς πτυχάς, ἔχει τὸ ὑπὸ πλήρους κοσμημάτων φωτοστεφάνου περιβαλλόμενον πρόσωπον εὐτραφές, τὴν κόμην οὔλην καὶ ἀπολήγουσαν ὀλίγον κάτωθεν τῶν ὤτων εἰς κατσαρὸν βόστρυχον (μποῦ-

Εἰκ. 18. Εἷς τῶν βασταζόντων τὸν κύκλον τοῦ Ἐμμανουὴλ ἀγγέλων.

κλαν) καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς καμπυλόφρυας καὶ ἐκφραστικοὺς διευθυνομένους ἐλαφρῶς πλαγίως. Τὸ πλάσιμον τοῦ προσώπου του εἶναι μαλακόν, ἡ δὲ γενική του ἔκφρασις σοβαρά, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀρκετὴν ζωντάνιαν. Εὐλογῶν διὰ τῆς δε-

1958, εἰκ. 27: Σταύρωσις), τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Voroneţ τῆς Ρουμανίας (1488 (P. Comarescu, Voroneţ, Bucarest 1959, εἰκ. 8), τοῦ ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῆς Suceava (1520) καὶ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Homor (1530) τῆς Ρουμανίας (G. Oprescu, Istoria Artelor Plastice in România, Bucureşti 1968, εἰκ. 326 καὶ 328). Ἀστέρες παρουσιάζονται καὶ εἰς τὴν ἐλλειψοειδῆ δόξαν τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν Μ. τῆς Χώρας Κωνσταντινουπόλεως (P. Underwood, Kariyé Djami III, 344).

ξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κύλινδρον εἱλητοῦ, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφὴ «*ὁ δίκαιος κριτής*». Τὸν κύκλον ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ὁ Ἐμμανουὴλ βαστάζουν τέσσαρες ὁρμητικῶς πετῶντες ἄγγελοι (εἰκ. 18, 19, 20) πληροῦντες τὰς γωνίας τοῦ περιγεγραμμένου τετραγώνου καὶ πέραν ἀκόμη τούτου ἐξερχόμενοι.

Εἰς τὸ ἀμέσως συνεχόμενον, ἤτοι τὸ μέσον, διάχωρον εἰκονίζετο καὶ πά-

Εἰκ. 19. Εἷς τῶν βασταζόντων τὸν κύκλον τοῦ Ἐμμανουὴλ ἀγγέλων.

λιν ἐντὸς κύκλου μορφή, ἐξίτηλος σήμερον καὶ μὴ διακρινομένη δυστυχῶς πλέον, πιθανώτατα δὲ ἡ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ.

Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ πλούσιον καὶ πρωτότυπον πλαίσιον τὸ ὁποῖον περιβάλλει τὸν μέσον κύκλον, ὅπερ ἀποτελεῖται ἐκ δώδεκα μικρῶν μεταλλίων συναπτομένων διὰ κόμβων, δίκην σηρικῶν τροχῶν (εἰκ. 16). Ἐντὸς τῶν μεταλλίων εἰκονίσθησαν ἰσάριθμοι ἄγγελοι ἐν προτομῇ, ἄλλοι κρατοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς σκῆπτρον καὶ ἄλλοι φέροντες ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους (εἰκ. 21). Εἶναι πάντες ἐνδεδυμένοι ἀνοικτόχρωμον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ σκοτεινόχρωμον χλαμύδα πορπουμένην πρὸ τοῦ στήθους.

Τὸ πρὸς βορρᾶν τρίτον καὶ τελευταῖον διάχωρον τοῦ θόλου ἐμφανίζει καὶ αὐτὸ ἐν τῷ μέσῳ κύκλον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίζετο ἡ Θεοτόκος, φέρουσα τὸ μαφόριον καὶ ἔχουσα ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους. Ἐξαιρετικῶς ὁ φωτοστέφανός της εἶναι ἀνάγλυφος, ἐξ ἐπιχρύσου γύψου

μετὰ κοσμημάτων. Ἡ περίπτωσις αὕτη δὲν εἶναι μοναδικὴ ἐν Ἠπείρῳ· διότι τὴν ἐπανευρίσκομεν π.χ. εἰς τοιχογραφίας ἁγίων τοῦ Ἁγ. Βασιλείου, τῆς Κάτω Παναγιᾶς καὶ τοῦ Ἁγ. Μάρκου τῆς Ἄρτης[1] ὡς καὶ εἴς τινας ἁ-

Εἰκ. 20. Λεπτομέρεια τοῦ προσώπου ἑνὸς τῶν βασταζόντων τὸν κύκλον τοῦ Ἐμμανουὴλ ἀγγέλων.

γίους τοῦ τέμπλου τῆς Παρηγορητίσσης[2]. Τοὺς ἀναγλύφους στεφάνους τούτους ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ὁ ἐκ Φουρνᾶ ὀνομάζει: *στέφανα σηκωτά*[3].

[1] Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Β' (1936) σ. 128 εἰκ. 12 καὶ σ. 83 καὶ 175.
[2] Α.Κ. Ὀρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, Ἀθῆναι 1963, σ. 136.
[3] Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς τέχνης (ἐκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909) σ. 41.

Ὡς ὁ δεύτερος κύκλος, οὕτω καὶ ὁ τῆς Παναγίας περιβάλλεται ὑπὸ ἓξ μικροτέρων μεταλλίων συνδεομένων διὰ κόμβων. Ἐκ τούτων τὰ δύο νότια συμπίπτουν πρὸς τὰ δύο βόρεια τοῦ δευτέρου διαχώρου (εἰκ 16). Ἐντὸς τῶν μεταλλίων εἰκονίζονται ἀπ' Α. πρὸς Δ. τὰ ἑξῆς: στηθάρια ἓξ μεγάλων προφητῶν Σοφονίου, Δαυίδ, . . . αφ, Ἠσαΐου, Σολομῶντος καὶ Ἱερεμίου. Οἱ

Εἰκ. 21. Μία τῶν ἐντὸς μεταλλίων προτομῶν ἀγγέλων.

προφῆται, ἐνδεδυμένοι ἱμάτια ἐναλλὰξ πράσινα καὶ ἐρυθρά, κρατοῦσιν εἰς τὰς χεῖράς των ἀνεπτυγμένα εἰλητά, ἀναγράφοντα χωρία ἐκ τῶν προφητειῶν των. Οὕτω π.χ. εἰς τὸ εἰλητὸν τοῦ Ἠσαΐου (εἰκ. 22) γράφεται τμῆμα τοῦ χωρίου τῶν προφητειῶν του (ΙΓ' 9) ἔχον οὕτω: *Ἰδοὺ* [γὰρ] *ἡμέρα Κυρίου ἔρχεται ἀνίατος θυμοῦ* [καὶ ὀργῆς θεῖναι τὴν οἰκουμένην ἔρημον καὶ τοὺς ἁμαρτωλοὺς ἀποτελέσαι ἐξ αὐτῆς], εἰς δὲ τὸ εἰλητὸν τοῦ Δαυὶδ αἱ ἐκ τοῦ ψαλμοῦ 131.8 εἰλημμέναι λέξεις: *Ἐγὼ κιβωτὸν ... ἁγιάσματος* ......

Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὰς γεννήσεις τῆς καμάρας. Ἐνταῦθα εἰκονίζονται

χωρισταὶ σκηναὶ ἐκ τοῦ Πάθους, ἑκάστη τῶν ὁποίων περιβάλλεται ὑπὸ ἐρυθρᾶς ταινίας. Ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ βόρειον τύμπανον, ἤτοι τὸ βόρειον ἄκρον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ εἶναι κατὰ σειρὰν αἱ ἑξῆς 12 (εἰκ. 16), συμφώνως πρὸς τὰς συνοδευούσας αὐτὰς λευκὰς ἐπιγραφάς, ἀναγραφομένας ἐνταῦθα ὡς ἀκριβῶς ἔχουσιν ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν.

Εἰκ. 22. Προτομὴ τοῦ προφήτου Ἡσαΐου ἐντὸς μεταλλίου.

1) *Ὁ Ἰούδας μεταμεληθεὶς ἐπέστρεψε τὰ τρι*[άκοντα ἀργύρια].

Ὁ Ἰούδας ἐνδεδυμένος πορτοκαλιόχρουν χιτῶνα κάθηται εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον πρὸ τετραγώνου τραπέζης ἐπὶ τῆς ὁποίας ἔχει ρίψει τὰ ἀργύρια. Φαίνεται συντετριμμένος. Ἔναντι αὐτοῦ κάθηται ἐπὶ ἡμικυκλικῆς ἐξέδρας μὲ ὑψηλὸν ἐρεισίνωτον ζεῦγος Ἀρχιερέων, ἕκαστος τῶν ὁποίων βλέπει πρὸς διάφορον κατεύθυνσιν (εἰκ. 23). Ὁ ἀριστερὸς ἐξ αὐτῶν, πολιὸς καὶ ἀναφαλαντίας (Ἄννας;) φορεῖ φαιὸν χιτῶνα, τοῦ ὁποίου αἱ πτυχαὶ δηλοῦνται διὰ μελανῶν πινελλιῶν, καὶ ἐπ' αὐτοῦ μανδύαν πορπούμενον πρὸ τοῦ στήθους. Ὁ παρ' αὐτὸν καθήμενος (Καϊάφας;) φορεῖ πράσινον ἔνδυμα, τοῦ ὁποίου αἱ πτυχαὶ δηλοῦνται διὰ λευκῶν γραμμῶν. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρει πορφυροῦν κάλυμμα

Εἰκ. 23. Δύο Ἀρχιερεῖς ἐκ τῆς σκηνῆς τῆς Μεταμελείας τοῦ Ἰούδα.

ἐν εἴδει σαρικίου. Δεξιώτερα εἰς τὸ βάθος εἰκονίζονται δύο μορφαὶ (Γραμματεὺς καὶ Φαρισαῖος;) φοροῦντες χιτῶνας ἐρυθρὸν καὶ φαιὸν ἀντιστοίχως, ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς καλύμματα ἐν εἴδη σαρικίου φαιὸν ὁ εἷς, πράσινον ὁ ἄλλος, καλύπτοντα ὄπισθεν καὶ τοὺς ὤμους. Ἀριστερᾷ εἰς τὸ βάθος εἰκονίζεται

ὑψηλὸν οἰκοδόμημα μὲ 2 πύργους, τοξωτὸν πυλῶνα καὶ ἐσωτερικῶς ἀέτωμα. Τοῦτο εἶναι προφανῶς ὁ ναός, ἐξωγραφημένος συμφώνως πρὸς τὰ γνωστὰ παλαιοχριστιανικὰ Συριακὰ πρότυπα. Ἡ περιγραφεῖσα σύνθεσις διαφέρει τῆς ἐν τῇ Ἑρμηνείᾳ τῶν ζωγράφων (σ. 185) ἀναγραφομένης κατὰ τοῦτο, ὅτι ὁ Ἰούδας παρίσταται ἐδῶ καθήμενος καὶ οὐχὶ ὄρθιος. Ὁμοίαν περίπου πρὸς τὴν ἡμετέραν σύνθεσιν παρέχει τοιχογραφία τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Δοχειαρίου (1508)[1].

2. *Ἡ τοῦ Πέτρου ἄρνησις.* Τῆς παραστάσεως ταύτης σώζεται μόνον τὸ δεξιὸν τμῆμα, ἔνθα εἰκονίζεται ὁ Πέτρος δίς, ἤτοι κάτω μὲν δεξιὰ καθήμενος μὲ ἁπλωμένα τὰ χέρια καὶ συζητῶν μετὰ δύο θεραπαινίδων, ἐνδεδυμένων ἐρυθρὰ ἐνδύματα, ἄνω δὲ ἐν τῷ μέσῳ ὄρθιος καὶ κατὰ κρόταφον, συζητῶν ἐπίσης μετὰ μὴ σωζομένου προσώπου. Εἰς τὸ βάθος ἀρχιτεκτονήματα, εἰς παράθυρον τῶν ὁποίων δὲν διακρίνεται ἀλέκτωρ, ὡς ἀπαιτεῖ ἡ Ἑρμηνεία (σ. 105). Ἴσως οὗτος θὰ εὑρίσκετο εἰς τὸ μὴ σωζόμενον ἀριστερὸν ἥμισυ τῆς εἰκόνος, ἔνθα θὰ ὑπῆρχεν ἡ τρίτη ἄρνησις τοῦ Πέτρου. Ἡ ἡμετέρα σύνθεσις εἶναι σχεδὸν ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Διονυσίου[2] (1547).

Διακοπτομένης ἐνταῦθα τῆς σειρᾶς τῶν Παθῶν εἰκονίζεται ἐν συνεχείᾳ, ὑπεράνω τῆς μέσης θύρας τῆς ἀγούσης εἰς τὸν νεώτερον νάρθηκα ἡ

3. *Κοίμησις τῆς Θεοτόκου.* Τὸ δεξιὸν ἥμισυ τῆς παραστάσεως ταύτης εἶναι καὶ ἐδῶ κατεστραμμένον. Εἰς τὸ ἀριστερόν, ἐπὶ κλίνης κεκαλυμμένης διὰ λευκοῦ ὑφάσματος (ποδέας), εἰκονίζεται ἐξηπλωμένη ἡ Παναγία, φέρουσα τὴν συνήθη πορφυρᾶν ἐσθῆτα. Εἰς τὸν κατακόρυφον ἄξονα τῆς κλίνης ἵσταται ὁ Χριστὸς κρατῶν εἰς τὰς χεῖράς του τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας, εἰκονιζομένην ὑπὸ μορφὴν βρέφους ἐσπαργανωμένου διὰ λευκῆς κειρίας. Ὑπεράνω τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται ἡ Παναγία ἐντὸς ἐλλειψοειδοῦς δόξης, τὴν ὁποίαν κρατοῦσι δύο ἑκατέρωθεν ὁριζοντίως ἱπτάμενοι ἄγγελοι, ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὴν Περίβλεπτον τοῦ Μυστρᾶ[3], τὸν Ἅγιον Γεώργιον τοῦ Nagoričino (1318)[4], τὸν Ἅγιον Νικήταν τοῦ Čučer (1309 - 1314)[5] καὶ ἀργότερον εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος[6]. Ἐκ τῶν ἀγγέλων τούτων σώζεται μόνον ὁ ἀριστερός. Περὶ τὴν κλίνην ἵστανται Ἀπόστολοι καὶ Ἱεράρχης μὲ λευκὸν φελόνιον. Εἰς τὸν οὐρανὸν εἰκονίζονται, ἐντὸς μικρῶν ἐλλειψοειδῶν νεφῶν, οἱ Ἀπόστολοι ἐρχόμενοι «ἐκ περάτων». Κάτω ἀριστερὰ ἄγγελος μὲ ξίφος ἀποκόπτει τὴν

[1] Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, πίν. 226, 1.
[2] Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, πίν. 200, 1.
[3] Millet, Monuments byz. de Mistra, Paris 1910, πίν. 116.4.
[4] Millet - Frolow, La peinture du M.-A. en Yougoslavie III, Paris 1962, πίν. 99. 1-2.
[5] Millet-Frolow, ἔνθ. ἀν. πίν. πίν. 45.3.
[6] Μ. Κουτλουμουσίου: Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, πίν. 162.1.

χεῖρα τοῦ Ἑβραίου Ἰεφωνίου. Εἰς τὸ βάθος ἀρχιτεκτονήματα, ὁ οἶκος Σιὼν τῆς Παναγίας.

Συνεχιζομένου τοῦ κύκλου τῶν Παθῶν εἰκονίζεται περαιτέρω:

Εἰκ. 24. Τὸ δεξιὸν τμῆμα τῆς παραστάσεως τοῦ Ἐμπαιγμοῦ.

4. *Ὁ ἐμπαιγμός* (εἰκ. 24). Εἰς τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνος παρίσταται ὁ Κύριος φέρων ποδήρη, πορφυροῦν χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, εἰς δὲ τὴν κεφαλὴν τὸν ἀκάνθινον στέφανον. Περιστοιχίζεται ἀπὸ στρατιώτας ἐνδεδυμένους μεταλλι-

κὸν θώρακα καὶ χλαμύδα καὶ ἀπὸ Ἑβραίους ἐνδεδυμένους βραχεῖς χιτῶνας καὶ ἀναξυρίδας. Δύο ἐξ αὐτῶν παρίστανται σαλπίζοντες διὰ μακρῶν σαλπίγγων[1]. Ὁ Χριστὸς ἐμφανίζεται πλήρης θλίψεως, τὰ δὲ λοιπὰ πρόσωπα ἔχουν ἰσχυρὰν ἔκφρασιν κακότητος. Εἰς τὸ βάθος κυβικὸν ἀρχιτεκτόνημα.

5. *Ἡ τοῦ Πιλάτου ἀπόνιψις*. Εἰς τὸ μέσον τῆς εἰκόνος παρίσταται ὁ Πιλᾶτος, νέος ἀρχιγένης, ἐνδεδυμένος τὴν βασιλικὴν πορφύραν καὶ φέρων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τρουλλωτὸν πῖλον[2]. Κάθηται ἐπὶ θρόνου μὲ ἡμικυλινδρικὸν ἐρεισίνωτον. Ἀριστερᾷ παρ' αὐτὸν εἰκονίζεται γυνὴ φέρουσα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς πεντάπλευρον κάλυμμα—προφανῶς ἡ σύζυγός του. Ὁ Πιλᾶτος στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς αὐτήν, ἐκτείνει πρὸς τὴν ἀντίθετον διεύθυνσιν τὰς χεῖρας, ἵνα νίψῃ αὐτὰς διὰ τοῦ ὕδατος, τὸ ὁποῖον χύνει παιδίσκη[3] ἀπὸ χερνίβου εἰς λεκάνην. Ὁ Κύριος, φέρων πράσινον χιτῶνα καὶ ἔχων τὰς χεῖρας δεδεμένας εἰκονίζεται εἰς τὴν παράστασιν ταύτην δίς, ἤτοι κατ' ἀμφότερα τὰ ἄκρα της, ἀριστερᾷ μὲν καθήμενος, δεξιᾷ δὲ ὄρθιος. Αἱ λοιπαὶ μορφαὶ κατανέμονται εἰς τὰ ἄκρα καὶ τὸ βάθος, ὅπου καὶ πάλιν εἰκονίζεται ἀρχιτεκτόνημα μὲ πύργους μεταξὺ τῶν ὁποίων ἁπλοῦται ὕφασμα.

6. *Ἡ κρίσις τοῦ Πιλάτου*. Φέρων βασιλικὴν στολὴν καὶ καθήμενος ἐπὶ θρόνου ὁμοίου πρὸς τὸν τῆς ἀπονίψεως, ὁ Πιλᾶτος προβάλλεται ἐπὶ οἰκοδομήματος μὲ πυργίσκους καὶ ἀέτωμα, παριστῶντος βεβαίως τὸ πραιτώριον. Ὄπισθέν του εἰκονίζονται γυναικεία μορφὴ (προφανῶς ἡ σύζυγός του) καὶ στρατιώτης μετὰ κωνικοῦ πίλου καὶ αὐχενίου. Ὁ Πιλᾶτος ὑψώνων τὴν δεξιὰν ὁμιλεῖ πρὸς τὸν Κύριον, ὅστις ἵσταται ἀριστερᾷ φέρων πράσινον χιτῶνα καὶ περιστοιχιζόμενος ὑπὸ γενειοφόρων Ἑβραίων καὶ στρατιωτῶν (εἰκ. 25).

7. *Ἡ ἀπόφασις τοῦ Καϊάφα*. Ἡ παράστασις αὕτη εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τῆς στενῆς νοτίας πλευρᾶς. Ἐξ αὐτῆς σώζεται πάλιν μόνον τὸ δεξιὸν ἥμισυ, τοῦ ὑπολοίπου ὄντος ἀσβεστοχρισμένου. Οἱ δύο ἀρχιερεῖς

[1] Πρβλ. Ματθ. 24.31. Ὅμοια παραδείγματα σαλπικτῶν εἰς τοιχογραφίας: Μ. Ἁγ. Νικολάου Ὀρφανοῦ (Ξυγγόπουλος, Τοιχογρ. Μ. Ὀρφανοῦ, εἰκ. 53), Καθολικοῦ Μ. Ἀστερίου (ἀνέκδοτος). Staro Nagoričino: Millet - Frolow III, πίν. 75.4, 88.2, 89.1.2. Μ. Λαύρας: Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, 126.4. Καθολικοῦ Μ. Χελανδαρίου: Millet, ἔνθ. ἀν. πίν. 73.2. Καθολικοῦ Μ. Διονυσίου: Millet, πίν. 200.2. Μ. Δοχειαρίου: Millet, πίν. 226.1.

[2] Εἰς τοιχογραφίας τῶν μονῶν Λαύρας, Κουτλουμουσίου, Διονυσίου καὶ Ξενοφῶντος (Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, πίν. 127_3, 162_2, 200_1, 177_1), ὁ Πιλᾶτος ἐμφανίζεται φορῶν στέμμα ὅμοιον πρὸς τὰ Βυζαντινὰ τοῦ 11ου αἰ. (Μονομάχου κλπ.) ἡμισφαιρικὸν δέ, ὡς ἐνταῦθα, εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Χελανδαρίου (Millet, ἔ. ἀ. πίν. 72_2).

[3] Συνήθως τὸν Πιλᾶτον βοηθεῖ εἰς τὸ νίψιμον εἷς στρατιώτης, ὡς π.χ. εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν μονῶν Λαύρας, Κουτλουμουσίου, Ξενοφῶντος, Διονυσίου, Δοχειαρίου κλπ. (Millet, ἔ. ἀ. πίν. 127_3, 162_2, 177_1, 200_1, 226_1).

Εἰκ. 25. Ἡ κρίσις τοῦ Πιλάτου.

(Καϊάφας καὶ Ἄννας) (εἰκ. 26) κάθηνται καὶ πάλιν ἐπὶ ἡμικυκλικῆς ἐξέδρας, ἐνδεδυμένοι ὁ εἷς πράσινον καὶ ὁ ἄλλος πορφυροῦν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ μαν-

Εἰκ. 26. Τμῆμα ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς ἀποφάσεως τοῦ Καϊάφα.

δύαν πορπούμενον πρὸ τοῦ στήθους. Ἐκ τούτων ὁ δεξιὰ καθήμενος ἀρχιερεὺς Καϊάφας εἰκονίζεται σχίζων τὰ ἱμάτιά του[1], ὁ δὲ ἄλλος μὲ κίνησιν ἀγανα-

[1] Πρβλ. Ματθ. 26.65: *τότε ὁ ἀρχιερεὺς διέρρηξεν τὰ ἱμάτια αὐτοῦ λέγων: ἐβλασφήμησεν*, καὶ Μάρκ. 14.63: *ὁ δὲ ἀρχιερεὺς διαρρήξας τοὺς χιτῶνας αὐτοῦ*. Βλ. καὶ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης (ἔκδ. Παπα-

κτήσεως. Μεγάλην ὁμοιότητα παρουσιάζει ἡ ἡμετέρα σύνθεσις πρὸς τὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Δοχειαρίου (1568)[1]. Ὄπισθεν αὐτῶν εἰκονίζονται δύο ἀνδρικαὶ μορφαί, ὧν ἡ μία στρατιώτου φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς κωνικὸν πῖλον. Εἰς τὸ βάθος ἀρχιτεκτόνημα μετ' ἀετώματος.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὴν ἀνατολικὴν μακρὰν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος Ἐνταῦθα εἰκονίζεται:

8. *Ἡ πρὸ τοῦ πάθους τοῦ Χριστοῦ προσευχή*. Ἐκ τῆς σκηνῆς ταύτης σώζεται μόνον τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου, δὶς εἰκονιζομένου εἰς τὰ ἄκρα τῆς παραστάσεως, εἰς δὲ τὸ μέσον, ὅπου καὶ πάλιν εἰκονίζεται ὁ Χριστός, σώζεται μόνον ἡ κεφαλή του καὶ εἰς τὸ βάθος ἐσχηματοποιημένα βουνά.

9. *Ὁ νιπτῆρας*. Τούτου τὸ μεγαλύτερον μέρος εἶναι κατεστραμμένον. Διακρίνονται μόνον δύο Ἀπόστολοι καθήμενοι εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον.

10. Ἐν συνεχείᾳ θὰ εἰκονίζετο ἡ Σταύρωσις. Ἀλλ' αὕτη ἔχει τελείως ἀφανισθῆ· Ἀκολουθεῖ,

11. *Ἡ κατάβασις* . . . . (ἀπὸ τοῦ σταυροῦ) ἤτοι ἡ ἄλλως λεγομένη Ἀποκαθήλωσις. Ἐκ ταύτης σώζεται μόνον ἡ ἐγκαρσία κεραία τοῦ σταυροῦ καὶ ἡ κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ.

Ὁ κύκλος τῶν Παθῶν τελειώνει μὲ τὴν σκηνήν:

12. *Ἡ Χριστοῦ ἀνάστασις*, ἐκ τῆς ὁποίας ὅμως σώζεται μόνον ἡ ἐπιγραφὴ καί τινες κεφαλαί.

Τὸ γεγονός, ὅτι αἱ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος ἐζωγραφημέναι σκηναὶ 8, 9, 10, 11, καὶ 12 ἔχουσι πᾶσαι κατεστραμμένον τὸ κάτω αὐτῶν μέρος ἐξηγεῖται ἀναμφιβόλως ἐκ τῆς εἰς τρίβηλον μετατροπῆς τοῦ ἀρχικῶς πλήρους τοίχου, ὅστις ἐχώριζε τὸν νάρθηκα ἀπὸ τὸν ναόν, μαρτυρεῖ δ' ἐπίσης καὶ ὅτι αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος εἶναι προγενέστεραι τῆς κατασκευῆς τοῦ τριβήλου.

Ἀναφέρομεν ἐν τέλει, ὅτι κάτωθεν τῆς σκηνῆς τοῦ Ἄννα καὶ τοῦ Καϊάφα, εἰς τὸ τύμπανον τοῦ νοτίου τοίχου, διεσώθησαν, διαφυγόντα τὴν ἀσβεστόχρισιν, δύο στηθάρια ἐντὸς παχέων λευκῶν κύκλων, ἐξ ὧν τὸ ἓν εἰκονίζει τὴν Ἁγ. Σοφίαν, ἐνδεδυμένην πορφυροῦν χιτῶνα καὶ καστανὸν μαφόριον, τὸ τὸ δὲ ἄλλο ἄρρενα ἅγιον ἀντικρύζοντα τὴν Ἁγ. Θέκλαν. Τρίτον στηθάριον εἰκονίζεται κάτωθεν τῆς παραστάσεως τῆς ἐπιστροφῆς τῶν 30 ἀργυρίων, περιλαμβάνον τὴν προτομὴν τῆς Ἁγ. Θέκλης, ἧς διακρίνεται μόνον ὁ φωτοστέφανος καὶ τὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας.

δοπούλου Κεραμέως), Πετρούπολις 1909, σ. 105. Ὁμοίαν ἀκριβῶς κίνησιν τοῦ Καϊάφα συναντῶμεν καὶ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Ἁγ. Νικολάου Ὀρφανοῦ (1310-1320) (Ξυγγόπουλος, Οἱ τοιχογραφίες Ἁγ. Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ, εἰκ. 45, 47, 171).

[1] G. Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, 233.2.

Β΄. Αἱ φορηταὶ εἰκόνες τοῦ τέμπλου. Ἑκατέρωθεν τῆς ὡραίας Πύλης εἰκονίζονται ὡς συνήθως ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Θεοτόκος. Ὁ Χριστὸς ἐζωγραφήθη ἐνταῦθα ὡς Μέγας Ἀρχιερεύς. Εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν τὸ Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *Εἶπεν ὁ Κύριος ἐγώ εἰμι ἡ θύρα, δι' ἐμοῦ ἐάν τις εἰσέλθῃ* (Ἰω. 10, 9). Ἄνω δι' ἐρυθρῶν κεφαλαίων γραμμάτων: *Ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων καὶ μέγας ἀρχιερεύς*. Εἰς τὴν πλουσίαν στολήν του κυριαρχεῖ τὸ χρυσοῦν χρῶμα. Κάτω ἀριστερᾷ διὰ μελανῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή: *διὰ χειρὸς σπυρίδωνος ἱερέος Γαβανόζη· ἐπείη*. Κάτω δεξιᾷ, διὰ μελανῶν γραμμάτων, *1854 Δεκεμβρίου 7 Πρέβεζα διὰ σινδρομεῖς τοῦ κυρίου νικολάου σάκου καὶ ἀντωνίου σούγδα.*

2. Ἡ πρὸς τ' ἀριστερᾷ *Θεοτόκος* εἰκονίζεται ἔνθρονος, κρατοῦσα μὲ τὰς 2 χεῖράς της τὸν Ἰησοῦν, εὐλογοῦντα δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν. Ἡ Παναγία φορεῖ πορφυροῦν μαφόριον φέρον ἀνοικτόχρωμον παρυφὴν κεκοσμημένην διὰ μαιάνδρου.

Κάτω ἀριστερᾷ διὰ μελανῶν γραμμάτων: *ὁ Ζωγράφος Ἀθ. Καραντζούλας Πρέβεζα 1885* καὶ δεξιά, διὰ λευκῶν κεφαλαίων γραμμάτων, *ἐκ τοῦ κέρδους Λογαροῦς τῆς ἐν Πρεβέζῃ διαχειρήσεως 1884*. Λογαροῦ εἶναι λιμνοθάλασσα τοῦ Ἀμβρακικοῦ μὲ τὸ ὀνομαστὸν διὰ τὰ αὐγοτάραχα αὐτοῦ καὶ σήμερον ἐν ἐνεργείᾳ ἰχθυοτροφεῖον αὐτῆς [1].

3. Ἐπὶ τῆς θύρας τῆς προθέσεως εἰκονίζεται ὁ *Ἅγιος Ὀνούφριος*, γυμνὸς φέρων μόνον πρασινωπὸν κολόβιον. Ἡ μακρὰ γενειάς του κατέρχεται μέχρι τοῦ ἐδάφους. Κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἡ γραφή: *Γυμνὸς ἐξῆλθον ἐκ κοιλίας μητρός, γυμνὸς καὶ ἀπελεύσομαι* (Ἰώβ, Α, 21).

Κάτω ἀριστερᾷ διὰ λευκῶν κεφαλαίων γραμμάτων: *Ὁ ζωγράφος Ἀθ. Καραντζούλας. Πρέβεζα 1885*. Κάτω δεξιᾷ μὲ λευκὰ κεφαλαῖα γράμματα *ἐκ τοῦ κέρδους Λογαροῦς τῆς ἐν Πρεβέζῃ διαχειρίσεως 1885*.

4. Ὁ αὐτὸς ζωγράφος ἐφιλοτέχνησεν, ἓν ἔτος ἐνωρίτερον (1884) τὴν ἐπὶ τοῦ τέμπλου εἰκόνα τοῦ *Προδρόμου*. Οὗτος ἐνδεδυμένος ἐρυθρὸν χιτῶνα καὶ πράσινον ἱμάτιον, ἀφῆνον ἀκάλυπτον τὸν ἀριστερόν του ὦμον, κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς σταυρόν, ἀπὸ τοῦ ὁποίου κρέμαται ἀνοικτὸν εἰλητὸν μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Ἴδε ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ* (Ἰω. 1, 29). Κάτω ἀριστερᾷ εἰκονίζεται ἡ κεφαλή του ἐπὶ πίνακι.

---

[1] Ἰδοὺ τί γράφει σχετικῶς Σεραφεὶμ ὁ Βυζάντιος (Δοκίμιον κλπ., ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 13): ἐπίνειον τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας καλούμενον Ἄμβρακος ὅπου τανῦν εὑρίσκεται ἡ θαυμάσιος καὶ ἐκτενὴς θαλασσολίμνη τῆς Λογαροῦς ἢ Ὀλογυροῦς, ὡς ἐζωσμένης διὰ στενῆς τεχνικῆς ἀμμώδους ζώνης.

5. Πρὸ τοῦ διακονικοῦ. *Ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα* μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Μήτηρ Θεοῦ ἡ Κυρία Κορωνησία*. Ἡ Θεοτόκος φορεῖ χιτῶνα πράσινον μὲ παρυφὴν χρυσῆν καὶ κοσμήματα εἰς τὸν λαιμὸν καὶ τὰς χειρίδας. Φέρει ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τὸ πορφυροῦν μαφόριον. Τὴν δεξιὰν ἔχει πρὸ τοῦ στήθους, ἐνῷ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὸν μικρὸν Χριστόν, ὅστις φορεῖ πρασινογάλαζον χιτῶνα, κοσμούμενον μὲ ἄνθη καὶ χρυσοπόρφυρον ἱμάτιον. Τὸ παιδίον εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἀκκουμβᾷ ἐπὶ τῆς σφαίρας τοῦ κόσμου, ἥτις στηρίζεται ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ του γόνατος. Τόσον τῆς Παναγίας, ὅσον καὶ τοῦ Χριστοῦ οἱ φωτοστέφανοι εἶναι ἀργυροῖ κοσμούμενοι δι' ἐκτύπων ἑλικοειδῶν κοσμημάτων. Ἡ εἰκὼν δὲν φέρει ὑπογραφὴν τεχνίτου ἢ ἀφιερωτοῦ. Τέχνη μετρία.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ὑπάρχει εἰς προσκυνητάριον, ἔναντι τῆς θύρας τῆς εἰσόδου φορητὴ εἰκὼν τῆς Παναγίας βρεφοκρατούσης, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Μή(τη)ρ Θ(εο)ῦ Η ΚΟΡΩΝΗΣΙΑ*. Ἡ Παναγία φέρουσα τὴν δεξιὰν πρὸ τοῦ στήθους κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ παιδίον Ἰησοῦν, φορεῖ δὲ βαθυπράσινον χιτῶνα μὲ χρυσῆν πολυποίκιλτον παρυφὴν κατά τε τὸν λαιμὸν καὶ τὰς χειρίδας. Ὁμοίαν χρυσῆν μαργαριτοποίκιλτον παρυφήν, φέρει καὶ τὸ καλύπτον τὴν κεφαλήν της ἐρυθρὸν μαφόριον, ἐφ' οὗ ἵσταται δυτικῆς ἐπιδράσεως, στέμμα, ὅπερ κρατοῦσι δύο ἑκατέρωθεν ἱπτάμενοι ἀρχάγγελοι. Οὗτοι διὰ τῆς ἐλευθέρας χειρός των κρατοῦσιν εἰλητά, ἐφ' ὧν αἱ ἑξῆς ἐκ τοῦ α' Οἴκου τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου [1] εἰλημμέναι ἐπιγραφαί: δεξιᾷ *Χαῖρε, ὅτι ὑπάρχεις βασιλέων καθέδρα* καὶ ἀριστερᾷ *Χαῖρε ὅτι βαστάζεις τὸν βαστάζοντα πάντα*. Τὸ παιδίον, ἔχον οὔλην καστανὴν κόμην περιβαλλομένην ὑπὸ ἐνσταύρου φωτοστεφάνου, φορεῖ ἀνοικτοπράσινον χιτῶνα μὲ ἀνθικὴν διακόσμησιν καὶ πορτοκαλιόχρουν ἱμάτιον μὲ χρυσᾶ φῶτα. Εὐλογοῦν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κλειστόν, ἐσταχωμένον Εὐαγγέλιον.

Εἰς τὰς 4 γωνίας εἰκονίζονται οἱ ἑξῆς προφῆται: Κάτω ἀριστερᾷ ὁ Δαυίδ μὲ στέμμα καὶ πλουσίαν μαργαριτοποίκιλτον ἐνδυμασίαν ἤτοι χιτῶνα πορτοκαλιόχρουν ἐζωσμένον, καὶ χλαμύδα πρασινωπὴν πορπουμένην πρὸ τοῦ στήθους. Κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *Ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα σου Κύριε, πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας* (Ψαλμ. 103 (104) 24 βλ. καὶ 91 (92), 9). Τέχνη μετρία.

Ἄνω δεξιᾷ: Ὁ Σολομὼν μὲ στέμμα καὶ στολὴν ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ Δαυίδ. Κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς ἀνοικτὸν εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *Ἡ σοφία ᾠκοδόμησεν ἑαυτῇ οἶκον* (Παροιμ. 9,1).

Κάτω ἀριστερᾷ: Ὁ Προφήτης Ἡσαΐας, πολιός, μὲ σφηνοειδὲς διχαλωτὸν γένειον. Φορεῖ χιτῶνα χρυσοῦν καὶ μανδύαν πορτοκαλιόχρουν κομ-

---

[1] Βλ. Τριῴδιον σ. 296 Ἔκδ. Ἀποστ. Διακον., ἐν Ἀθήναις 1961.

βούμενον πρὸ τοῦ στήθους. Ὑψῶν τὴν ἀριστερὰν εἰς σχῆμα δεήσεως κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς εἱλητὸν ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *ἄκουε οὐρανὲ καὶ ἐνωτίζου γῆ, ὅτι Κύριος ἐλάλησεν* (Ἡσαΐας Α, 2).

Κάτω δεξιᾷ: Ὁ προφήτης Ἱερεμίας. Φέρει στολὴν ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ Ἠσαΐου καὶ κρατεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ἀνεπτυγμένον εἱλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *ἐγένετο λόγος Κυρίου πρός με* (Ἱερεμ. Α, 11) *πρὸ τοῦ με πλάσαι σε* (αὐτ. 5). Κάτω ἐντὸς πλαισίου, διὰ μελανῶν γραμμάτων ἐγράφη ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή: *διὰ χειρὸς δημητρίου παπαδιαμάντη ἐκ ζαγορίου κόμης μοναδένδρου*[1].

Κάτω ἐπίσης ἀλλ' εἰς τὸ μέσον, διὰ μελανῶν γραμμάτων ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *διὰ δαπάνης τοῦ πανοσιωτάτου κυρίου ἡγουμένου Δωροθέου τοῦ ἐκ μονῆς Κορωνησίας 1842, Αὐγούστου 13.*

Τὸ Μονοδένδρι, τὸ Καπέσοβο, οἱ Χιονάδες, οἱ Καλαρρύτες καὶ τὸ παρὰ τὴν Καστοριὰν Λινοτόπι, εἶναι χωρία τῆς Βορ. Ἠπείρου, πατρίδες Σχολῆς ἁγιογράφων τῆς Τουρκοκρατίας δρώντων καὶ μέχρι σήμερον.

ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓ. ΟΝΟΥΦΡΙΟΥ

Εἴκοσι πέντε περίπου μέτρα ἀνατολικῶς τοῦ καθολικοῦ τῆς Κορακονησίας ὑψοῦται μικρὸν παρεκκλήσιον τιμώμενον εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγ. Ὀνουφρίου (εἰκ. 27). Ἡ κάτοψίς του εἶναι ὀρθογώνιον (εἰκ. 28) ἐξωτερικῶν διαστάσεων πλάτους 3.54 καὶ μήκους 5.00 μ., ὅπερ φέρει ἐξέχουσαν πρὸς ἀνατολὰς τρίπλευρον τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ. Αἱ ἐσωτερικαί του διαστάσεις εἶναι 2.40 × 3.80 μ. ἡ δὲ χορδὴ τῆς ἡμικυκλικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ μετρεῖ 1.60 μ. Ὁ ναΐσκος καλύπτεται ἐσωτερικῶς μὲν διὰ κυλινδρικῆς καμάρας, ἐξωτερικῶς δὲ διὰ δικλινοῦς κεραμωτῆς στέγης μὲ ὑπερυψωμένα τὰ πρὸς Δ. καὶ Α. ἀετώματα. Ἡ εἴσοδος γίνεται διὰ στενῆς (1.02 μ.) τοξωτῆς θύρας ἀνοιγομένης ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, πρὸ τῆς ὁποίας κατεσκευάσθη προσφάτως κεραμοσκεπὲς προστέγασμα (εἰκ. 27). Ὁ ναΐσκος στερεῖται παραθύρων ἐξαιρέσει μόνον στενοῦ ἀνοίγματος διατρυπῶντος τὴν μέσην πλευρὰν τῆς ἡμιεξαγώνου κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 28).

Ἀσβεστόχριστον ἐξωτερικῶς διατηρεῖ τὸ παρεκκλήσιον ἐσωτερικῶς ἐπὶ

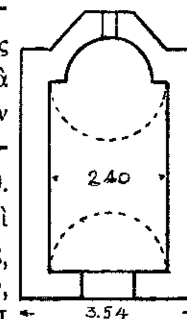
[1] Ὁ αὐτὸς ζωγράφος Δημήτριος Παπαδιαμάντης ἐφιλοτέχνησε τὸ 1822 φορητὴν εἰκόνα Παναγίας τῆς Πορταΐτισσας διὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Ἄνω Σουδενῶν (Ζαγορίου) (Χρ. Σούλης, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ 9 (1934) σ. 113 πβλ. καὶ Π. Βοκοτόπουλον, Α.Δ. 21 (1966) Χρονικὰ σ. 307). Ἐζωγράφησεν ἐπίσης καὶ φορητὰς εἰκόνας Ἁγ. Γεωργίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων καὶ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, τὸ 1838 καὶ 1839 εἰς τὸ τέμπλον τοῦ Ἁγ. Νικολάου Ἐλαφοτόπου (Π. Βοκοτόπουλος, ἔ. ἀ. σ. 310).

τῆς βορείου πλευρᾶς του τοιχογραφίας τινάς, αἵτινες καθαρισθεῖσαι προσφάτως, ἐντολῇ μου, ὑπὸ τοῦ καλλιτέχνου συντηρητοῦ εἰκόνων τοῦ Βυζαντινοῦ

Εἰκ. 27. Ὁ ναΐσκος τοῦ Ἁγ. Ὀνουφρίου ἀπὸ δυσμῶν.

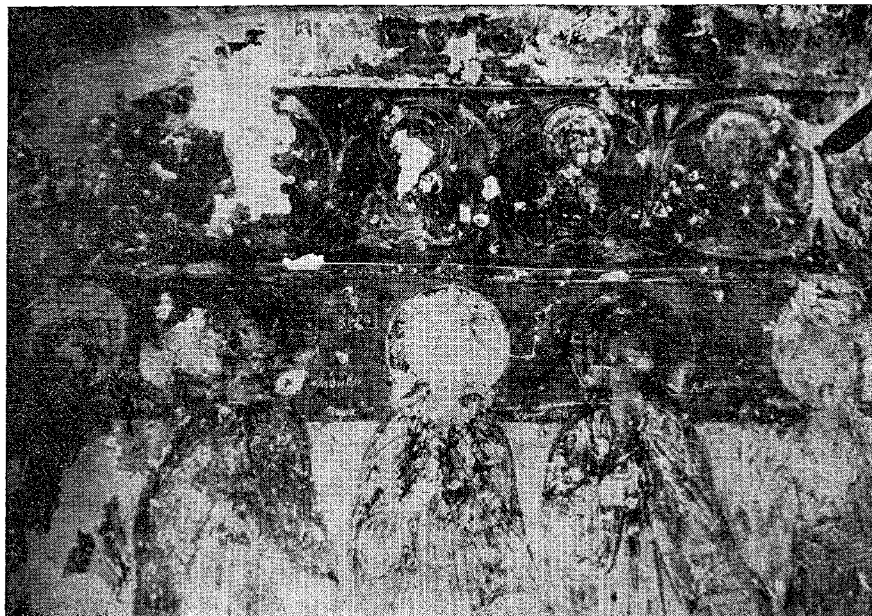
Μουσείου κ. Φ. Ζαχαρίου, ἐνεφάνισαν δύο σειρὰς ἁγίων, δυστυχῶς ἀρκετὰ ἐφθαρμένων. Ἐπὶ τῆς κάτω ὑψηλῆς σειρᾶς παρίστανται τέσσαρες ἅγιοι ἀσκηταὶ κατ' ἐνώπιον, εὐλογοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατοῦντες διὰ τῆς ἀριστερᾶς πρὸς τὰ κάτω ἀνεπτυγμένα εἱλητά. Οἱ ἅγιοι οὗτοι μέχρι μὲν τῶν ὤμων προβάλλονται ἐπὶ λευκοῦ κάμπου, ἐπὶ σκοτεινοχρώμου δ' ἀέρος αἱ μετὰ φωτοστεφάνου κεφαλαί των (εἰκ. 29). Οἱ δὲ τῆς ἄνω στενῆς σειρᾶς ἅγιοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ διὰ λευκῆς ἐπιγραφῆς διαπιστούμενος ἅγιος Δημήτριος, εἰκονίζονται ἐν προτομῇ ἐντὸς ἑλισσομένων κληματίδων, κρατοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος. Ἡ ζωφόρος αὕτη τῶν ἁγίων περικλείεται ἐντὸς δύο ἐρυθρῶν ταινιῶν. Ἡ διάταξις μὲ κάτω μὲν ὁλοσώμους ἁγίους, ἄνω δὲ μὲ ζωφόρον ἐκ προτομῶν ἁγίων ἐφηρμόσθη ἀπὸ

Εἰκ. 28. Κάτοψις τοῦ ναΐσκου τοῦ Ἁγ. Ὀνουφρίου.

τοῦ 14ου ἤδη αἰῶνος, εἰς πάντας σχεδὸν τοὺς ναοὺς τῶν Βαλκανίων, ἡ δὲ ρυθμικὴ σειρὰ κυκλικῶν αὐτοτελῶν μεταλλίων, συναπτομένων πρὸς ἄλληλα εἴτε διὰ σηρικῶν τροχῶν εἴτε δ' ἑλικοειδῶν φυτικῶν πλοχμῶν περιβαλλόντων

ἁγίους ἐν προτομῇ εἶναι συνήθης κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνους[1]. Εἰς τὴν βάσιν τῆς σειρᾶς τῶν ἀσκητῶν ἁγίων διεσώθη ἄριστα διακοσμητικὴ ται-

Εἰκ. 29. Τοιχογραφίαι τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ Ἁγ. Ὀνουφρίου.

νία ἐξ ἀναδιπλουμένων ἑλικοφύλλων (εἰκ. 30). Αὕτη ἀντιγράφει βεβαίως παλαιοτέρων χρόνων διακοσμητικὸν θέμα καὶ δύναται νὰ παραπλανήσῃ τὸν μελετητὴν ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν τῶν τοιχογραφιῶν.

[1] Ἄρτα, Ἅγ. Βασίλειος (Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ Β', 1936, σ. 128), Παρηγορήτισσα (Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, Ἀθῆναι 1963, σ. 145, εἰκ. 149). Ἄθως, Ἅγ. Νικόλαος Λαύρας (M i l l e t, Athos. Les peintures, πίν. 259), Μολυβοκκλησιά (M i l l e t, ἔ. ἀν. πίν. 155.2, 158), Μ. Ξενοφῶντος (1544) (M i l l e t, ἔ. ἀν. πίν. 183, 184), Καστοριά, ν. Ἁγ. Ζαχαρίου (τέλος 16ου αἰ.) (Μ. Μ ι χ α η λ ί δ η ς, Ἀρχ. Δελτ. 22, 1967, πίν. 47β). Ἤπειρος, Ν. Σωτῆρος Βελτσίστας (Δ. Ε ὐ α γ γ ε λ ί δ η ς, Δ.Χ.Α.Ε. περ. Δ', τόμ. Α', 1959, πίν. 11.2), ν. Ἁγ. Νικολάου Κράψης (Δ. Ε ὐ α γ γ ε λ ί δ η ς, ἔ. ἀν. πίν. 18.2, 21, 22.2· πρβλ. Μ. Χ α τ ζ η δ ά κ η, Δ.Χ.Α.Ε. περ. Δ' τόμ. Ε', 1966-69, πίν. 114), Μ. Σέλτσου (1695) (ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, σ. 356 καὶ πίν. 264, β), Μ. Ἁγ. Γεωργίου Βουλγαρελίου (ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, σ. 357 καὶ πίν. 270. β), Μ. Χρυσοσπηλαιωτίσσης Γουριανῶν (1801) (ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, σ. 358) Μέτσοβον, Χρυσοβίτσα, ν. Κοιμήσεως (1781) (ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, πίν. 237β). Εὐρυτανία, ν. Ἁγ. Ἰω. Χρυσοστόμου Παπαδιᾶς (β' ἥμισυ 17ου αἰ., ἀδημοσ.). Φθιῶτις, ν. Ἁγ. Δημητρίου Μαυρίλου (1728) (ΑΔ 17, 1961/2, Χρονικά, πίν. 171α, 186β). Κυνουρία, Μ. Λουκοῦς (Τ. Γ ρ ι τ σ ό π ο υ λ ο ς, Πελοποννησιακὰ ΣΤ', 1963-1968, πίν. Β'). Χρύσαφα Λακωνίας, ν. Ἁγ. Νικολάου, 1620 (Τ. Γ ρ ι τ σ ό π ο υ λ ο ς, Πελοποννησιακὰ Ζ', 1969-70, σ. 23, εἰκ. 22, 23). Βουλγαρία, Poganovo (A. G r a b a r, La peinture relig. en Bulgarie, Paris 1928, Album, πίν. LIX).

Ὁ μητροπολίτης Σ ε ρ α φ ε ὶ μ (Ξενόπουλος) ὁ Βυζάντιος ἀναφέρει εἰς τὸ Δοκίμιόν του περὶ Ἄρτης (σ. 170 τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1886) ὅτι «εἰς τὸ ἐκκλη-

Εἰκ. 30. Γραπτὴ ταινία ἐξ ἑλικοειδῶν ἀνακαμπτομένων ἡμιανθεμίων.

σίδιον τοῦ Ἁγ. Ὀνουφρίου ἀκμάσαντος τὸ 1780 (οὐχὶ τοῦ Αἰγυπτίου) εὑρίσκεται καὶ ὁ τάφος αὐτοῦ, "οὗ τὴν ἀνόρυξιν οὐδεὶς ἐτόλμησεν ἄχρι τοῦδε ποιῆσαι". Οὗτος ὁ Ὅσιος ὤρυξεν, ὡς λέγεται, ἰδίαις χερσί, τὸ ὑπάρχον πλησίον τῆς Μονῆς φρέαρ, κάτοχον γλυκυτάτου παραδόξως ἐν μέσῳ τῆς θαλάσσης, καὶ ψυχροτάτου ὕδατος· πόθεν δὲ κατήγετο οὐδεὶς οἶδεν».

Η ΤΕΧΝΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Λόγῳ τοῦ πυκνοῦ πέπλου αἰθάλης, ὅστις καλύπτει τὰς τοιχογραφίας τοῦ ἱεροῦ τοῦ καθολικοῦ καθιστῶν αὐτὰς ὄχι μόνον δυσδιακρίτους ἀλλὰ καὶ μὴ δεκτικὰς φωτογραφήσεως, τὴν ἐξέτασιν τῆς τέχνης τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κορακονησιᾶς θὰ περιορίσωμεν μόνον εἰς τὰς ἐν μέρει καθαρισθείσας τοιχογραφίας τοῦ νάρθηκος[1].

Ἡ πρὸς διακόσμησιν ἐπιφάνεια ἀπετελεῖτο ἐνταῦθα ἐκ τῶν ἑξῆς τριῶν διαφόρου σχήματος στοιχείων α) ἀπὸ τὸν ἐπιμήκη (6,70 μ.) κυλινδρικὸν θόλον (βαγενοκαμάραν), ὅστις ἐσχημάτιζε τὴν ὀροφὴν ἤτοι τὸν οὐρανὸν τοῦ νάρθηκος β) ἀπὸ τὰ δύο ἡμικυκλικῆς ἄνω ἀπολήξεως τύμπανα τῶν δύο στενῶν πλευρῶν (Β. καὶ Ν.) τοῦ νάρθηκος καὶ γ) ἀπὸ τὰ ὀρθογώνια κατακόρυφα τοιχώματα τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν (Α. καὶ Δ.) τοῦ νάρθηκος, τὰ διακοπτόμενα ἀπὸ τὰς θύρας εἰσόδου, ἐξωτερικῆς καὶ πρὸς τὸν ναόν.

Τὰς τρεῖς ἐπιφανείας ταύτας ὁ ζωγράφος μας δὲν διεκόσμησεν, ὡς ἀλλαχοῦ (καμάρα ἱεροῦ) ὁμοιομόρφως, οὔτε ἀπὸ ἀπόψεως κλίμακος τῶν εἰκονιζομένων μορφῶν καὶ σκηνῶν, οὔτε καὶ ἀπὸ ἀπόψεως πνεύματος τῆς συνθέσεως· διότι ἐν ᾧ εἰς τὸν εἰκονίζοντα τὸν οὐρανὸν κυλινδρικὸν θόλον ἀπεχώ-

[1] Εὐχαριστῶ θερμῶς καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης τὴν Δρα δ. Χαρίκλειαν Μπάρλα διὰ τὸν κόπον εἰς τὸν ὁποῖον ὑπεβλήθη νὰ ἐλέγξῃ ἐπιτοπίως τὴν ἀκρίβειαν τῶν σχεδίων καὶ τῆς περιγραφῆς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ νάρθηκος. Εὐχαριστῶ ἐπίσης καὶ τὸν φίλον ζωγράφον κ. Φώτιον Ζαχαρίου διὰ τὰς παρασχεθείσας φωτογραφίας μερικῶν σκηνῶν τοῦ Πάθους, μετὰ τὸν πρόχειρον καθαρισμόν, τὸν ὁποῖον ἐπεχείρησε κατὰ παράκλησίν μου.

ρισε μίαν πλατεῖαν ἑκατέρωθεν τῆς κλειδὸς λωρίδα (εἰκ. 16) ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐσχεδίασε τρεῖς μεγάλους κύκλους περιβάλλοντας ἀντιστοίχως τὰς μεγάλης κλίμακος προτομὰς τοῦ Ἐμμανουήλ, τοῦ Χριστοῦ (;) καὶ τῆς Παναγίας, τὰς ἐπὶ τῶν τυμπάνων καὶ τῶν κάτωθεν τῆς λωρίδος τοῦ θόλου κατακορύφων τοιχωμάτων σκηνὰς τοῦ Πάθους, ὡς καὶ τὰς προτομὰς ἁγίων ἐσχεδίασεν εἰς συνεχεῖς ὁριζοντίους ζώνας, παρατάξας εἰς μικρὰν κλίμακα ἐπὶ μὲν τῆς ἀνωτέρας ζώνης τὰς σκηνὰς τοῦ Πάθους, ἐντὸς μικρῶν ὀρθογωνίων πλαισίων ἐξ ἐρυθρᾶς ταινίας, ἐπὶ δὲ τῆς ὑποκειμένης ζώνης στηθάρια, ἐπίσης εἰς μικρὰν κλίμακα, ἁγίων ἐντὸς συνεχῶν, ἐφαπτομένων κύκλων.

Ἵνα δὲ ἔτι μᾶλλον ἐξάρῃ τὰς ἐντὸς τῶν μεγάλων κύκλων τοῦ θόλου προτομὰς τῶν θείων μορφῶν, τὸν μὲν Ἐμμανουὴλ εἰκόνισεν ἐντὸς τοῦ οὐρανίου τόξου φερομένου ὑπὸ τεσσάρων ὁρμητικῶς πετώντων ἀγγέλων, τοῦ δὲ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας τοὺς κύκλους περιέβαλε διὰ περιδεραίου ἐκ σηρικῶν τροχῶν, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἀπεικόνισε περὶ μὲν τὸν Χριστὸν προτομὰς ἀγγέλων, περὶ δὲ τὴν Παναγίαν προτομὰς προφητῶν, ἤτοι συστήματα δοξαζόντων τὰ περιβαλλόμενα θεῖα πρόσωπα.

Καὶ διὰ μὲν τὸ θέμα τῶν ὁρμητικῶς πετώντων ἀγγέλων εἶχεν ὁ τεχνίτης μας πλείονα ἀνάλογα πρότυπα, τόσον ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Ἀναλήψεως[1] ὅσον καὶ ἐξ ἄλλων[2]. Ἐκαινοτόμησεν ὅμως κάπως μὲ τὴν ἀσυνήθη ἐντὸς τῶν σηρικῶν τροχῶν τοῦ περιδεραίου τοποθέτησιν τῶν δοξαζόντων τὸν Χριστὸν καὶ τὴν Παναγίαν ἀγγέλων καὶ προφητῶν. Τοιαύτη κυκλικὴ πέριξ τοῦ Χριστοῦ τοποθέτησις ἀγγέλων μᾶς ὑπενθυμίζει ἀνάλογον ἀπεικόνισιν τοῦ Ψαλμοῦ 148[3] εἰς τὸν ναὸν τοῦ Λέσνοβο τῆς Παλαιᾶς Σερβίας[4], μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι ἐκεῖ οἱ ἐν προτομῇ καὶ πέριξ τοῦ ἐπὶ Σεραφεὶμ καθημένου Χριστοῦ εἰκονιζόμενοι ἄγγελοι εἶναι πολλοὶ καὶ οὐχὶ μόνον 12, ὡς ἐνταῦθα, καὶ ὅτι εἶναι ἐστραμμένοι πρὸς τὸ κέντρον τοῦ κύκλου καὶ οὐχὶ πρὸς τὰ ἔξω, ὡς ἐνταῦθα. Ἐπίσης ἡ πέριξ τῆς προτομῆς τῆς Παναγίας ἀπεικόνισις τῶν Προφητῶν ὑπενθυμίζει ἀνάλογον διάταξιν ἀπεικονίσεως μεγαλυναρίων τῆς Θεοτόκου, ὡς εἶναι π.χ. ἡ τῆς ἐν Μολδαβίᾳ Μ. Humor[5].

---

[1] Ἥτις, ὡς εἴδομεν (σ.29), εἰκονίζεται εἰς τὸν λῶρον τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἡμετέρου ναοῦ.

[2] Ὡς π.χ. τῆς Δευτέρας Παρουσίας ἐν τῇ Μονῇ τῆς Χώρας (P. Underwood, The Kariyé Djami III, πίν. 371, 372), τῆς ὑπὸ τεσσάρων ἀγγέλων φερομένης δόξης τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν ὀροφὴν τοῦ Ν.Δ. παρεκκλησίου τοῦ Βροντοχίου τοῦ Μυστρᾶ (Millet, Monum. byz. de Mistra, πίν. 100,1,2) κλπ.

[3] Ψαλμὸς 148_{1-2}: Αἰνεῖτε τὸν Κύριον ἐκ τῶν οὐρανῶν.... αἰνεῖτε αὐτὸν πάντες οἱ ἄγγελοι αὐτοῦ.

[4] 14ου αἰ. Ἀπεικόνισις παρὰ Okunev ἐν Recueil Uspenskij I, Paris 1930, πίν. 36, 37 καὶ παρὰ Mirjana Tatić-Djurić, Das Bild der Engel, Recklinghausen, ἄν. χρ., σ. 68.

[5] Εἰκὼν παρὰ J. Stefanescu, L' illustration des Liturgies dans l'art de Byzance, Bruxelles 1936, πίν. 135.

Ὁπωσδήποτε ἡ ἐπὶ τοῦ θόλου τοῦ νάρθηκος μέση σύνθεσις μαρτυρεῖ περὶ μιᾶς ὑψηλοτέρου κάπως ἐπιπέδου διακοσμητικῆς ἀντιλήψεως τοῦ ζωγράφου μας, ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς ἐπὶ τῶν τοίχων συνθέσεις, αἵτινες ἐμφανίζουν τὴν τετριμμένην καὶ συνήθη ἐπὶ τουρκοκρατίας διαδοχήν, καθ' ἣν κάτω μὲν γενικῶς εἰκονίζονται ὁλόσωμοι ἅγιοι (ἀσκηταὶ ἢ στρατιωτικοί), ὑπεράνω δ' αὐτῶν ζῳφόροι ἐκ προτομῶν ἁγίων (ἄλλοτε ἐντὸς ἑλικοειδῶν πλοχμῶν καὶ ἄλλοτε ἐντὸς ἐφαπτομένων κύκλων) καὶ τέλος εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος της σειρᾶς σκηνῶν ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου καὶ μάλιστα ἀπομεμονωμένων ἐντὸς μικρῶν ἐρυθρῶν πλαισίων, οἷα συνήθιζε κυρίως ἡ Κρητικὴ σχολή[1].

Ἀλλ' ἂς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν λεπτομερεστέραν ἐξέτασιν τῆς τέχνης τῶν ἐπὶ τῶν τοίχων σωζομένων σκηνῶν τοῦ πάθους.

Καὶ δὴ πρῶτον ὡς πρὸς τὴν εἰκονογραφίαν τῶν διαφόρων σκηνῶν μᾶς ἐδόθη ἤδη ἡ εὐκαιρία (σ. 40) νὰ διαπιστώσωμεν, ὅτι ὁ ἱστοριογράφος μας χρησιμοποιεῖ εἰκονογραφικὰ θέματα, τὰ ὁποῖα παραλαμβάνει, εἴτε ἀντιγράφων εἴτε ἀπομιμούμενος μὲ μικρὰς ἑκάστοτε τροποποιήσεις, ἀπὸ ἀνάλογα ἁγιορειτικὰ πρότυπα, ἐξ ἐκείνων τὰ ὁποῖα ἐδημιούργησαν οἱ μεγάλοι Κρῆτες ἁγιογράφοι τοῦ 16ου αἰῶνος καὶ ἰδίᾳ ὁ Θεοφάνης. Τὸ σχέδιον τοῦ ἰδικοῦ μας ἐντούτοις δὲν εἶναι πάντοτε ἐπιτυχές, ἀναφέρω δ' ὡς παράδειγμα τὴν ἐντελῶς ἀνόργανον κίνησιν τῆς χειρὸς τοῦ ἀριστεροῦ ἀρχιερέως τῆς εἰκόνος 23 καὶ τῆς τοῦ Πιλάτου τῆς εἰκόνος 25. Πλὴν ὅμως τοῦ σχεδίου παρουσιάζεται εἰς σκηνάς τινας καὶ παρανόησις τῶν προτύπων, τὰ ὁποῖα μιμεῖται ὁ ζωγράφος μας, ὡς εἶναι π.χ. ἡ πλημμελὴς ἀπόδοσις τοῦ μεταλλικοῦ φολιδωτοῦ θώρακος τῶν στρατιωτῶν, ὅστις ἀπεδόθη ἐνταῦθα διὰ πενιχροῦ πλεκτοῦ κοσμήματος (βλ. εἰκ. 24). Ἐλαττωματικὸν ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ πλάσιμον τῶν ὄγκων, λόγῳ ἰδίᾳ τῶν σκληρῶν γραμμικῶν πτυχῶν τῶν ἐνδυμάτων, αἵτινες δὲν παρακολουθοῦν πάντοτε τὴν κίνησιν τοῦ μέλους, τὸ ὁποῖον περιβάλλουν τὰ ἐνδύματα.

Πάντα τ' ἀνωτέρω μειονεκτήματα μαρτυροῦσι κάποιαν καλλιτεχνικὴν ἀδυναμίαν τοῦ ζωγράφου, ὅστις ἂν καὶ ἀρκετὰ εὐσυνείδητος τεχνίτης, φαίνεται μᾶλλον λαϊκός, ἂν κρίνωμεν καὶ ἀπὸ τοὺς ἀνθηρούς, ἐξέργους φωτοστεφάνους τοὺς ὁποίους ἐτοποθέτησε περὶ τὰς κεφαλὰς τοῦ Ἐμμανουὴλ καὶ τῆς Παναγίας (εἰκ. 16). Τοιούτους ὅμως στεφάνους οὐδέποτε ἐφήρμοζεν ἡ αὐστηρὰ βυζαντινὴ τέχνη εἰ μὴ μόνον ἐνίοτε εἰς ἐξ ἀργύρου φορητὰς εἰκόνας[2], τὰς ὁποίας ἀργότερον ἀπεμιμήθησαν, ὡς ἐνταῦθα, διὰ γύψου.

---

[1] G. Millet, Recherches sur l' iconographie de l'Évangile, Paris 1916, σ.656 ἑ.

[2] Ὡς π.χ. εἰς τὴν τύπου ἁγιοσοριτίσσης Παναγίαν τοῦ Freising (ἀρχῶν 13ου) (M. Καλλιγᾶς, ΑΕ 1937 Β, σ. 503 καὶ πίν. 1), τὴν Παναγίαν Ὁδηγήτριαν τοῦ Βατοπεδίου (13—14ου αἰ.) (N. Kondakov, Μνημεῖα Χριστιανικῆς τέχνης ἐν Ἄθῳ (ρωσ.) Πετρούπολις 1915, II, εἰκ. σ. 206), τὴν Παναγίαν Ἁγ. Κλήμεντος Ἀχρίδος (14ου αἰ.) (N. Kondakov, Makedonija, πίν. VII, Wulff—Alpatov, Denkm. der Ikonenmalerei, σ. 137 εἰκ. 5, M. Corocić—Ljubinkonié ἐν περ. Jougoslavia

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκτελέσεως ὁ ζωγράφος μας ἀκολουθεῖ πιστῶς τὴν Κρητικὴν σχολήν· διότι χρησιμοποιεῖ σκοτεινὸν προπλασμόν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου θέτει τὰ σαρκώματα ἢ ἀνοίγματα, ἤτοι τὰς φωτεινὰς ἐπιφανείας τῶν σαρκῶν εἰς οὐχὶ πολὺ μεγάλην ἀναλογίαν ἐν σχέσει πρὸς τὰ σκιερὰ μέρη (βλ. εἰκ. 21).

Τέλος ὅσον ἀφορᾷ τὸ ὕφος ἐν γένει τῶν εἰκονιζομένων προσώπων, τοῦτο δὲν παρουσιάζει βεβαίως—μάλιστα δὲ εἰς τοὺς ἀγγέλους (εἰκ. 20 καὶ 21)— τὴν ἑλληνιστικὴν ἐκείνην εὐγένειαν καὶ χάριν, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν εἰς τὰ ἐκ τῆς πρωτευούσης ἐμπνεόμενα ἔργα τῆς Μακεδονικῆς σχολῆς. Εἶναι ἐν τούτοις ἀξιοπαρατήρητος ἐνταῦθα ἡ ἀρκετὰ ζωντανὴ ἀπόδοσις τῶν γεροντικῶν μορφῶν (προφητῶν εἰκ. 22, ἀρχιερέων εἰκ. 23, 26), τὴν ὁποίαν ἐπέτυχεν ὁ ζωγράφος μας μὲ ὀλίγας ἁδρὰς πινελιὰς τῆς λευκῆς κόμης καὶ τοῦ γενείου καὶ μὲ τὴν ζωηρὰν λευκὴν κηλῖδα παρὰ τὴν μελανὴν κόρην τοῦ ὀφθαλμοῦ, ἥτις προσδίδει δύναμιν καὶ ἔκφρασιν εἰς τὸ βλέμμα [1].

Ἐν συμπεράσματι ὁ ἡμέτερος ζωγράφος, μέτριος πάντως καλλιτέχνης ἀλλὰ μέ τινας φωτεινὰς ἀναλαμπάς, ἀκολουθεῖ τὴν Κρητικὴν Σχολήν, δὲν φαίνεται ὅμως νὰ εἶναι Κρής, ἀλλ' ἴσως κάποιος Πελοποννήσιος ἁγιογράφος τοῦ 17ου αἰῶνος, ἐξ ἐκείνων οἵτινες, ἤδη ἀπὸ τοῦ 15ου αἰῶνος, περιώδευον καλούμενοι πρὸς ζωγράφησιν ναῶν εἴς τε τὴν Κρήτην, τὴν Πελοπόννησον, τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἤπειρον[2].

Εἷς τοιοῦτος λοιπὸν ζωγράφος θ' ἀνέλαβε πιθανώτατα καὶ τὴν ἁγιογράφησιν τοῦ καθολικοῦ τῆς Κορακονησιᾶς κληθεὶς ὑπὸ τοῦ ρέκτου ἀνακαινιστοῦ τῆς μονῆς ἡγουμένου Εὐγενίου (σ.10) μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1670 καὶ 1682 (βλ. πίν. σ. 11). Συνηγορεῖ δὲ πρὸς τοιαύτην χρονολόγησιν τῶν τοιχογραφιῶν καὶ ὁ προσωπικὸς καὶ κατὰ παράταξιν τρόπος παραστάσεως τῆς Ἁγίας Τριάδος ἐπὶ τῆς πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καμάρας, ὅστις ἐδημιουργήθη μὲν ἤδη πρὸ τῆς ἁλώσεως, ἦτο ὅμως κατ' ἐξοχὴν ἀγαπητὸς εἰς τοὺς Κρῆτας ἰδίως

1952 σ. 87, F e l i c e t t i-L i e b e n f e l s, Gesch. der byz. Ikonenmalerei, 1956, πίν. 90, Ξ υ γ γ ό π ο υ λ ο ς, Σχεδίασμα κλπ. πίν. 2,1) κλπ.

[1] Τοιαύτας ζωηρὰς λευκὰς κηλῖδας θὰ παρέλαβεν ὁ τεχνίτης μας ἐκ παλαιοχριστιανικῶν ἔργων, ὡς εἶναι π.χ. τὰ ψηφιδωτὰ τῆς ἐν Ρώμῃ βασιλικῆς τῆς Sta Maria Maggiore (C. C e c c h e l l i, I Mosaici della basilica di S. Maria Maggiore, Torino 1956, πίν. 15, 20, 37, 46 κλπ.), αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος τῆς Ἐπισκοπικῆς ἐκκλησίας τῶν Στόβων (τέλους 6ου αἰ.), (M a n o Z i s s i ἐν Atti del V Congr. Int. di Studi Biz., Roma 1940, πίν. 64 εἰκ. 2), ἀλλὰ καὶ ἐκ κοπτικῶν ὑφασμάτων (Ἀ. Ἀ π ο σ τ ο λ ά κ η, Τὰ κοπτικὰ ὑφάσματα τοῦ Μουσείου Κοσμητικῶν Τεχνῶν, Ἀθῆναι 1932, εἰκ. 45-47) καὶ ἐκ παλαιοτέρων ἀκόμη κοπτικῶν τοιχογραφιῶν (Kl. W e s s e l, Koptische Kunst, Recklinghausen 1963, εἰκ. 112, 113).

[2] Ὡς π.χ. ὁ Ξένος Διγενής, ὅστις ἔχει διαπιστωθῆ, ὅτι ἐζωγράφησε πλὴν τῆς ἐν Αἰτωλίᾳ μον. Μυρτιᾶς τὸ 1491 (Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ Θ', 1961, σ. 97) καί τινα ναὸν τοῦ Σελίνου τῆς Κρήτης (G e r o l a, Monum. Veneti II, 310 καὶ IV, 449) τὸ 1462, ἀκόμη δὲ καὶ ἕνα εἰς Παλαιὰ Φραστανὰ τῆς Β. Ἠπείρου, (Λ α μ π ρ ί δ η ς, Ἠπειρωτ. Με-

ζωγράφους φορητῶν εἰκόνων τοῦ 16ου[1] καὶ τοῦ 17ου[2] αἰῶνος καί τινας τοιχογράφους τοῦ 17ου αἰ.[3]

ΟΙ ΧΡΟΝΟΙ ΑΝΕΓΕΡΣΕΩΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ

Ὡς ἤδη (σ. 5) ἀνεφέραμεν ἡ ἀρχαιοτάτη περὶ τῆς μονῆς τῆς Κορακονησίας μνεία εὑρίσκεται εἰς σημείωσιν τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 20 Εὐαγγελίου τῆς Μ. Μεγάλου Σπηλαίου φέρουσαν τὴν χρονολογίαν 1193. Ὑφίστατο ἑπομένως ἡ Μονὴ ἤδη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος, ὡς ἄλλωστε εἴχομεν συναγάγει (σ. 26) καὶ ἐκ τῆς τέχνης τοῦ γλυπτοῦ τῆς εἰκόνος 13. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλα τεχνοκριτικὰ τεκμήρια, ἐξ ὧν προκύπτει, ὅτι ἡ κτίσις τοῦ καθολικοῦ δύναται νὰ ἀναχθῇ εἰς χρόνους παλαιοτέρους τοῦ 12ου αἰῶνος.

Εἶναι δὲ ταῦτα 1) τὸ ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως ναοῦ σωζόμενον μαρμάρινον ὀμφάλιον "τῶν 5 ἄρτων" (εἰκ. 7), ἡ παρουσία τοῦ ὁποίου δηλοῖ τοὺς περὶ τὰ μέσα καὶ τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰῶνος χρόνους 2) ἡ διὰ συνεχοῦς καμάρας κάλυψις τοῦ ἀδιαρθρώτου νάρθηκος, ἥτις εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τοὺς παλαιοτέρους τοῦ 11ου αἰῶνος ναούς, ὡς εἶναι π.χ. ὁ τῆς Σκριποῦς[4] (873/4), ὁ τοῦ ναοῦ τῆς Σκύρου (894/5)[5], ὁ τῆς Ἐπισκοπῆς τῆς Εὐρυ-

λετήματα ς', 1888, σ. 16 καὶ Ζ', 1889, σ. 36· πρβλ. Α. Ξ υ γ γ ό π ο υ λ ο ν, (Σχεδίασμα, σ. 70) καὶ Μ. Χ α τ ζ η δ ά κ η ν (ἐν Δ.Χ.Α.Ε. τ. Ε', 1966-69, σ. 304).

[1] Εἰκὼν Συλλογῆς Δ. Λοβέρδου, ἔργον τοῦ Πορφυρίου τοῦ 1524 (Α. Π α π α γ ι α ν ν ό π ο υ λ ο ς - Π α λ α ι ό ς, Κατάλογος εἰκόνων Μουσείου Λοβέρδου, σ. 71 ἀρ. 523, Ἀ. Ξ υ γ γ ό π ο υ λ ο ς, Σχεδίασμα, ἐν Ἀθήναις 1957, σ. 129, πίν. 34,2)—Εἰκὼν Μουσείου Μπενάκη, ἔργον Μιχ. Δαμασκηνοῦ, τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰ. (Ἀ. Ξ υ γ γ ό π ο υ λ ο ς, Κατάλογος εἰκόνων Μουσείου Μπενάκη, σ. 15 πίν. 10).

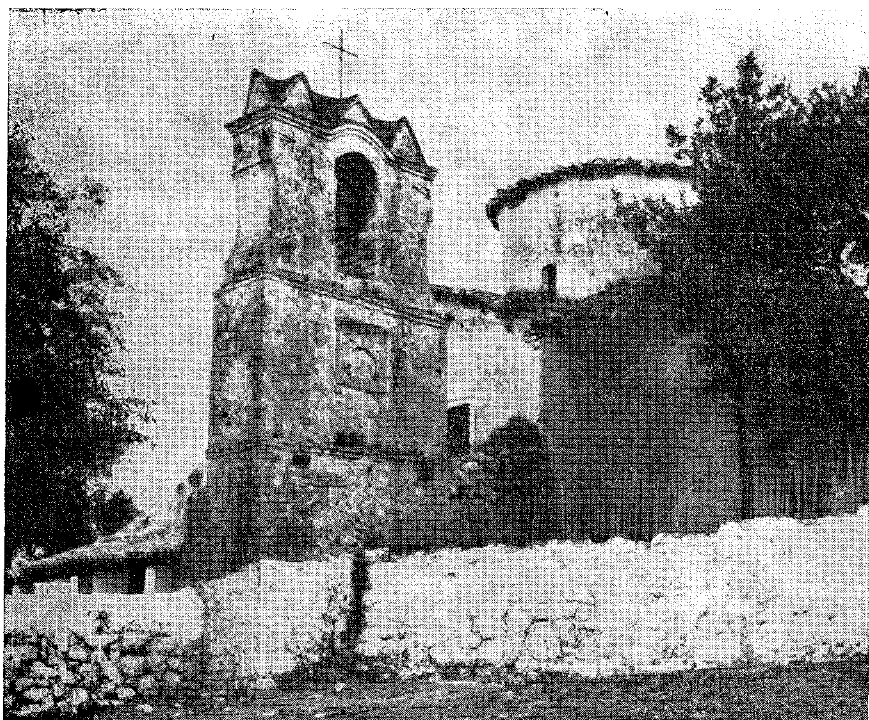
[2] Εἰκὼν Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ἔργον Τζανφουρνάρη (Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Ὁδηγὸς Βυζ. Μουσείου, 1931, σ. 89 ἀριθ. 301)—Εἰκὼν Μουσείου Μπενάκη, ἔργον Ἰωάννου Μόσκου (Ξ υ γ γ ό π ο υ λ ο ς, Κατάλογος εἰκόνων Μουσείου Μπενάκη, πίν. 30, Β) — Εἰκὼν Σχολῆς Δαμασκηνοῦ ἐν Κερκύρᾳ (Ἰ. Π α π α δ η μ η τ ρ ί ο υ, Δ.Χ.Α.Ε. περ. Γ', τόμ. Γ', 1934/36, σ. 75 καὶ σ. 74 εἰκ. 6).

[3] Τοιχογραφία νάρθηκος καθολικοῦ Μ. Καισαριανῆς, ἔργον τοῦ ἐκ Πελοποννήσου Ἰωάννου Ὑπάτου τοῦ ἔτους 1682 (Ν. Κ α λ ο γ ε ρ ό π ο υ λ ο ς, Ἑβδομηκονταετηρὶς Ριζαρείου Σχολῆς σ. 257, Τοιχογραφίαι Ἐκκλησιῶν Ὑμηττοῦ, Ἀθῆναι 1936, σ. 75). J. A r n. H a m i l t o n, The Church of Kaisariani [Scotish Ecclesiological Society's Transactions] Aberdeen 1916, σ. 27.

[4] Κάτοψις παρὰ Μ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, ΑΕ 1936, σ. 122, εἰκ. 3.

[5] Κάτοψις παρὰ R. M. D a w k i n s, BSA 11, 1904/5, σ. 74 εἰκ. 2 καὶ C. F r e d r i c h, AM 31, 1906, σ. 262 εἰκ. 6 καὶ ἐσχάτως παρὰ Χ. Μ π ο ύ ρ α, Δ.Χ.Α.Ε. περ. Δ', τόμ. Β', 1960-61, σ. 65.

τανίας[1] 3) ὁ κυλινδρικὸς μετὰ 4 χαμηλῶν παραθύρων κατὰ τὰ 4 κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος τροῦλλος (εἰκ. 3, 4), τὸν ὁποῖον συνηθίζουν κυρίως ναοὶ τοῦ 10ου αἰῶνος [2] καὶ 4) ἡ ἀκανόνιστος τοιχοδομία (εἰκ. 5 καὶ 6), σύστημα ἐφαρμοζόμενον πρὸ τῆς ἀπὸ τοῦ 1000 μ.Χ. ἐπικρατήσεως τῆς συνήθους πλινθοπερικλείστου ἐκ κανονικῶν πωρολίθων δομῆς.

Εἰκ. 31. Τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Κορακονησιᾶς ἐν σχέσει πρὸς τὸν ναόν.

Πάντα τ' ἀνωτέρω ἔχοντες ὑπ' ὄψιν δυνάμεθα, νομίζω, νὰ τοποθετήσωμεν τὴν κτίσιν τῆς μονῆς εἰς τὰ τέλη τοῦ 10ου ἢ τὸ πολὺ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11ου αἰῶνος, ἐὰν δεχθῶμεν κάποιαν ἐπαρχιακὴν καθυστέρησιν τοῦ πλινθοπεριβλήτου τρόπου δομῆς, εἰς τὴν ἀπόμερον ταύτην χερσονησῖδα.

---

[1] Κάτοψις Ἀ. Ὀρλάνδου ἐν ΑΒΜΕ, Θ', 1961, σ. 5, καὶ Μ. Χατζηδάκη ἐν Propyläen Kunstgeschichte τ. 3, εἰκ 7β σ. 223, ὅστις τοποθετεῖ τὸν ναὸν εἰς τὸν 9ον αἰῶνα.

[2] Βλέπε τὰ σχετικὰ παραδείγματα ἐν ΑΒΜΕ Θ', 1961, σ. 9 καὶ σημ. 1.

ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ ΠΑΡΑ ΤΟ ΔΡΑΓΑΝΟ ΤΗΣ ΑΧΑΪΑΣ

Κατὰ μῆνα Ἰούνιον τοῦ 1959 ἐξεκίνησα ἀπὸ τὰς Πάτρας μὲ ἕνα τεχνίτην τῆς Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεως διὰ νὰ ἐπισκεφθῶ παλαιὸν ναὸν τῆς Ν.Δ. τῶν Πατρῶν περιοχῆς Ἀχαΐας, ὅστις ἐκινδύνευε νὰ καταπέσῃ[1]. Μετὰ μακρὰν καὶ κοπιώδη διαδρομὴν ἀντικρύσαμεν ἐπὶ τέλους, ὑπὸ βροχήν, ἡμίσειαν ὥραν πέραν τοῦ χωρίου Δραγάνου, εἰς θέσιν Μπάδα[2], ἐπὶ τοῦ ὄρους Μόβρας — προβούνου τοῦ Σανταμερίου[3] — τὸν ζητούμενον ναόν. Ἔρημος, ἐγκαταλελειμμένος καὶ μὲ ἄφθονον βλάστησιν ἐπὶ τῶν στεγῶν του, ὑψοῦτο εἰς τὴν σιωπὴν ἑνὸς πετρώδους καὶ αὐχμηροῦ τοπίου, πλαισιουμένου ἀπὸ στεφάνην ὑψηλῶν βουνῶν (εἰκ. 1).

Ἡ πρώτη ἐντύπωσις τοῦ ἐπισκέπτου εἶναι, ὅτι πρόκειται περὶ μεταγενεστέρου ναοῦ τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας. Ὡς κτίσμα δὲ τοῦ 18ου αἰ-

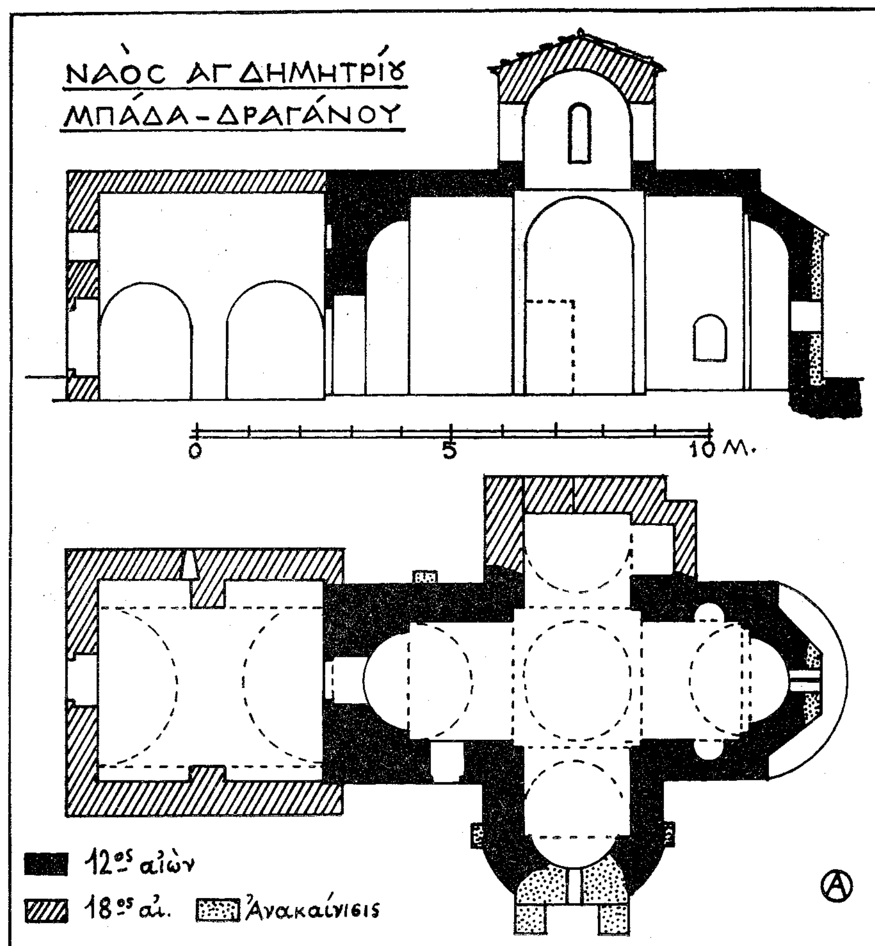
---

[1] Σύντομον μελέτην περὶ τοῦ ναοῦ τούτου ἐδημοσίευσα εἰς τὴν Πελοποννησιακὴν Πρωτοχρονιὰν τοῦ 1956, σ. 5-9. Σχετικαὶ ἐργασίαι στερεώσεως καὶ ἐξασφαλίσεως τοῦ ναοῦ τούτου ἀπὸ εἰσροῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων ἐγένοντο τὸ 1965 διὰ τοῦ ἐφόρου κ. Ε. Μαστροκώστα (βλ. ΑΔ 20, 1965, Χρονικὰ Β' 2, σ. 220).

[2] Εἰς τὴν Κόνιτσαν ὑπάρχει χωρίον καὶ τοποθεσία Μπάδα. Τὸ ὄνομα προέρχεται ἐκ τοῦ ἀλβανικοῦ *πάδε* σημαίνοντος *ἴσωμα*. Βλ. σχετικῶς Κ. Δ. Στεργιόπουλον, Ἠπειρωτ. Χρονικὰ ΙΓ', 1938, σ. 151.

[3] Στεφ. Θωμοπούλου, Ἱστορία τῶν Πατρῶν[2], 1950, σ. 314 σημ. 1.

ῶνος χαρακτηρίζεται πράγματι τὸ μνημεῖον εἰς τὴν σύντομον μνείαν ποὺ τοῦ ἀφιέρωσεν εἰς τὸ πολύτιμον "Ἱστορικὸν λεξικὸν τῶν Πατρῶν„ ὁ λόγιος

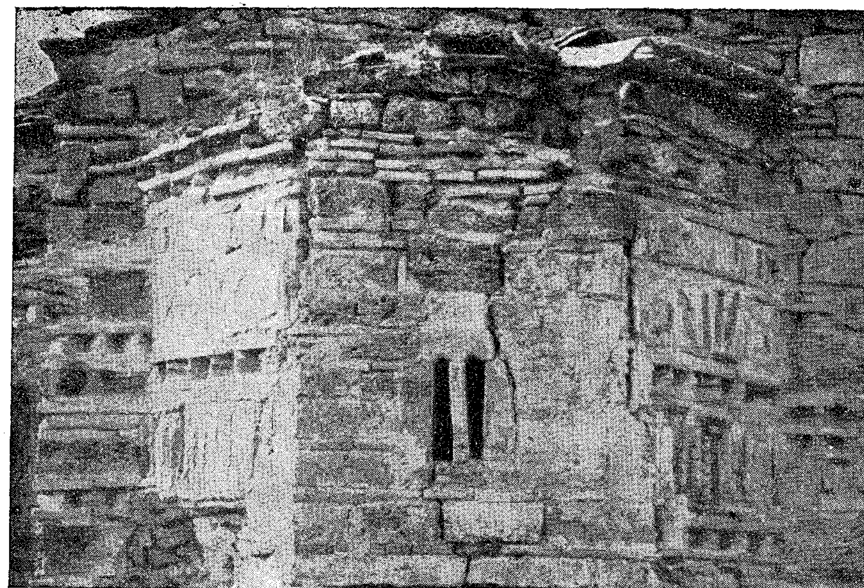
Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ παρὰ τὸ Δραγάνο ναοῦ.

δικηγόρος τῆς πόλεως ταύτης κ. Κωνστ. Τριανταφύλλου[1], ἀρυσθεὶς τὰς πληροφορίας του ἀπὸ εἰκονογραφημένον δημοσίευμα τοῦ κ. Π.Δ. Παπανδροπούλου εἰς τὸν Νεολόγον τῶν Πατρῶν τῆς 6-12-1958. Δικαιολογεῖται ἄλλως

[1] Πάτραι 1959, σ. 393. Εἰς τὸν αὐτὸν φίλον συγγραφέα ὀφείλω καὶ δύο ἐκ τῶν ἐνταῦθα παρεχομένων ἐξωτερικῶν ἀπεικονίσεων τοῦ ναοῦ, ὡς καὶ τῶν ἐσωτερικῶν τοιχογραφιῶν του, εὐγενῶς παραχωρηθεισῶν ὑπὸ τοῦ κ. Παπανδροπούλου. Ἂς δεχθοῦν ἀμφότεροι καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης τὰς θερμάς μου εὐχαριστίας.

τε ἡ τοιαύτη ἐκ πρώτης ὄψεως χρονολόγησις τοῦ μνημείου ἀφ᾽ ἑνὸς ἐκ τῆς τεχνοτροπίας τῆς ἐσωτερικῆς του ἁγιογραφήσεως, ἀφ᾽ ἑτέρου δ᾽ ἐκ τῆς εἰς τὸν νάρθηκα σωζομένης ἐπιγραφῆς, ἥτις ἀναφέρει *σκέπανσιν* τοῦ ναοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1750 (βλ. κατωτέρω).

Λεπτομερεστέρα ἐντούτοις ἐξέτασις τοῦ μνημείου ἀπέδειξεν, ὅτι τοῦτο ἐκτίσθη πολλοὺς αἰῶνας πρότερον, κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους,

Εἰκ. 3. Σημερινὴ κατάστασις τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

ὡς θέλω ἀποδείξει κατωτέρω, ἀφ᾽ οὗ προτάξω τὴν γενικὴν περιγραφὴν τοῦ ναοῦ.

Ὡς ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως καὶ τῆς κατὰ μῆκος τομῆς (εἰκ. 2) ἐμφαίνεται, ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς — ἀφιερωμένος εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον καὶ ἀποτελῶν ἄλλοτε τὸ καθολικὸν αὐτοτελοῦς μονῆς, ἥτις, διαλυθεῖσα ἀργότερον, ὑπάγεται σήμερον ὡς μετόχιον τῆς ἐπὶ τῆς Μόβρης μονῆς Μαρίτσης[1] — ἀποτελεῖται ἐκ δύο κυρίων μερῶν ἤτοι α) τοῦ κυρίως ναοῦ πρὸς ἀνατολὰς καὶ

[1] Βλέπε περὶ τῆς μονῆς ταύτης Στεφ. Θωμοπούλου, Ἱστορία τῶν Πατρῶν, 2α ἔκδ., σ. 521 καὶ 600-1, ὡς καὶ Κ. Τριανταφύλλου, Ἱστορικὸν λεξικὸν τῶν Πατρῶν, Πάτραι 1959, σ. 388-89. Ἀμφοτέρους τούτους διέφυγε περιέργως ἡ ὡραία ἄποψις τῆς μονῆς Μαρίτσης, τὴν ὁποίαν παρέσχεν ὁ Le Bas εἰς τὸ βιβλίον του Voyage archéologique, Itinéraire I, πίν. 16, ὡς καὶ ἡ μνεία αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Pouqueville, Voyage de la Grèce², τ. IV, 1827, σ. 381. Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς εἶναι πεντάτρουλλον, ἀναφέρεται δὲ ὑπὸ τοῦ A. Bon (Le Péloponnèse byzantin, Paris 1954, σ. 146, σημ. 2).

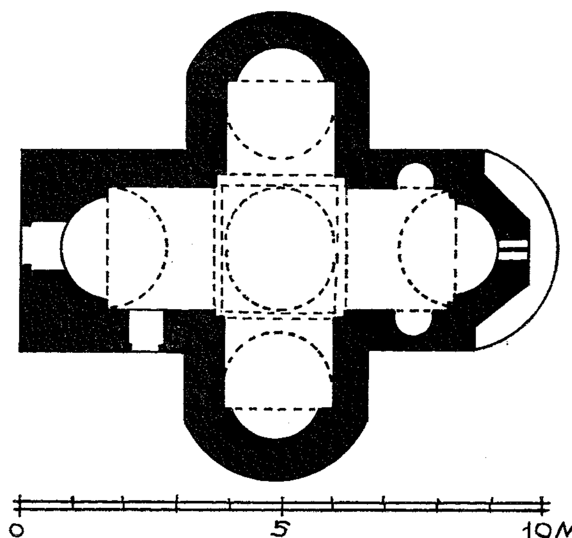
Εἰκ. 4. Ὄψις τοῦ παρὰ τὸ Δραγάνο ναοῦ ἀπὸ ΝΔ.

Εἰκ. 5. Ὄψις τοῦ ναοῦ ἀπὸ Νότου.

β) τοῦ μεταγενεστέρως εἰς τὸν κυρίως ναὸν πρὸς δυσμὰς προσκολληθέντος νάρθηκος (εἰκ. 2).

Ὁ *κυρίως ναὸς* ἔχει τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ μικρῶν διαστάσεων (10 μ. ἀπ' Ἀν. πρὸς Δ. καὶ 8.50 μ. περίπου ἀπὸ Β. πρὸς Ν.), ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ ὁποίου, καλυπτομένων διὰ καμαρῶν, ἵσταται τροῦλλος (εἰκ. 2).

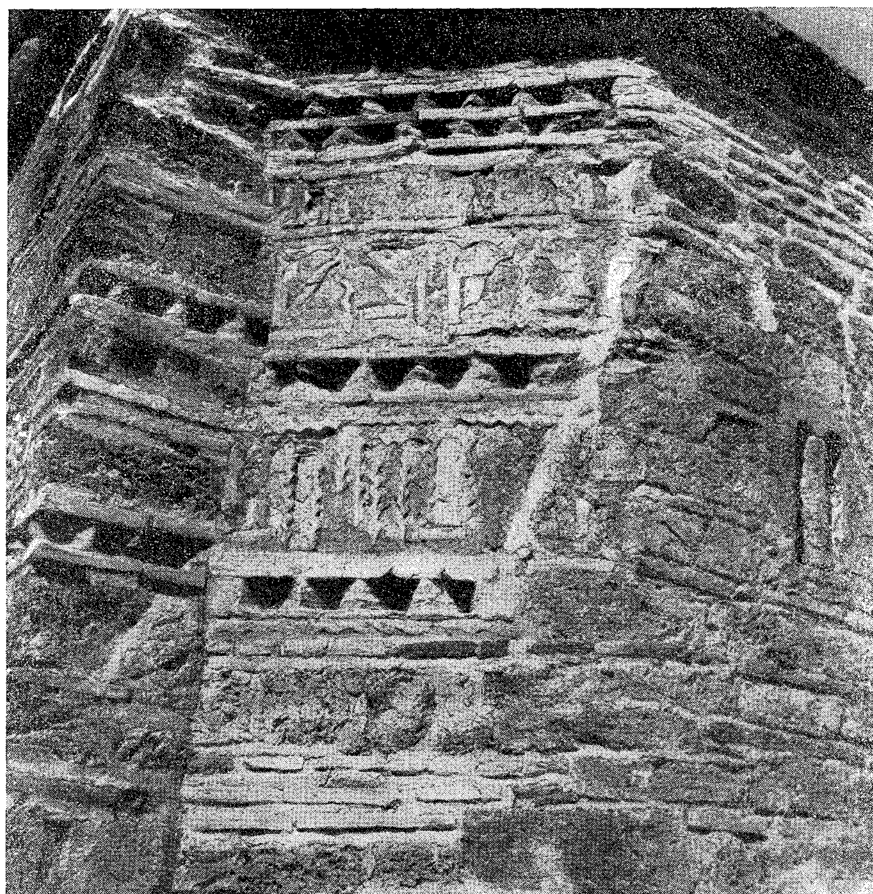

Εἰκ. 6. Πιθανὴ ἀποκατάστασις τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τῆς κατόψεως τοῦ κυρίως ναοῦ.

Τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ, ἔχοντα πάντα τὸ αὐτὸ περίπου μῆκος, κατέληγον ἄλλοτε πάντα εἰς ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικὰς κόγχας ὁλοκλήρους τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ δυτικὸν καὶ χαμηλωμένας τὸ νότιον καὶ τὸ βόρειον. Ἐκ τῶν κογχῶν ὅμως τούτων σήμερον ἄρτιαι ἢ περίπου ἄρτιαι σώζονται μόνον ἡ δυτικὴ καὶ ἡ ἀνατολικὴ (εἰκ. 7), ἐνῷ τῆς νοτίας σώζεται μικρὸν μόνον τμῆμα. Ἡ βόρειος ἐλλείπει ὅλη, λόγῳ καταπτώσεως, ἐκ σεισμοῦ ἢ ἄλλης αἰτίας, ὁλοκλήρου τοῦ βορείου σκέλους καὶ ἀνακατασκευῆς του μεταγενεστέρως, ἄνευ κόγχης (βλ. κάτοψιν εἰκ. 2). Ἀλλοίωσιν ἐπίσης καὶ μερικὴν συμπλήρωσιν ὑπέστησαν καὶ ἡ ἀνατολικὴ κόγχη τοῦ ἱεροῦ, κατὰ τὸ μέσον αὐτῆς τμῆμα (εἰκ. 3), μάλιστα δὲ ἡ κόγχη τοῦ νοτίου σκέλους κατὰ τὴν ἐξωτερικήν του ὄψιν, ἔνθα προσετέθησαν καὶ ἀντηρίδες (εἰκ. 2, 4 καὶ 5). Διετήρησεν ὅμως ἡ νοτία αὕτη κόγχη τμῆμα τοῦ παλαιοῦ κυκλικοῦ ἐξωτερικοῦ της σχεδίου, ὡς ἐν τῇ σχετικῇ κατόψει (εἰκ. 2) ἐμφαίνεται διὰ μέλανος χρώματος.

Κατὰ ταῦτα ὁ ἀρχικὸς ναὸς παρουσίαζεν ὡς ἑξῆς ἐξωτερικῶς τὰς τέσσαρας κόγχας, εἰς τὰς ὁποίας κατέληγον τὰ σκέλη του: Τὴν ἀνατολικήν, ἐξωτερικῶς τρίπλευρον, βαίνουσαν ἐπὶ εὐρέος ἡμικυκλικοῦ θεμελίου (εἰκ. 2 καὶ 6),

τὴν δυτικήν, ἐγγεγραμμένην ἐντὸς ὀρθογωνίου, καὶ τέλος τὰς δύο πλευρικὰς (νοτίαν καὶ βόρειον) ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικάς, ὡς ἡ παρατιθεμένη ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως (εἰκ. 6) δεικνύει. Τῆς νοτίας μάλιστα καὶ ὁπωσδήποτε καλύτερον σωζομένης διατηρεῖται καὶ τὸ ἡμικυκλικὸν ὑπόβαθρον, ὅμοιον πρὸς τὸ τῆς ἀνατολικῆς.

Εἰκ. 7. Ὄψις τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ ΝΑ.

Τὸ καταπεσὸν βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ συμπαρέσυρεν εἰς τὴν πτῶσίν του καὶ τὸν ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ βαίνοντα τροῦλλον, ὅστις, ὡς καὶ τὸ Β. σκέλος, ἀνακατεσκευάσθη πιθανῶς κατὰ τὸ 1750. Τοῦτο συμπεραίνομεν ἐκ τῆς εἰς τὸν νάρθηκα, ὑπεράνω τῆς εἰς τὸν ναὸν εἰσόδου διὰ μέλανος χρώματος ἡμικυκλικῶς γεγραμμένης ἐπιγραφῆς,

ἥτις λέγει ἀφ᾽ ἑνὸς *ἐσκεπάνστη... νσο, ἐν ἔτη 1750 Υουλίου 19* καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου, διὰ δευτέρας χειρός,..... *ἀποστόλους.... Ἀνδρέου ἀναγνώστου ἀπὸ χορίον...* (ἦτο δ᾽ ὁ ἀναγνώστης Ἀνδρέας πιθανῶς ὁ ζωγράφος τῶν ἁγιογραφιῶν, περὶ ὧν βλ. κατωτέρω).

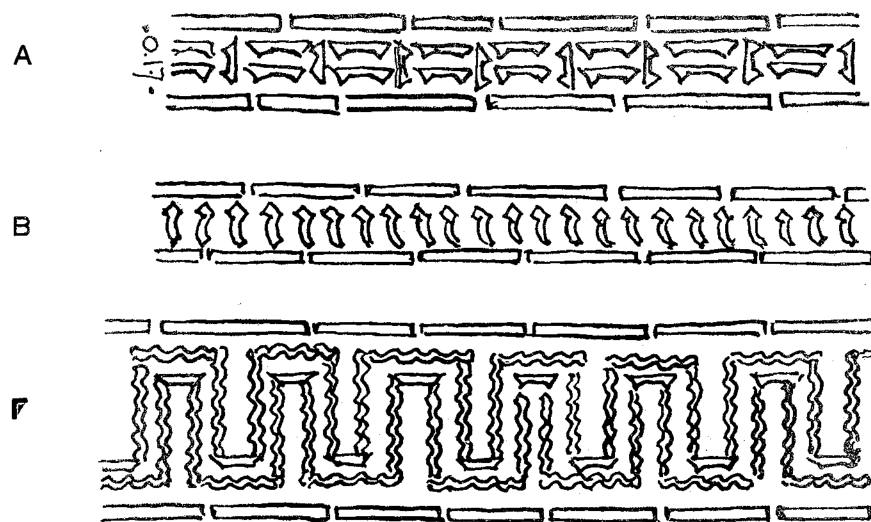

Εἰκ. 8. Σειραὶ ὀδοντωτῶν ταινιῶν μετὰ παρεμβαλλομένων ζωφόρων καὶ ἄλλων κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων.

Ὁ νεώτερος τροῦλλος, κτισθεὶς δι᾽ ἀμελοῦς τοιχοδομίας (εἰκ. 1 καὶ 3), ἔχει ἐν κατόψει ἐλαφρῶς συμπεπιεσμένον σχῆμα (βλ. εἰκ. 2). Ἡ σφενδόνη του (τύμπανον) εἶναι ἐξωτερικῶς ὀκτάπλευρον πρῖσμα οὐχὶ ἐντελῶς κανονικόν, διατρυπώμενον ἐφ᾽ ἑκάστης τῶν πρὸς τὰ τέσσαρα κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος ἐστραμμένων πλευρῶν αὐτοῦ, ὑπὸ ἑνὸς στενοῦ, μονολόβου, τοξωτοῦ

παραθύρου, ἐλαφρῶς εἰσδύοντος ἐσωτερικῶς εἰς τὴν καμπύλην τοῦ ἡμισφαιρικοῦ θόλου (βλ. τομὴν εἰκ. 2).

Ὁ *νάρθηξ*, προσκολληθεὶς ἀργότερον εἰς τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ, εἶναι ἐκτισμένος δι' ἀμελοῦς τοιχοποιίας, ἔχει δὲ σχῆμα ὀρθογώνιον ἔχον ἐσωτερικῶς διαστάσεις: πλάτος 3.08μ. καὶ μῆκος 4.45μ. Φέρει πρὸς δυσμὰς μίαν μόνον χαμηλὴν (1.25) θύραν εἰσόδου (εἰκ. 1), φωτίζεται δ' ὑπὸ ἑνὸς μόνον παραθύρου, ὕψ. 0.60, ἀνοιγομένου ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου, καὶ μιᾶς πολεμίστρας κατὰ τὴν βόρειον πλευράν (βλ. εἰκ. 2). Εἰς τὰ τοιχώματα τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος ἀνοίγονται ἀνὰ δύο τυφλαὶ ἀψῖδες, ὕψους 2.30 (εἰκ. 2) καὶ βάθος 0.50 μ., ἐλαφρύνουσαι καὶ ζωογονοῦσαι ἐσωτερικῶς τοὺς 1.20 μ. παχεῖς τοίχους, κατασκευασθέντας βεβαίως οὕτω, ἵνα ἀντέχωσιν εἰς τὰς ὠθήσεις τῆς μεγάλης καμάρας, ἥτις καλύπτει ὁλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ νάρθηκος, ἔχουσα τὴν κλεῖδα αὐτῆς εἰς ὕψος 4.10μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου.

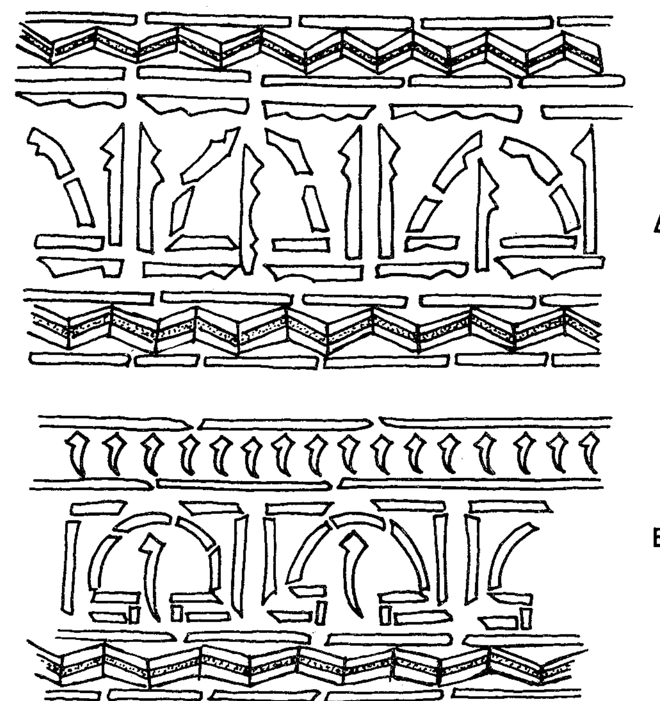

Εἰκ. 9. Στεναὶ καὶ πλατεῖα ζωφόροι ἐκ κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων.

Λόγῳ τοῦ σχεδίου του καὶ τῆς εὐτελοῦς τοιχοδομίας του, ὁ νάρθηξ κατεσκευάσθη προφανῶς πολὺ ὑστερώτερον ἀπὸ τὸν κυρίως ναόν. Οἱ ἰσχυροὶ τοῖχοί του καὶ αἱ πολεμίστραι μαρτυροῦσι μᾶλλον τὸν πολεμικὸν προορισμόν του.

Μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς κατόψεως καὶ τῆς τομῆς τῶν δύο κυρίων μερῶν τοῦ ναοῦ θὰ ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν μελέτην τῆς δομῆς καὶ τῆς κεραμοπλαστικῆς διακοσμήσεως τῶν τοίχων τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅπου οὗτοι διετηρήθησαν

Πράγματι, ὡς ἔχει ἤδη παρατηρηθῆ [1], ἡ συνύπαρξις πολλῶν ὁριζοντίων ταινιῶν καὶ ἀφθόνων κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ ναοὺς τοῦ α΄ ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰῶνος, ὡς π.χ. ἡ τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου τῆς

Εἰκ. 10. Λεπτομέρειαι κεραμοπλαστικῶν ζωφόρων.

Μ. Ὁσ. Λουκᾶ Φωκίδος [2], ἡ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων Σολάκη Ἀθηνῶν [3] καὶ ἡ τῆς Σωτείρας Λυκοδήμου Ἀθηνῶν [4]. Εἰς τοὺς δύο μάλιστα τελευταίους τούτους ναοὺς συναντῶμεν καὶ περίπου ὅμοιον πρὸς τὸ ἰδικόν μας κεραμοπλαστικὸν

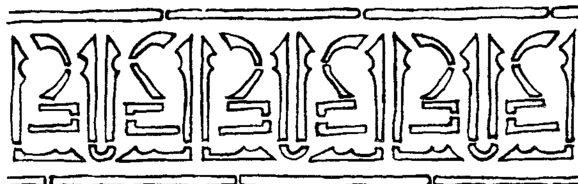
[1] H. Megaw, The Chronology of some middle byzantine Churches, Annual of the British School at Athens 32 - 33, 1932, σ. 116.

[2] Schultz — Barnsley, The Monastery of St Luke of Stiris..., London 1901, πίν. 11. Ὡς ὅμως ἀπεδείχθη τελευταίως, ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου εἶναι μᾶλλον τοῦ β΄ ἡμίσεος τοῦ 10ου αἰῶνος (Ε. Στίκας, Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μ. Ὁσ. Λουκᾶ, Ἀθῆναι 1970, σ. 194).

[3] Volbach — Lafontaine Dosogne, Byzanz und der christliche Osten, Propyläen Kunstgeschichte 3, Berlin 1968, εἰκ. 148.

[4] Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, (ἄ.ἔ.) εἰκ 17.

κόσμημα (εἰκ. 11)[1], ὅπερ ἔχει μέν, ὡς ἐκεῖνο, ὀρθίας μονάδας καὶ ταύτας μὲ δύο συνήθως ἀκίδας, τὰς ἐσωτερικὰς ὅμως καμπύλας του πολὺ ἀμελέστερον συντεθειμένας καὶ τοποθετημένας ἐντὸς ἀφθόνου κονιάματος (εἰκ. 10). Μίαν παραλλαγὴν τοῦ κοσμήματος Δ ἐκτελεσμένην διά τε ὀρθίων καὶ κατακορύφων στοιχείων ἄνευ ἀκίδων, διατεταγμένων κατὰ αὐστηρότερα, ἁπλοποι-

Εἰκ. 11. Κεραμοπλαστικὴ ζῳφόρος τῆς ἐν Ἀθήναις Σωτείρας Λυκοδήμου.

ημένα γεωμετρικὰ σχέδια, παρέχει ἡ ὑπὸ στοιχεῖον Ε, ἀσφαλῶς ἐκ μεταγενεστέρας ἐπισκευῆς ἢ ἐξ ἄλλου ἐργοστασίου προερχομένη ζῳφόρος τῆς εἰκόνος 10.

Πλὴν ὅμως τῆς ζῳφόρου Δ ἔχομεν, ὡς εἴπομεν, εἰς τὸ Δραγάνο καὶ μαίανδρον σχηματιζόμενον ὄχι δι' ἁπλῶν πλίνθων ἀλλὰ διὰ κυματιστῶν μονάδων. Τοιαύτας ὅμως μονάδας συναντῶμεν εἰς ναοὺς ἤδη ἀπὸ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰῶνος, ἀλλ' ἔξω πάντοτε τῶν Ἀθηνῶν, ἔνθα τὸ κόσμημα τοῦτο εἶναι ἄγνωστον, ὡς π.χ. εἰς τὴν Ἀργολίδα (ναὸς Ἁγ. Ἰωάννου εἰς Λυγουριό)[2], συνηθίζεται ὅμως τοῦτο εἰς ναοὺς τοῦ 12ου αἰ. ὡς π.χ. εἰς τὸν ναὸν τοῦ Σωτῆρος Ἀμφίσσης[3] (α' τέταρτον) καὶ εἰς τὸν ἐξωνάρθηκα τῆς ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος Μ. Ὁσίου Μελετίου (±1200)[4]. Μεμονωμένον ἐπίσης συναντῶμεν τὸ κυματιστὸν στοιχεῖον καὶ εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Πέτρου Καλυβίων Κουβαρᾶ τῆς Ἀττικῆς[5] καὶ εἰς τὸ τύμπανον τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ ἐν Σάμαρῃ[6] τῆς Μεσσηνίας ναοῦ τοῦ 12ου αἰῶνος. Συνεχίζεται ὅμως τοῦτο καὶ ἀργότερον, κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα[7].

[1] Ἅγ. Ἀπόστολοι: H. Megaw, ἔ. ἀ. πίν. 30 ἀρ. 30, 33, 19, 37. Σωτεῖρα Λυκοδήμου: αὐτόθι, σ. 105 εἰκ. 1. Πρβλ. καὶ Μ. Χατζηδάκη, ἔ.ἀ. εἰκ. 18.

[2] H. Megaw, ἔ. ἀ. σ. 109, εἰκ. 3.

[3] Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 255 εἰκ. 115A καὶ Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 191, εἰκ. 8. Σχετικὴν φωτογραφίαν παρέσχε καὶ ὁ R. Krautheimer ἐν Early Christian and Byzantine Architecture, 1965, πίν. 163B, ἔνθα ὅμως ἐσφαλμένως αὕτη ἀποδίδεται εἰς τὴν παρὰ τὸ Ναύπλιον Ἁγ. Μονήν.

[4] Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Ε', 1939-40, σ. 96 εἰκ. 43.

[5] Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἀθηνᾶ τ. 35, 1923, σ. 183 εἰκ 13.

[6] Φωτογρ. τῆς Συλλογῆς τῶν Hautes—Études ἀρ. C 2444.

[7] Ναοὶ Ἄρτης: Μ. Βλαχερνῶν (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Β', 1936, σ. 19 εἰκ. 12), Κάτω Παναγιά (αὐτόθι σ. 79 εἰκ 10).

Τὰ ἄφθονα κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ ἀφ' ἑνὸς εἶναι φυτευμένα ἐντὸς πυκνοῦ κονιάματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ δὲν εἶναι τόσον ἐπιμελῶς ἐπεξειργασμένα ὅσον τὰ τῶν μνημονευθέντων ναῶν τοῦ 11ου αἰῶνος. Ὁμοιάζουσι κατὰ τοῦτο πρὸς τὰ κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα τοῦ ναοῦ τοῦ Χώνικα τῆς Ἀργολίδος, ἅτινα φαίνεται, ὅτι εἶναι ὀλίγον μεταγενεστέρα καὶ ἀτεχνοτέρα ἀπομίμησις τῶν θεμάτων τῆς Σωτείρας Λυκοδήμου. Δυνάμεθα λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν καὶ τὸν ἡμέτερον ναὸν ὡς σύγχρονον ἢ ὀλίγον μεταγενέστερον πρὸς τὸν τοῦ Χώνικα, ἤτοι ὡς κατασκευασθέντα τὸ βραδύτερον κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος.

Πρὸς τὴν τοιαύτην χρονολόγησιν δὲν ἀντιβαίνουν καὶ τὰ εἰς τὰς στενὰς ζῳφόρους κοσμήματα. Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Α (εἰκ. 9) μάλιστα κόσμημα ἐπανευρίσκομεν σχεδὸν ὅμοιον πάλιν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Χώνικα[1], εἰς τὸν ἐξωνάρθηκα τῆς Μ. Ὁσ. Μελετίου[2] καὶ ἀκόμη περισσότερον εἰς τὸν τοῦ Μέρμπακα[3] (τελευταῖον τέταρτον 12ου αἰ.), χωρὶς νὰ ταυτίζεται ἀπολύτως πρὸς αὐτό. Κατὰ ταῦτα ἡ χρονολογία κατασκευῆς τοῦ ναοῦ δύναται νὰ κατέλθῃ καὶ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνος, ἤτοι ὀλίγον πρὸ τῆς καταλήψεως τῆς Ἀχαΐας ὑπὸ τῶν Φράγκων τὸ 1205.

Ὁ ἐπαρχιακὸς τεχνίτης τῆς ἐκκλησίας τοῦ Δραγάνου ἐν τῷ ζήλῳ του τῆς μιμήσεως τῶν παλαιοτέρων προτύπων δὲν ἐξετέλεσε μόνον τὰ διακοσμητικά του θέματα μὲ κάποιαν ἀδεξιότητα ἀλλὰ καὶ ἐπεσώρευσεν αὐτὰ οὐχὶ πάντοτε ὀργανικῶς ἤτοι κατὰ λογικὴν ἀκολουθίαν. Πάντως διὰ τοῦ ἡμετέρου παραδείγματος ἐπικυροῦται τὸ λεχθὲν ὅτι ἔξω τῶν Ἀθηνῶν ἡ παράδοσις τῶν κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων ἐπεβίωσε μᾶλλον ἀργά[4].

Ὑπολείπεται ἤδη νὰ εἴπωμεν καὶ περὶ τῆς ἐσωτερικῆς γραπτῆς διακοσμήσεως, ἥτις ἐξετελέσθη, ὡς ἐν ἀρχῇ ἐλέχθη, τὸ 1750, πιθανῶς ὑπὸ τοῦ ἀναγνώστου Ἀνδρέου. Δεῖγμα τῆς μετριωτάτης τέχνης τοῦ λαϊκοῦ ἁγιογράφου τούτου παρέχουσιν αἱ παρατιθέμεναι συνθέσεις, χαρακτηριζόμεναι ἀπὸ ἔλλειψιν ἐκφράσεως, ἀδεξιότητα σχεδίου καὶ ἀνεπιτυχῶν ἀναλογιῶν τῶν σωμάτων.

Ἡ εἰκονογράφησις τοῦ ὅλου ναοῦ ἔχει ὡς ἀκολούθως: Εἰς τὸ μέσον τοῦ τρούλλου εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστὸ)ς ὁ Παντοκράτωρ (εἰκ. 12) ἐν προτομῇ ἐντὸς κύκλου προβαλλομένου ἐπὶ ἀστροειδοῦς ἐννεακτίνου σχεδίου καὶ περιβαλλομένου ὑπὸ τοῦ τόξου τῆς ἴριδος καὶ ὑπὸ μεγαλογραμμάτου ἐπιγραφῆς εἰλημμένης ἐκ τοῦ Ψαλμ. 32: *Ἐξ οὐρανοῦ ἐπέβλεψεν ὁ Κύριος καὶ εἶδε πάντας τούς... κατοικοῦντας τὴν γῆν. Ὁ πλάσας κατὰ μόνας*

[1] Megaw, ἔ. ἀ. σ. 119 εἰκ. 5, C.

[2] Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Ε', 1939 - 1940, σ. 96 εἰκ. 43.

[3] Megaw, ἔ. ἀ. σ. 119 εἰκ. 5 E.

[4] Megaw, ἔ.ἀ. σ. 108.

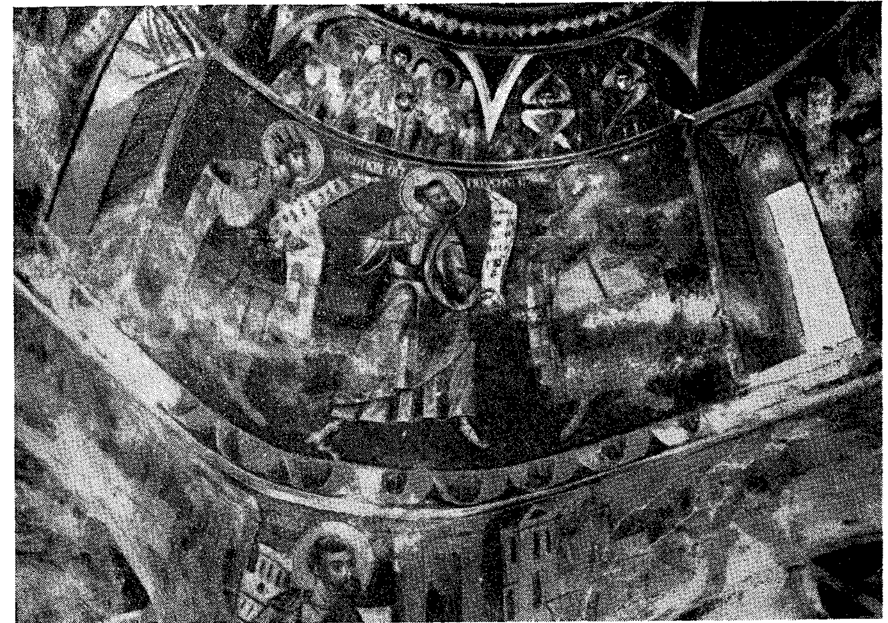
τὰς καρδίας αὐτῶν... οὐ σώζεται βασιλεὺς διὰ πολλὴν δύναμιν καὶ γίγας οὐ σωθήσεται[1].

Εἰκ. 12. Ὁ Παντοκράτωρ τοῦ τρούλλου.

[1] Τὸ αὐτὸ χωρίον, κάπως παρηλλαγμένον, συναντῶμεν καὶ εἰς τὸν Παντοκράτορα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Κουτλουμουσίου (1540) τοῦ Ἁγ. Ὄρους: Carm. Capizzi, Παντοκράτωρ, Romae 1964, σ. 299.

Κάτωθεν τοῦ Παντοκράτορος εἰκονίζονται εἰς μικροτέραν κλίμακα ἐντὸς διαδοχικῶν ἡμικυκλικῶν τόξων ἀφ' ἑνὸς ἡ Παναγία καὶ ὁ Πρόδρομος ἑκατέρωθεν ξυλογλύπτου θρόνου, ἐφ' οὗ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, καὶ ἀφ' ἑτέρου τάξεις Ἀγγέλων καὶ ὁμάδες οὐρανίων δυνάμεων (Χερουβείμ, Σεραφείμ, Τροχῶν). Ἐπὶ δὲ τῆς σφενδόνης τοῦ τρούλλου εἰκονίζονται δώδεκα Προφῆται

Εἰκ. 13. Οἱ ἐπὶ τῆς κάτω ζώνης τῆς σφενδόνης τοῦ τρούλλου εἰκονιζόμενοι Προφῆται κρατοῦντες ἀνεπτυγμένα εἱλητά.

(εἰκ. 13), ἀνὰ τρεῖς μεταξὺ τῶν τεσσάρων παραθύρων τοῦ τρούλλου, εἰς στάσεις μᾶλλον θεατρικάς, κρατοῦντες πάντες ὑψηλὰ καὶ βιαίως κινούμενα εἱλητάρια, φέροντα ἀναγεγραμμένα ρητὰ ἐκ τῶν προφητειῶν των. Εἰς τὰ εὐθὺς κάτωθεν λοφία εἰκονίζονται, ὡς συνήθως, οἱ τέσσαρες Εὐαγγελισταί.

Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ παρίσταται ἐν προτομῇ ἡ Πλατυτέρα κατὰ τὸν τύπον τῆς Βλαχερνιτίσσης, ἤτοι μὲ τὸν Χριστὸν πρὸ τοῦ στήθους αὐτῆς ἐν μεταλλίῳ εὐλογοῦντα δι' ἀμφοτέρων τῶν ὑψωμένων του χειρῶν, κάτωθεν δὲ αὐτῆς καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ παραθύρου τῆς κόγχης ἀνὰ εἷς ἀρχάγγελος κρατῶν δύο λειτουργικὰ ριπίδια, ἐφ' ὧν ἡ ἐπιγραφὴ Ἅγιος, Ἅγιος καὶ παρ' αὐτοὺς ἀνὰ εἷς ἱεράρχης πρὸς Β. μὲν ὁ Ἅγιος Βασίλειος (εἰκ. 14), πρὸς Νότον δὲ ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, εὐλογοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς, καὶ κρατοῦντες διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνεπτυγμένον εἱλητόν, ἐφ' οὗ ἐπιγραφὴ ἐκ τῆς ἀντιστοίχου λειτουργίας των.

Εἰς τὰ ἑκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοιχώματα εἰκονίζονται, ὡς συνήθως, πρὸς Βορρᾶν μὲν ὁ διάκονος πρωτομάρτυς Στέφανος, πρὸς Νότον δὲ ὁ ἐπίσης διάκονος Ἅγ. Ρωμανός. Εἰς τὰς δύο μικρὰς ἡμικυκλικὰς κόγχας, αἵτινες ἀνοίγονται εἰς τὸ μέσον τῶν εἰρημένων τοιχωμάτων, ἐπέχουσαι θέσιν προθέσεως καὶ διακονικοῦ, ἐζωγραφήθησαν πρὸς Βορρᾶν μὲν ἡ Ἄκρα Ταπείνωσις, πρὸς Νότον δὲ ὁ δίκαιος Μελχισεδέκ. Ἔτι περαιτέρω τῶν κογχῶν εἰκονίζεται πρὸς Β. μὲν ὁ Ἅγ. Πέτρος ὁ Ἀλεξανδρείας, πρὸς Ν. δὲ ὁ Ἅγ. Ἀθανάσιος. Τέλος ἐπὶ τῆς καμάρας τῆς ὀροφῆς, διῃρημένης εἰς τέσσαρα διά-

Εἰκ. 14. Παράστασις τοῦ ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ κρατοῦντος δύο λειτουργικὰ ῥιπίδια καὶ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

χωρα εἰκονίζεται κατὰ μὲν τὴν κλεῖδα ἐντὸς ῥόμβου λευκὰ ἐνδεδυμένος γενειοφόρος καὶ καθήμενος ὁ Χριστὸς (;) ἢ μᾶλλον ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς σφαῖραν, ἣν ἀκκουμβᾷ ἐπὶ τῶν μηρῶν του. Τὰς ἔξω τοῦ ῥόμβου τέσσαρας γωνίας πληροῦσι πτερωταὶ κεφαλαὶ ἀγγέλων, ἐντελῶς δυτικῆς ἐμπνεύσεως. Τὰ ἑκατέρωθεν τοῦ ῥόμβου τέσσαρα διάχωρα καταλαμβάνονται: ἀπὸ τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου, τὴν Γέννησιν, τὴν Ὑπαπαντὴν καὶ τὴν Βάπτισιν, κάτωθεν δ' αὐτῶν εἰκονίζεται σειρὰ στηθαρίων μαρτύρων ἐντὸς κυκλικῶν μεταλλίων.

Εἰς τὸ βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ τὸ μὲν τύμπανον τοῦ τοίχου κατα-

λαμβάνεται ἄνω μὲν ἀπὸ τὴν παράστασιν τῆς Πεντηκοστῆς, κάτω δὲ ἀπὸ τὴν παράστασιν τῶν Ἁγίων Θεοδώρων καὶ τῶν Ἁγ. Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης. Ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τοῦ βορείου σκέλους εἰκονίζονται ἐπὶ μὲν τοῦ ἀνατολικοῦ ὁ Ἅγ. Δημήτριος, ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ οἱ Ἅγιοι Μερκούριος, Τρύφων καὶ Ἰάκωβος.

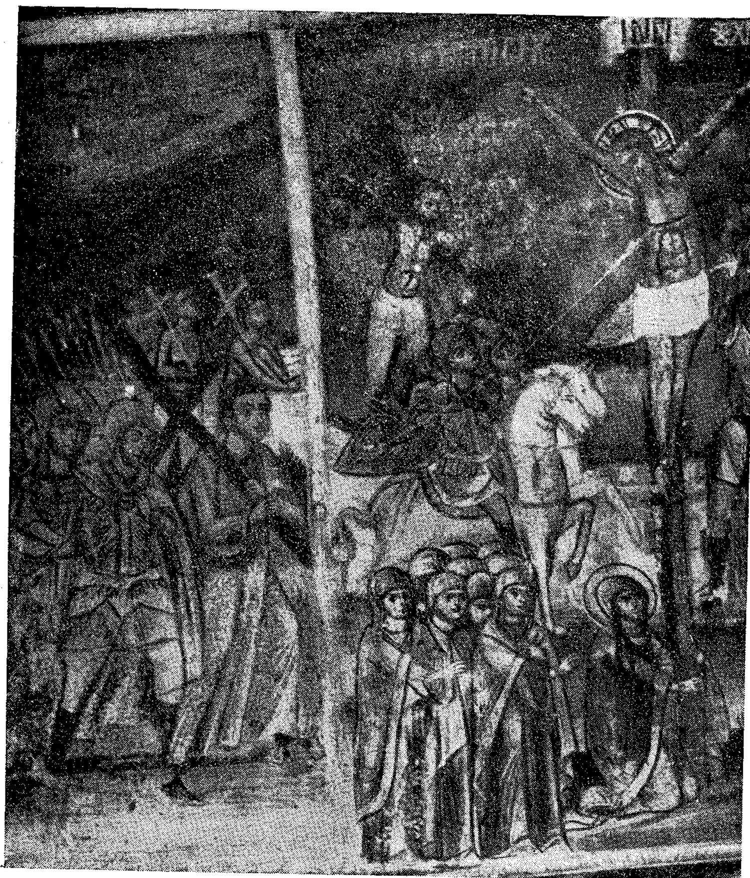
Εἰς τὸ νότιον σκέλος τοῦ σταυροῦ δὲν ἐσημείωσα ἁγίους, ἴσως διότι εἶναι κατεστραμμένοι. Τὸ σχετικὸν ἄλλως τε σκέλος ἔχει ἐν μέρει ἀνακατασκευασθῆ.

Εἰκ. 15. Ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου καὶ ἡ Βαϊοφόρος. Διακρίνονται κάτωθεν αἱ κεφαλαὶ τριῶν μαρτύρων ἐντὸς μεταλλίων.

Τέλος εἰς τὸ δυτικὸν σκέλος εἰκονίζεται ἄνωθεν τῆς θύρας εἰσόδου, ὡς συνήθως, ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, ἑκατέρωθεν δ' αὐτῆς οἱ Ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ (φύλαξ τῆς εἰσόδου) καὶ Γαβριὴλ καὶ παρ' αὐτοὺς σειρὰ 3 ὁλοσώμων Ἱεραρχῶν κάτω, ὑπεράνω δὲ ζῳφόρος ἐκ κυκλικῶν μεταλλίων μὲ παραστάσεις ἁγίων μαρτύρων. Ἐπὶ τῆς καλυπτούσης τὸ δυτικὸν σκέλος καμάρας εἰκονίσθη ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος, ἡ Ἀνάστασις καὶ ἡ Σταύρωσις (εἰκ. 16) περιλαμβάνουσα πλὴν τοῦ Χριστοῦ καὶ τοὺς δύο ἑκατέρωθεν ἐσταυρωμένους λῃστάς, τὴν Παναγίαν γονατιστὴν ἀκολουθουμένην ὑπὸ πλήθους Μυροφόρων καὶ ἐναγκαλιζομένην τὴν βάσιν τοῦ Σταυροῦ, κατὰ δυτικὰ πρότυπα, ὡς καὶ δύο ἐφίππους στρατιώτας, ὧν ὁ εἷς λογχίζει τὴν πλευρὰν τοῦ Ἐσταυρωμένου. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ τοποθέτησις τῆς κεφαλῆς τοῦ Χριστοῦ ἀρκετὰ κάτω ἐπὶ τῆς κατακορύφου κεραίας, οὕτως ὥστε αἱ πλαγίως τεταμέναι χεῖρές

του νὰ σχηματίζουν μετὰ τῆς ὁριζοντίας κεραίας ἓν περίπου ἰσόπλευρον **τρίγωνον**, τουθ' ὅπερ μαρτυρεῖ καὶ πάλιν δυτικὴν ἐπίδρασιν[1]. Τὴν αὐτὴν ἐπίδρασιν μαρτυροῦσιν ἐπίσης α) ἡ δι' ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἥλου καθήλωσις τῶν δύο ποδῶν τοῦ Κυρίου καὶ β) ἡ παρουσία τῶν ἱππέων στρατιωτῶν[2]. Εἰς τὸ

Εἰκ. 16. Τμῆμα τῆς Σταυρώσεως καὶ τῆς ἄρσεως τοῦ Σταυροῦ ὑπὸ τοῦ Σίμωνος.

ἀριστερὸν ἥμισυ τῆς Σταυρώσεως εἰκονίζεται καὶ Σίμων ὁ Κυρηναῖος αἴρων τὸν Σταυρόν (εἰκ. 16). Εἰκονίζονται ἐπίσης ἐπὶ τῶν καμαρῶν καὶ ὁ Ἑλκόμενος, ἡ Βαϊοφόρος καὶ ἡ Ἔγερσις τοῦ Λαζάρου (εἰκ. 15).

---

[1] Βλ. προχείρως τὴν Σταύρωσιν τοῦ Retable τοῦ Colmar, Musée Unterlinden, 1510 - 15 (P. T h o b y, Le Crucifix, Nantes 1959, πίν. 181, bis) καὶ τοῦ Retable τοῦ Duccio τῆς Μητροπόλεως Σιέννας (R. V a l l a n d, Aquilée et les origines byzantines de la Renaissance, Paris 1963, εἰκ. 6).

[2] Σταυρώσεων μὲ λογχοφόρους στρατιώτας ἱππεῖς παρέχω προχείρως τὰ ἑξῆς

Τὰς τοιχογραφίας ταύτας, συμφώνως πρὸς τὴν ὑπεράνω τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος ἐπιγραφήν, ἐξετέλεσεν Ἀνδρέας τις ἀναγνώστης. Τὸ «ἀναγνώστης» δὲν εἶναι βεβαίως ἐπίθετον, ἀλλὰ δηλωτικὸν τοῦ λειτουργήματος τοῦ κατέχοντος τὴν πρὸ τοῦ ὑποδιακόνου βαθμῖδα κληρικοῦ. *Τοῖς γὰρ ἀναγνώσταις διακονία ἐδόθη οὐχὶ τὸ ψάλλειν ἀλλὰ τὸ ἀναγινώσκειν τὰς θείας γραφάς, ἐπὶ κοινῇ ἀκροάσει*[1]. Πολλοὶ ἀναγνῶσται ἦσαν ταυτοχρόνως καὶ ζωγράφοι. Οὗτοι δὲ ἀναγράφονται συνήθως μόνον διὰ τοῦ βαπτιστικοῦ των ὀνόματος. Ἀναφέρω προχείρως τὸν ἀναγνώστην Ἰωάννην ζωγραφήσαντα τὸ 1629 φορητὴν εἰκόνα τοῦ Βασιλέως τῶν Βασιλευόντων καὶ Μεγάλου Ἀρχιερέως εἰς τὸν ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως Ἀμοργοῦ[2], τὸν ἀναγνώστην «ἐκ κόμης Σακαρέτζι» (Βάλτου) ἀναφερόμενον εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ 1712 τοῦ ναοῦ Ἁγ. Παρασκευῆς τοῦ χωρίου Στενώματος Εὐρυτανίας καὶ εἰς εἰκόνα Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τοῦ τέμπλου τοῦ ἰδίου ναοῦ[3], τὸν ἀναγνώστην Δημήτριον ἐκ Μετσόβου, ἱστορήσαντα τὸ 1719 τὸν ναὸν Ἁγ. Δημητρίου Ρεντίνης[4], τὸν ἀναγνώστην Γεώργιον, ἐξ ἐπιγραφῆς ὑπὲρ τὴν μεσημβρινὴν θύραν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Πρου-

---

αραδείγματα: Κιβωτίδιον τῆς Βολωνίας ἐκ στεατίτου (τέλους 14ου αἰ.) (G. M i l l e t, Recherches ... σ. 456 εἰκ. 481). Πίνακες τῆς Accademia τῆς Βενετίας τῶν Tintoretto (1518 - 1594) ἀρ. 404 καὶ P. Veronese (1528 - 1588) ἀρ. 142 (G. F i o c c o, Le Reggie Gallerie dell' Accademia di Venezia. Catalogo, Bologna 1924, ἀρ. 213 (ὁ ὑπ' ἀρ. 142). Τοιχογραφία τοῦ Ἅϊ - Κυργιάννη Ἀλυκιανοῦ Κρήτης (Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ τ. Η', 1955 - 56, σ. 204). Φορητὴ εἰκὼν συλλογῆς Δ. Λοβέρδου, ἔργον Ἐμ. Λαμπάρδου, 1635 (Ἀ. Ξ υ γ γ ό π ο υ λ ο ς, Σχεδίασμα, 1957, πίν. 45, 2, σ. 193) καὶ ἀντίγραφον αὐτῆς ὑπὸ Ἀνδρ. Παβία ἐν τῇ Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ (Ἀ. Ξ υ γ γ ό π ο υ λ ο ς, ἔ.ἀ. πίν. 48, 2, σ. 174). Τοιχογραφία παρεκκλησίου Τριῶν Ἱεραρχῶν Μ. Βαρλαάμ (1637), ἔργον Ἰωάννου ἱερέως ἐκ Σταγῶν (Ἀ. Ξ υ γ γ ό π ο υ λ ο ς, ἔ.ἀ. πίν. 49, 2, σ. 193). Φορητὴ εἰκὼν τοῦ Κων/νου Παλαιόκαππα Μ. Γωνιᾶς Κισάμου Κρήτης (G. M i l l e t, Recherches εἰκ. 480. Kl. W e s s e l, Die Kreuzigung, Recklinghausen 1966, σ. 85) καὶ κατὰ τὸ πρότυπον αὐτῆς εἰκὼν Σταυρώσεως Μουσείου Μπενάκη (Ἀ. Ξ υ γ γ ό π ο υ λ ο ς, Κατάλογος εἰκόνων, Ἀθῆναι 1936, ἀρ. 46 πίν. 35). Φορητὴ εἰκὼν Σταυρώσεως τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἑλλην. Ἰνστιτούτου Βενετίας, ἔργον Γεωργίου Margazi[n...], 17ου αἰ. (M. C h a t z i d a k i s, Icônes, σ. 151, ἀρ. 134, πίν. 70). Τῆς αὐτῆς ὡς ἄνω Συλλογῆς εἶναι καὶ εἰκὼν Σταυρώσεως, ἔργον τοῦ Ἰωάννου Μόσκου, τοῦ 1711 (M. C h a t z i d a k i s, ἔ.ἀ. σ. 160, πίν. 72) καὶ τέλος τοιχογραφία τῆς Σκήτης τῆς Μ. Ξενοφῶντος, 1757 (M i l l e t, Athos, πίν. 264.1).

[1] Β α λ σ α μ ῶ ν ο ς, Ὑπόμνημα εἰς κβ' κανόνα τῆς ἐν Λαοδικείᾳ Συνόδου παρὰ Ρ ά λ λ ῃ καὶ Π ο τ λ ῇ, Σύνταγμα Θείων καὶ ἱερῶν Κανόνων Γ', σ. 191. Πρβ. Ζ ω ν α ρ ᾶ ν, αὐτόθι σ. 192 : *Τὸ γὰρ ἀναγιγνώσκειν ἀποδοτέον τοῖς ἀναγνώσταις.*

[2] Κ. Κ α λ ο κ ύ ρ η ς, ΠΑΕ 1960, σ. 263.

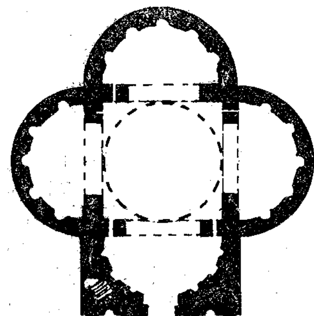
[3] Π. Π ο υ λ ί τ σ α ς, Ἐπιγραφαί, ἐνθυμήσεις καὶ σιγίλλια, ΕΕΒΣ 3, 1926, σ. 263.

[4] Δ. Σ ι σ ι λ ι ά ν ο υ, Ἕλληνες ἁγιογράφοι μετὰ τὴν ἅλωσιν, 1935, σ. 191.

σοῦ [1], τὸν ἀναγνώστην Ἰωάννην ὑπογράψαντα φορητὴν εἰκόνα ἐνθρόνου βρεφοκρατούσης εἰς τὸν ναὸν Ἁγ. Νικολάου Ἐλαφοτόπου Ἠπείρου [2], τὸν ἀναγνώστην Ἀναστάσιον ἐξ ἐπιγραφῆς τοῦ ὑπερθύρου τοῦ ναοῦ Ἁγίας Τριάδος Καβαλαρίου Ζαγορίου (1816) [3], τὸν ἀναγνώστην Ἰωάννην ἐξ ἐπιγραφῆς μαρμαρίνης βάσεως ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς Τροιζῆνος [4], τέλος «διὰ χειρὸς ἀναγνώστου προσκυνητοῦ βυζαντίου» ἐγένετο τὸ 1820 ἡ εἰκὼν τοῦ ἐνθρόνου Χριστοῦ τοῦ παρεκκλησίου Ἁγ. Θέκλης τοῦ Πατρ. Ἱεροσολύμων [5]. Τὸ ἀναγνώστης κατήντησεν ἀργότερον κύριον ὄνομα καὶ ἐπώνυμον λίαν διαδεδομένον μέχρι καὶ σήμερον εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἤπειρον [6].

ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΤΕΤΡΑΚΟΓΧΩΝ ΝΑΩΝ

Ὁ περιγραφεὶς ναὸς ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μετὰ τρούλλου μονοχώρων τετρακόγχων. Οἱ τοιοῦτοι ναοὶ εἶχον προφανῶς ὡς πρότυπα αὐτῶν [7] ρωμαϊκὰ κτίσματα [8] (μαυσωλλεῖα κλπ.) (εἰκ. 17) ὡς καὶ περίκεντρα παλαιοχριστιανικὰ τετράκογχα (μαυσωλλεῖα ἢ μαρτύρια), ὡς π.χ. τὸ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Γεροσκήπου τῆς Κύπρου [9] (εἰκ. 18α) καὶ τὰ ἀνάλογα τετράκογχα παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τοῦ Tigzirt [10] (εἰκ. 18β), τῆς Πριήνης [11] (εἰκ. 18γ) καὶ τοῦ Λεχαίου [12] (εἰκ. 18δ). Τὸ βασικὸν σχέδιον πάντων τῶν κτηρίων τούτων ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓν κεντρικὸν τετράγωνον, καλυπτόμενον διὰ χαμηλωμένου ἢ ὀλίγον ὑψουμένου τυφλοῦ ἡμισφαιρικοῦ θόλου καὶ ἀπὸ τέσσαρας ἀκριβῶς ἡμικυκλικὰς κόγχας, διαμέτρου ἴσης πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ βασικοῦ τετραγώνου, ἀνοιγομένας ἀπ᾽

Εἰκ. 17. Κάτοψις ρωμαϊκοῦ μαυσωλλείου κατὰ Montano.

[1] Π. Πουλίτσας, ἔ.ἀ. σ. 266. Βλ. καὶ Π. Βασιλείου, Ἡ Ἐπισκοπὴ Λιτζᾶς καὶ Ἀγράφων, Ἀθῆναι 1960, σ. 17, σημ. 21.

[2] Π. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 21, 1966, Β′ 2 σ. 310.

[3] Χρ. Σούλη, Ἐπιγραφαὶ Ἠπειρωτικαί, Ἠπειρ. Χρον. 9, 1934, σ. 109.

[4] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Ε′, 1939-40, σ. 31.

[5] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, Ὀνόματα ζωγράφων κλπ., ΕΕΒΣ 26, 1956, σ. 351.

[6] Ἀθ. Μπούτουρα, Τὰ νεοελληνικὰ κύρια ὀνόματα, 1912, σ. 109.

[7] A. Grabar, Martyrium I, Architecture, Paris 1945, σ. 175 καὶ 195.

[8] Π.χ. τὸ ὑπὸ τοῦ Montano, Scielta di varii tempietti antichi, Roma 1964, τ. II, πίν. 36, ὅθεν ἡ ἡμετέρα εἰκ. 17.

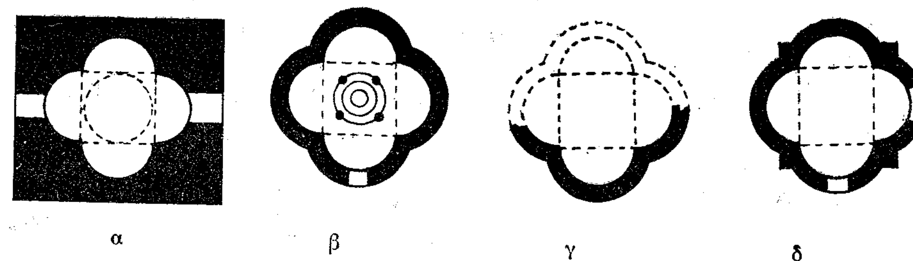
[9] Γ. Α. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου, Λεύκωμα, Ἀθῆναι, 1935, σ. 17 εἰκ. 11 (μαρτύριον ἢ μαυσωλλεῖον).

[10] M. Leglay, Actes du Ve Congrès Intern. d'Archéologie Chrétienne, Città del Vaticano—Paris 1957, σ. 401 εἰκ. 1.

[11] Wiegand—Schrader, Priene, Berlin 1904, σ. 488 εἰκ. 600.

[12] Δ. Πάλλας, ΠΑΕ 1961, σ. 139 εἰκ. 2.

εὐθείας ἐφ᾽ ἑκάστης τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ βασικοῦ τετραγώνου καὶ καλυπτομένας διὰ τεταρτοσφαιρίου. Καὶ εἰς μὲν τὰ ὑπόγεια κτίσματα αἱ κόγχαι ἐνεγράφοντο, χάριν εὐκολίας τῆς κατασκευῆς, ἐντὸς τοῦ περιβάλλοντος τὸ ὅλον συγκρότημα τετραγώνου (εἰκ. 18α), εἰς δὲ τὰ ἐλευθέρως ἱστάμενα ὑπέργεια μαυσωλλεῖα καὶ βαπτιστήρια αἱ πλευρικαὶ κόγχαι κατεσκευάζοντο ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικαί (εἰκ. 18 β, γ, δ). Ὅταν ἀργότερον τὸ τετράκογχον παλαιοχριστιανικὸν σχέδιον μετεφέρθη ἀπὸ τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν εἰς τὴν

Εἰκ. 18. Τετράκογχα: α Γεροσκήπου, β Tigzirt, γ Πριήνης, δ Λεχαίου.

θείαν λατρείαν καὶ ἐφηρμόσθη εἰς ναούς, διετηρήθη μὲν ὑπ᾽ αὐτῶν κατ᾽ οὐσίαν ἡ θεμελιώδης τετράκογχος περὶ βασικὸν τετράγωνον διάταξις, ἐπῆλθον ὅμως εἰς αὐτὴν ἐλαφραί τινες μεταβολαί, σύμφωνοι πρὸς τὰς λειτουργικὰς ἀνάγκας καὶ τὰς συνηθείας τῆς ἐποχῆς. Οὕτω π.χ. εἰς τὸν ναὸν Ἁγ. Γεωργίου τῶν Λουκισίων τῆς Βοιωτίας [1] (11ου αἰ.) (εἰκ. 19) αἱ τέσσαρες κόγχαι δὲν κατεσκευάσθησαν, ὡς πρότερον, ἀκριβῶς ἡμικυκλικαί, ἀλλὰ κατά τι ὑπερυψωμέναι ἐν κατόψει, προφανῶς πρὸς ἀπόκτησιν μεγαλυτέρου χώρου. Πλὴν δὲ τούτου καὶ ἐξωτερικῶς δὲν κατεσκευάσθησαν πλέον ἡμικυκλικαὶ ἀλλὰ ἡμιεξάπλευροι, κατὰ τὴν τότε ἐπικρατοῦσαν συνήθειαν. Ἐπίσης ὁ καλύπτων τὸ βασικὸν τετράγωνον ἡμισφαιρικὸς θόλος δὲν κατεσκευάσθη τώρα πλέον χθαμαλὸς καὶ τυφλός, ἀλλὰ ὡς κανονικὸς τροῦλλος βαίνων ἐπὶ ὑψηλοῦ τυμπάνου (σφενδόνης) διατρυπωμένου ὑπὸ παραθύρων. Φυσικὰ δὲ τώρα καὶ τὸ σύστημα τοιχοποιίας παρηκολούθησε τὸ κατὰ τὴν ἀντίστοιχον ἐποχὴν ἐφαρμοζόμενον πλινθοπερίκλειστον.

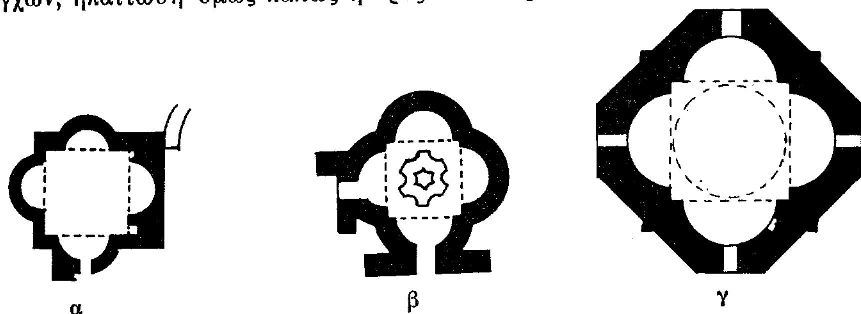
Μία πρώτη ἀλλὰ σημαντικὴ τροποποίησις τοῦ βασικοῦ σχεδίου ἐμφανίζεται εἰς τετράκογχα νεκρικὰ παρεκκλήσια καὶ βαπτιστήρια ἀπὸ τοῦ 6ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς. Συνίσταται δ᾽ αὕτη εἰς τὴν αὔξησιν τῆς πλευρᾶς τοῦ βασικοῦ τετραγώνου πέραν τῆς διαμέτρου τῶν κογχῶν καὶ ἑπομένως εἰς τὴν αὔξησιν τῆς

[1] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Γ′, 1937, σ. 168 εἰκ. 2.

διαμέτρου τοῦ καλύπτοντος τὸ τετράγωνον τρούλλου, τουθ' ὅπερ προεκάλεσε καὶ μεγαλυτέραν τὴν ἀντιστήριξιν αὐτοῦ, ἀρξαμένην ἤδη ἀπὸ τοῦ Λεχαίου (εἰκ. 18δ). Παραδείγματα σχετικὰ παρέχουσι τὸ ἐν Ἀρνίθᾳ τῆς Ρόδου [1] μαρτύριον (εἰκ. 20α) καὶ τὸ βαπτιστήριον τῶν Στόβων [2] (εἰκ. 20β) ἀργότερον δέ, κατὰ προέκτασιν, καὶ ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου Σαλάκου Ρόδου [3] (εἰκ. 20γ).

Εἰκ. 19. Κάτοψις ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου Λουκισίων Βοιωτίας.

Μία ἄλλη ἐπίσης σπουδαία τροποποίησις συνίσταται εἰς τὴν κατὰ τὰ ἄκρα τῆς διαμέτρου τῶν τεσσάρων κογχῶν τοποθέτησιν μικρῶν τετραγώνων πεσσῶν συνδεομένων ἄνω δι' ἡμικυκλικῶν τόξων καὶ βασταζόντων τὸν ὕπερθεν ὑψηλὸν ἐπὶ τυμπάνου θόλον, χάριν ἀντερείσεως τῶν ὠθήσεων τοῦ ὁποίου ἀσφαλῶς καὶ θὰ κατεσκευάσθησαν. Ἐνεβλήθη λοιπὸν τώρα ἐντὸς τοῦ κτηρίου τετραστήρικτον κουβούκλιον (baldaquin). Διὰ τῆς νέας διατάξεως ηὐξήθη μὲν συγχρόνως ἀρκετὰ τὸ βάθος τῶν κογχῶν, ἠλαττώθη ὅμως κάπως ἡ πρὸς τὸ κεντρικὸν τετράγωνον ἐκβολὴ αὐτῶν, λόγῳ τῆς παρεμβολῆς τῶν πεσσῶν. Σχετικὰ παραδείγματα παρέχουσιν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ νεκρικὸν παρεκκλήσιον τῆς ἐν Ἱσπανίᾳ Cocosa [4] (εἰκ. 21α),

Εἰκ. 20. Τετράκογχα : α Ἀρνίθας, β Στόβων, γ Σαλάκου Ρόδου.

[1] A. C. Orlandos, Les monuments paléochrétiens découverts ou étudiés en Grèce de 1938 à 1954, Actes du Ve Congr. Intern. d'Archéologie Chrétienne, Città del Vaticano—Paris 1957, σ. 115 εἰκ. 7.

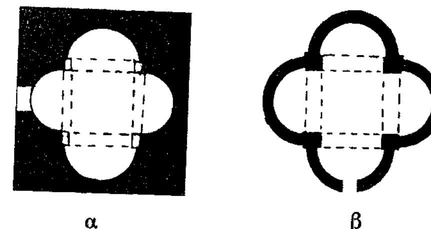
[2] G. Mano Zissi, Starinar X-XI, 1935-36, σ. 164 καὶ A. Khatchatrian, Les baptistères paléochrétiens, Paris 1962, ἀρ. 178.

[3] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. ΣΤ', 1948, εἰκ. 91.

[4] I. de Serra y Rafols ἐν Atti dello VIII Congr. Intern. di Studi Biz. II, Roma 1953, σ. 243 (=Studi Biz. e Neoell. 8). P. de Palol, Arqueologia Cristiana de la Espana Romana, Madrid 1967, σ. 136 ἑ.

ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ ἐν Τυνησίᾳ νεκρικὸν παρεκκλήσιον τοῦ Henchir Maatria [1] (εἰκ. 21β) καὶ ἀργότερον (9ον αἰ.) κατὰ προέκτασιν τὸ βαπτιστήριον τῆς ἐν Β. Ἰταλίᾳ Biella [2] (εἰκ. 22α), ὁ ναὸς εἰς Zanjevaé τῆς Π. Σερβίας [3] (εἰκ. 22β) καὶ ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου ἐν Veljusa [4], τοῦ 11ου πιθανῶς αἰῶνος (εἰκ. 22γ).

Μία παραλλαγὴ τῶν μετὰ κουβουκλίου τετρακόγχων, ἐφαρμοσθεῖσα ἤδη ἀπὸ τοῦ 6ου αἰ. καὶ ἀργότερον καὶ καθιστῶσα ἀκόμη ἐμφανεστέραν τὴν μορφὴν τοῦ κουβουκλίου, συνίσταται εἰς τὴν ἀντικατάστασιν τῶν πεσσῶν διὰ κιόνων ἐφαπτομένων τῶν ἄκρων τῆς διαμέτρου τῶν κογχῶν ἢ καὶ τελείως, ἀλλ' εἰς μικρὰν ἀπὸ τῆς γωνίας ἀπόστασιν τοποθετημένων.

Εἰκ. 21. Τετράκογχα : α Cocosa, β Henschir Maatria.

Παραδείγματα σχετικὰ παρέχουσι τὸ βαπτιστήριον τοῦ Τσαριτσὶν Γρὰδ (Grabar, Martyr. 604), τὸ τοῦ Galliano [5] (εἰκ.23α) καὶ Παναγίαἡ Μουχλιώτισσα [6] (ἢ ὀρθότερον Παναγιώτισσα [7]) τῆς Κων/λεως (εἰκ. 23β). Ἡ δὲ διάταξις αὐτὴ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς πρόδρομος τῶν συνθέτων μετὰ τεσσάρων ἐσωτερικῶν στηριγμάτων τετρακόγχων ναῶν, περὶ ὧν βλ. κατωτέρω.

Ἐπανερχόμενοι εἰς τοὺς μονοχώρους τετρακόγχους παρατηροῦμεν τὴν ἑξῆς περαιτέρω ἐξέλιξιν τοῦ τύπου, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν οἱ τετράκογχοι ναοὶ τοῦ Χουρμαλὶ Μεδρεσὲ [8] (εἰκ. 24α) καὶ τοῦ Ἁγ. Νικολάου Διμυ-

[1] P. G. Lapeyre ἐν Atti del IV Congr. Intern. di Arch. Cristiana I, Città del Vaticano—Roma 1940, σ. 197 εἰκ. 14.

[2] L. Crema, L'architettura religiosa del Medio Aevo occidentale, Milano 1958, σ. 214-215. A. Rosaca, Biella-Battistero ἐν Palladio II, 1938, σ. 63-67. Ὁ αὐτός, Il Battistero di Biella, Biella 1936.

[3] Dj. Boscovié ἐν Starinar 1, 1950, σ. 205 εἰκ. 54. Dj. Striéevié—Gojko Subotié, Fouilles de l'église de Zanjevaé, Starinar 9–10 1958-59, σ. 307 ἑ. εἰκ. 1 καὶ 3.

[4] Vl. Petcovié, Pregled, σ. 594, εἰκ. 150. G. Babié, Les Chapelles annexes, Paris 1968, σ. 94.

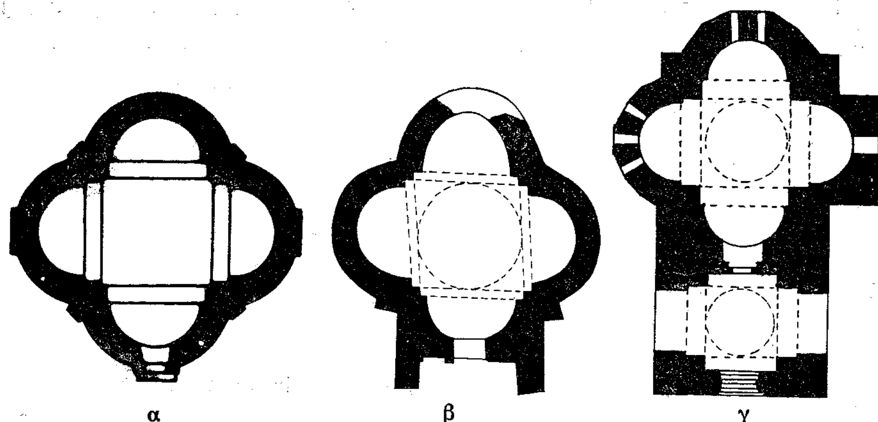
[5] L. Crema, L'architettura religiosa del Medievo Occidentale, σ. 144-145. A. Kingsley Porter, Lombard Architecture, New-Haven-London 1917, IV, πίν. 95.

[6] A. van Millingen, Byz. Churches in Con/ple, London 1912, σ. 279 εἰκ. 96. N. Brunov ἐν Byz. Neugr. Jahrb. 6, 1927-28, σ. 515.

[7] A. M. Schneider, Byzanz, Berlin 1936, σ. 67.

[8] Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. ΣΤ', 1948, σ. 105 εἰκ. 92.

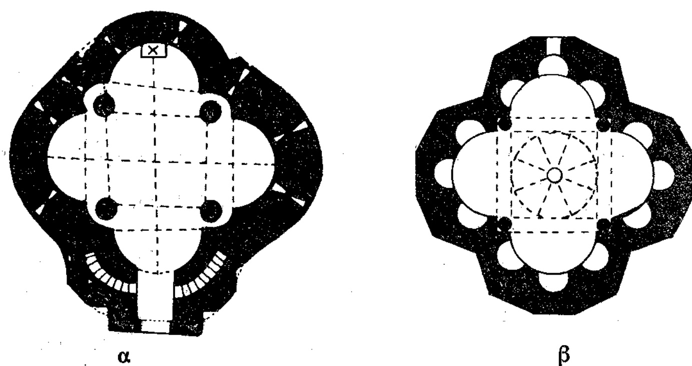
λιᾶς (Φουντουκλὶ)[1] (εἰκ. 24β) ἀμφότεροι τῆς Ρόδου καὶ ἐν μέρει ὁ ναὸς Τριῶν Ἱεραρχῶν παρὰ τὴν Dečani τῆς Π. Σερβίας[2] (εἰκ. 24γ). Εἰς τούτους

α β γ

Εἰκ. 22. Τετράκογχα: α Biella, β Zanjevac, γ Veljusa.

ἡ ἀνατολικὴ κόγχη, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ὑπολοίπους τρεῖς, πρὸ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται στεναὶ καμάραι, ἔχει προωθηθῆ πρὸς Ἀνατολὰς διὰ τῆς παρεμβολῆς ἀρκετὰ μεγάλης κυλινδρικῆς καμάρας. Διὰ τῆς προσθήκης ὅμως τῆς

α β

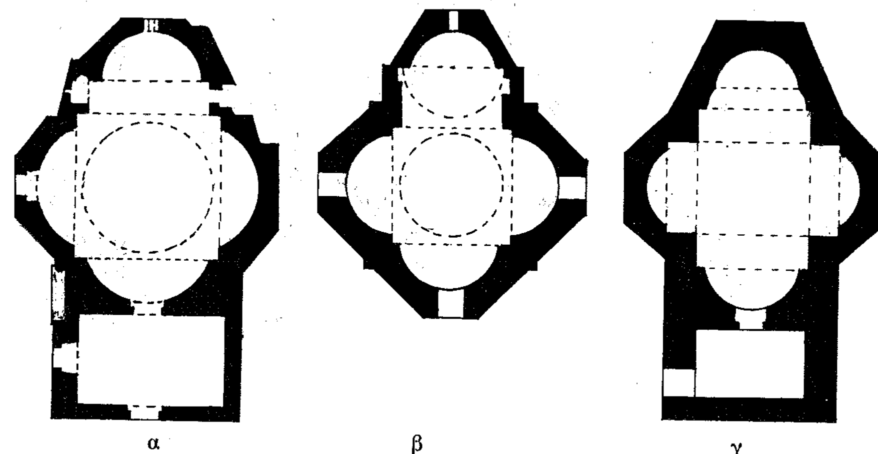
Εἰκ. 23. Τετράκογχα: α Galliano, β Μουχλιώτισσα.

καμάρας ταύτης διεταράχθη ἡ αὐστηρῶς περίκεντρος διάταξις, ἥτις ἐπεκράτει κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον εἰς πάντα τὰ μέχρι τοῦδε μνημονευθέντα παραδείγματα, ὁ δὲ ναὸς ἀπέκτησε νέον δεσπόζοντα κατὰ μῆκος ἄξονα, ἡ ἐκ τοῦ ὁποί-

[1] Α. Ὀρλάνδος, ἔ.ἀ. σ. 101 εἰκ. 87.

[2] Dj. Bošcović, Dečani I (Mon. Art. Serbicae Med. II) Beograd 1941, σ. 118 εἰκ. 117. Vl. Petcović, Pregled, Beograd 1950, σ. 690 εἰκ. 287.

ου ἐντύπωσις ἐπιτείνεται καὶ διὰ τῆς κατασκευῆς τῶν πλαγίων κογχῶν οὐχὶ ὡς ἡμικυκλίων ἀλλ᾽ ὡς χαμηλωμένων τόξων κύκλου (εἰκ. 24α). Ἐὰν τώρα τοιαύτας μεγάλας καμάρας φαντασθῶμεν παρεμβαλλομένας καὶ πρὸ τῶν τριῶν ἄλλων κογχῶν, φθάνομεν εἰς τὸν τύπον τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ συνδεδυα-

α β γ

Εἰκ. 24. Τετράκογχοι ναοί: α Χουρμαλὶ Ρόδου, β Φουντουκλὶ Ρόδου, γ Dečani.

σμένου μετὰ τοῦ τετρακόγχου. Τοῦτον δ᾽ ἀκριβῶς τὸν τύπον ἀντιπροσωπεύει καὶ ὁ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενος παρὰ τὸ Δραγάνο τῆς Ἀχαΐας ναὸς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, ὅστις παρουσιάζει καὶ πάλιν ἐλάττωσιν τῆς διαμέτρου τῶν κογχῶν ἐν σχέσει πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ βασικοῦ τετραγώνου, ὡς καὶ ποικιλίαν διαμορφώσεως τῶν ἐξωτερικῶν παρειῶν τῶν πλευρικῶν κογχῶν, μὲ τὴν δυτικὴν καὶ πάλιν ἐγγεγραμμένην ἐντὸς ὀρθογωνίου.

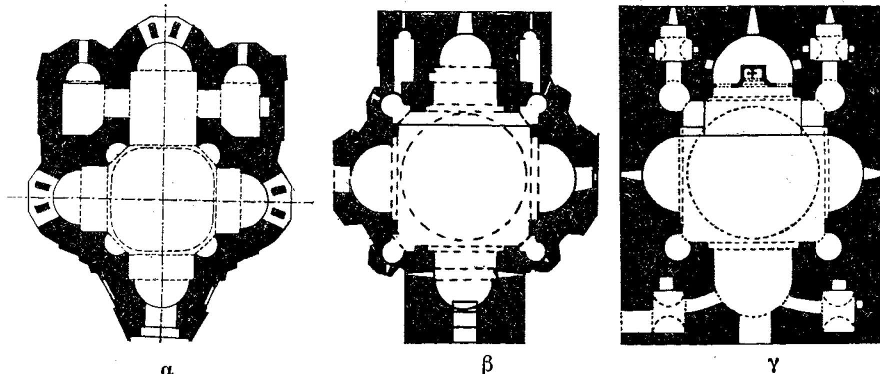
Ἄλλην, πολὺ σοβαρωτέραν, παρέκκλισιν ἀπὸ τοῦ αὐστηρῶς περικέντρου τετρακόγχου τύπου παρουσιάζει ὁ ἐν Χάλκῃ ναὸς[1] τῆς Παναγίας Καμαριώτισσας (εἰκ. 25α). Εἰς τοῦτον ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ὁ τροῦλλος δὲν βαίνει πλέον ἐπὶ τετραγώνου ἀλλ᾽ ἐπὶ ἀκανονίστου ὀκταγώνου[2], εἰς τὰς στενὰς πλευρὰς τοῦ ὁποίου ἀνοίγονται μικραὶ ἡμικυκλικαὶ κόγχαι, ἀφ᾽ ἑτέρου δ᾽ ἑκατέρωθεν τῆς ἀνατολικῆς κόγχης προσετέθησαν, ὡς πρόθεσις καὶ διακονικόν, δύο ἐπιμήκη διαμερίσματα (εἰκ. 25β). Παρομοίαν μετὰ προθέσεως καὶ διακονικοῦ καὶ μι-

[1] N. Brunov ἐν Byz.-Neugr. Jahrb. 6, 1927-28, σ. 510.

[2] Τροῦλλοι βαίνοντες ἐπὶ ἀκανονίστου ὀκταγώνου κατόψεως μὲ τὰς στενὰς πλευρὰς τοῦ ὀκταγώνου ἐφωδιασμένας διὰ μικρῶν ἡμικυκλικῶν κογχῶν ἐφηρμόσθησαν 1) εἰς τετρακαμάρους ψευδοκταγώνους κατασκευάς, ὡς ἡ τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς παρὰ τὸ Δερβενοσάλεσι Μονῆς τῆς Παναγίας (Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α΄, 1935, σ. 163, εἰκ. 2 καὶ τ. Ζ΄, 1951, σ. 172 εἰκ. 4,1) καὶ ἡ τοῦ νάρθηκος τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς (Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α΄, 1935, σ. 12, εἰκ. 3 καὶ τ. Ζ΄, 1951,

κρῶν γωνιαίων κογχῶν διάταξιν ἐμφανίζουν καὶ ναοὶ τῆς Ἀρμενίας, ὡς π.χ. ὁ τοῦ Ἀχταμάρ[1] (εἰκ. 25β), ὁ τοῦ Βαρὰκ-Βὰν[2] (εἰκ. 25γ) καὶ ἄλλοι.

Εἴπομεν ἀνωτέρω ὅτι ἡ διάταξις, καθ' ἣν τὸ κουβούκλιον τοῦ κεντρι-

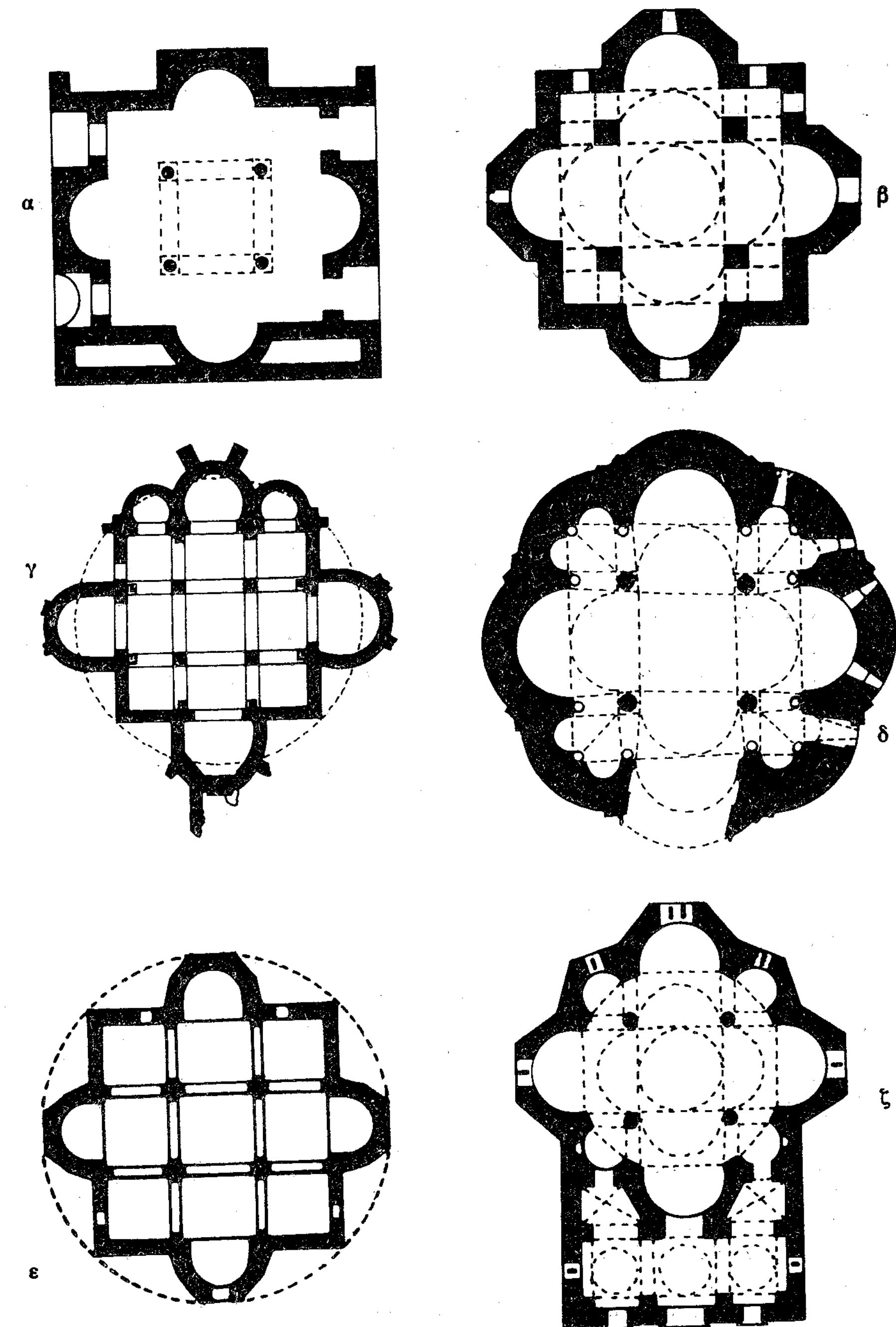
Εἰκ. 25. Τετράκογχοι ναοὶ ἐξειλιγμένου τύπου : α Χάλκης, β Ἀχταμάρ, γ Warak Wan.

κοῦ θόλου ἔχει τὰ τέσσαρα αὐτοῦ στηρίγματα ἐφαπτόμενα ἢ ἐλαφρῶς ἀπεσπασμένα ἀπὸ τὰς γωνίας τοῦ βασικοῦ τετραγώνου, δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς πρόδρομος τῶν συνθέτων μετὰ τεσσάρων ἐσωτερικῶν στηριγμάτων (κιόνων

172, εἰκ. 4,2), 2) εἰς τὸν μετὰ δύο καμαρῶν καὶ δύο πλευρικῶν κογχῶν ναὸν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου παρὰ τὸ χωρίον Ἅγιος τῆς Εὐβοίας (ΑΒΜΕ τ. Ζ', 1951, σ. 169 εἰκ. 1). Ὡς κατόμακρινὴ πρόδρομος μορφὴ τῆς ἐν λόγῳ διατάξεως δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ τῆς κατόψεως καμαροσκεπάστων τινῶν ρωμαϊκῶν σταυρικῶν κτηρίων, καθ' ἣν ἡ ὑπὸ τὸν ἡμισφαιρικὸν θόλον γωνία συναντήσεως τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἀποτέμνεται λοξῶς κατὰ γραμμὴν καμπύλην, ὁπότε ἡ διάμετρος τοῦ τρούλλου ἀποβαίνει μεγαλυτέρα τῆς τῶν καμαρῶν τοῦ σταυροῦ. Ρωμαϊκὰ παραδείγματα τῆς καμπύλης ἀποτμήσεως παρέχει ἡ ἐν Ρώμῃ Domus Transitoria (L. C r e m a, Architettura Romana, Torino 1959, Enciclopedia Classica τ. XII, εἰκ. 306-7) καὶ τὸ παρὰ τὸ Cassino Μαυσωλεῖον (C r e m a, ἔ.ἀ. εἰκ. 305), παλαιοχριστιανικῶν δὲ καὶ βυζαντινῶν κτηρίων οἱ ἑξῆς ναοί: τῆς Γιάλοβας (βυζαντινῆς Πυθίας) (S. E y i c è ἐν Cah. Archéol. 10, 1959, σ. 257 εἰκ. 11), Ἁγ. Ἀνδρέου τοῦ Rimini, 5ου-6ου αἰ. (C. B e t t i n i, L'archittettura di San Marco, Padova 1946, πίν. IVα), τοῦ ἐν Μεσσήνῃ τῆς Σικελίας San Salvatore de Rometta, τοῦ 7ου αἰ. (C. C e c c h e l l i ἐν Studi Biz. e Neoellen. 4, 1935, σ. 29,2 καὶ A g n e l l o, Monumen biz. della Sicilia, Firenze 1937, πίν. 85), τῆς Παλιοπαναγιᾶς Μανολάδος (Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 118 εἰκ. 15 καὶ Χ. Μ π ο ύ ρ α ς, ἐν Ἐπετ. Πολυτ. Σχολῆς Ἀριστ. Παν/μίου Θεσσαλονίκης 4, 1969, σ. 236), τῆς Βίνενης (M i l j u k o v ἐν Izvestija τοῦ Ρωσ. Ἀρχ. Ἰνστιτούτου Κων/λεως IV, σ. 55. M. S l o k o v i è ἐν Starinar III, 1924-25, σ. 140. Ἀ. Κ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 117 εἰκ. 14) καὶ τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς Θηβῶν (Ἀ. Κ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ τ. Ε', 1939-40, σ. 144 εἰκ. 1).

[1] J. S t r z y g o w s k i, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, σ. 82 εἰκ. 67.

[2] J. S t r z y g o w s k i, ἔ.ἀ. σ. 83 εἰκ. 68.

Εἰκ. 26. Σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ἐντὸς τετρακόγχου ναοί: α Σίδης Παμφυλίας, β Bagaran Ἀρμενίας, γ Germigny-des-Près, δ Ἁγ. Σατύρου Μιλάνου, ε Etschmiadjin Ἀρμενίας, ζ Ἁγ. Ἀποστόλων Ἀθηνῶν.

ἢ πεσσῶν) τετρακόγχων ναῶν. Ἐὰν πράγματι τὰ στηρίγματα τοῦ κουβουκλίου προωθηθοῦν πρὸς τὸ κέντρον τοῦ ναοῦ, κατασκευασθοῦν δὲ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ περιγεγραμμένου τετραγώνου καμάραι, ἀνέχουσαι τὸν τροῦλλον, σχηματίζεται εἷς σταυρὸς ἐγγεγραμμένος ἐντὸς τοῦ βασικοῦ τετραγώνου (τὸ ὁποῖον φυσικὰ ἐδῶ ἔχει πλευρὰν πολὺ μεγαλυτέραν τῆς διαμέτρου τῶν πλευρικῶν κογχῶν) συνάμα δὲ καὶ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τοιούτων σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ἐντὸς τετρακόγχου ναῶν ἔχομεν ἤδη λίαν ἐνωρίς: πρῶτον εἰς τὸ μέσον τμῆμα τοῦ βαπτιστηρίου τῆς Σίδης τῆς Παμφυλίας [1] (6ου αἰ.) (εἰκ. 26α) καὶ ὀλίγον ἀργότερον εἰς τὸ Bagaran τῆς Ἀρμενίας [2] (624-631) (εἰκ. 26β). Εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο ἰδίᾳ παρουσιάζεται σαφέστατα ὁλόκληρος τετρακιόνιος, τύπου ἐγγεγραμμένου σταυροῦ, ναὸς ἄριστα συνδεδυασμένος πρὸς τὸ βασικὸν μετὰ τεσσάρων κογχῶν τετράγωνον. Ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ἐξετελέσθησαν ἀργότερον: ἡ δευτέρα φάσις (9ου αἰ.) τοῦ ναοῦ τοῦ Germigny-des-Près [3] (εἰκ. 26γ), ὁ Ἅγιος Σάτυρος τοῦ Μιλάνου (εἰκ. 26δ) [4], μὲ τὰ ἐξωτερικῶς καμπύλως διαμορφωμένα τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ τετραγώνου καὶ τὸν ὑπεράνω τοῦ περιβλήματος προβάλλοντα ἀναγλύφως σταυροειδῆ ναόν, ἡ Μητρόπολις τοῦ Etschmiadjin [5], αὐστηρῶς περίκεντρος μὲ ἐννέα ὅμοια ἐσωτερικὰ διάχωρα, ἐγγραφομένη ἐντὸς κύκλου (εἰκ. 26ε), οἱ ἐν Ἀθήναις Ἅγιοι Ἀπόστολοι Σολάκη [6] (α' τέταρτον 11ου αἰῶνος [7] καὶ οὐχὶ 12ου [8]), οἵτινες παρουσιάζουν ταύτην τὴν παρέκκλισιν ἀπὸ τοῦ τυπικοῦ σχεδίου, ὅτι ἡ δυτική των κόγχη συνοδεύεται ἑκατέρωθεν ἀπὸ δύο διαμερίσματα, ὁλόκληρος δὲ ἡ δυτικὴ πλευρὰ φέρει πρὸ αὐτῆς τριμερῆ νάρθηκα (εἰκ. 26ζ). Εἰς τὴν αὐτὴν

[1] S. Eyiċè, Un baptistère byzantin à Side en Pamphylie, Actes du Ve Congrès Int. d'Arch. Chrét., Città del Vaticano-Paris 1957, σ. 577 εἰκ. 1.

[2] J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier I, Wien 1918, σ. 95 εἰκ. 84. Reallexikon zur byz. Kunst I, σ. 316.

[3] A. Khatchatrian, Notes sur l'architecture de l'église de Germigny-des-Près, Cah. Archéol. 7, 1954, σ. 161 ἑ. πίν. LV, 2.

[4] Τῆς κατόψεως τοῦ ναοῦ τούτου ἐγένοντο πλεῖσται ἀναπαραστάσεις ὑπὸ R. Cattaneo, G. Giovannoni, G. Chierici, L. Beltrami καὶ P. Verzone. Βλ. P. Verzone, L'architettura religiosa del alto Medio aevo nell' Italia settentrionale, Milano 1942, σ. 128 εἰκ. 59. G. Dimitrokallis, Osservazioni sull' architettura di San Satiro a Milano ἐν «Archivio Storico Lombardo» ser. IX, τόμ. VII, 1968, εἰκ. 8.

[5] A. Khatchatrian, ἔ.ἀ. πίν. LV, 3.

[6] Al. Frantz, The Middle Ages in the Athenian Agora, Princeton N.J. 1961, εἰκ. 47.

[7] H. Megaw, The Chronology of some Middle Byz. Churches, BSA 32, 1931-32, σ. 129.

[8] Ὡς δέχεται ὁ Δημητροκάλλης, ἔ. ἀ. σ. 7.

κατηγορίαν θὰ ὑπήγοντο πιθανώτατα α) ὁ ὑπὸ τῶν Συνεχιστῶν τοῦ Θεοφάνους [1] ἀναφερόμενος ὡς ἀνακαινισθείς ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Ζ' τετράκογχος ναὸς τοῦ Ἁγ. Παύλου, ὁ εὑρισκόμενος ἐντὸς τοῦ πεντακουβουκλίου τοῦ Μεγάλου Παλατίου, ὡς καὶ ἡ ἀναπαριστῶσα πεντάτρουλλον τετράκογχον ναὸν λειψανοθήκη τοῦ Θησαυροφυλακείου τοῦ Ἁγ. Μάρκου τῆς Βενετίας (12ου αἰ.)[2].

ΝΑΟΙ ΜΕΤΑ ΠΕΡΙΔΡΟΜΟΥ. Ἐξητάσαμεν ἀνωτέρω τὴν πιθανὴν τυπολογικὴν ἐξέλιξιν α) τῶν ἐλευθέρων μονοχώρων τετρακόγχων ναῶν, οἷος εἶναι καὶ ὁ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενος Ἅγ. Δημήτριος παρὰ τὸ Δραγάνο καὶ β) τῶν περιεχόντων ἐσωτερικῶς σταυρόμορφον ναόν. Ὑπάρχουσιν ἐν τούτοις πλὴν αὐτῶν καὶ πλείονες σύνθετοι τετράκογχοι ναοί, μεγαλυτέρου ἐμβαδοῦ, χρησιμοποιηθέντες διὰ μεγαλυτέρας κλίμακος μνημεῖα, π.χ. μητροπόλεις κλπ. Ἀποτελοῦνται δ' οὗτοι ἐξ ἑνὸς πυρῆνος μὲ τὸ ἀρχικὸν περίκεντρον τετράκογχον σχέδιον — τοῦ ἐξειλιγμένου ὅμως πάντοτε τύπου, ἤτοι τοῦ παρουσιάζοντος τὸ βασικὸν τετράκογχον μὲ πλευρὰν μεγαλυτέραν τῆς διαμέτρου τῶν τεσσάρων κογχῶν (βλ. ἀνωτέρω σ. 75), πέριξ δὲ τοῦ πυρῆνος τούτου συνεχῆ διάδρομον ἢ περίπατον (déambulatoire), τὸ σχέδιον τοῦ ὁποίου ἄλλοτε μὲν εἶναι κατὰ πάσας τὰς πλευρὰς ὁμόλογον πρὸς τὸ τοῦ πυρῆνος (Μαρτύριον Σελευκείας Πιερίας (εἰκ. 27α) [3], Μαρτύριον «ἀνατολικῆς» Μητροπόλεως Ἀπαμείας Συρίας [4], Ἅγ. Λαυρέντιος τοῦ Μιλάνου, β' ἡμίσεος 4ου αἰ. (εἰκ. 27β) [5], ἄλλοτε δὲ μόνον κατὰ τὰς τρεῖς (βόρειον, νοτίαν καὶ δυτικήν: Μεγάλη Παναγία Ἀθηνῶν τῆς Βιβλιοθήκης Ἀδριανοῦ [6] (εἰκ. 27γ), Κόκκινη Ἐκκλησιὰ εἰς Perustiċa τῆς Βουλγαρίας (εἰκ. 27δ) [7], ὅπου προσ-

[1] Κατὰ τοὺς Συνεχίζοντας τὸν Θεοφάνη (VI, 21 ἔκδ. Βόννης σ. 458) Κωνσταντῖνος ὁ Ζ' *ἀνεκαίνισε τὸ τετράκογχον τοῦ Ἁγ. Παύλου*, ὅστις εὑρίσκετο ἐντὸς τοῦ πεντακουβουκλίου τοῦ Μ. Παλατίου.

[2] M. Murano — A. Grabar, Les Trésors de Venise, Genève 1963, σ. 70. Πρβλ. καὶ A. Khatchatrian, ἔ.ἀ. πίν. LVI, 5α-5β.

[3] Reallexikon zur byz. Kunst I, στ. 187-188, εἰκ. 5, W. A. Campbell, The Martyzion at Seleucia Pieria ἐν Antioch on the Orontes III, Princeton 1941, σ. 35 ἑ. (κάτοψις: σ. 37 εἰκ. 44-45) καὶ E. B. Smith, The Dome, Princeton Univ. Press 1950, εἰκ. 181, 182.

[4] Βλ. κάτοψιν ὑπὸ J. et J. Balty ἐν Actes du Colloque Apamée de Syrie, Bruxelles 1969, σ. 39, εἰκ. 3 (κατὰ V. Verhoogen).

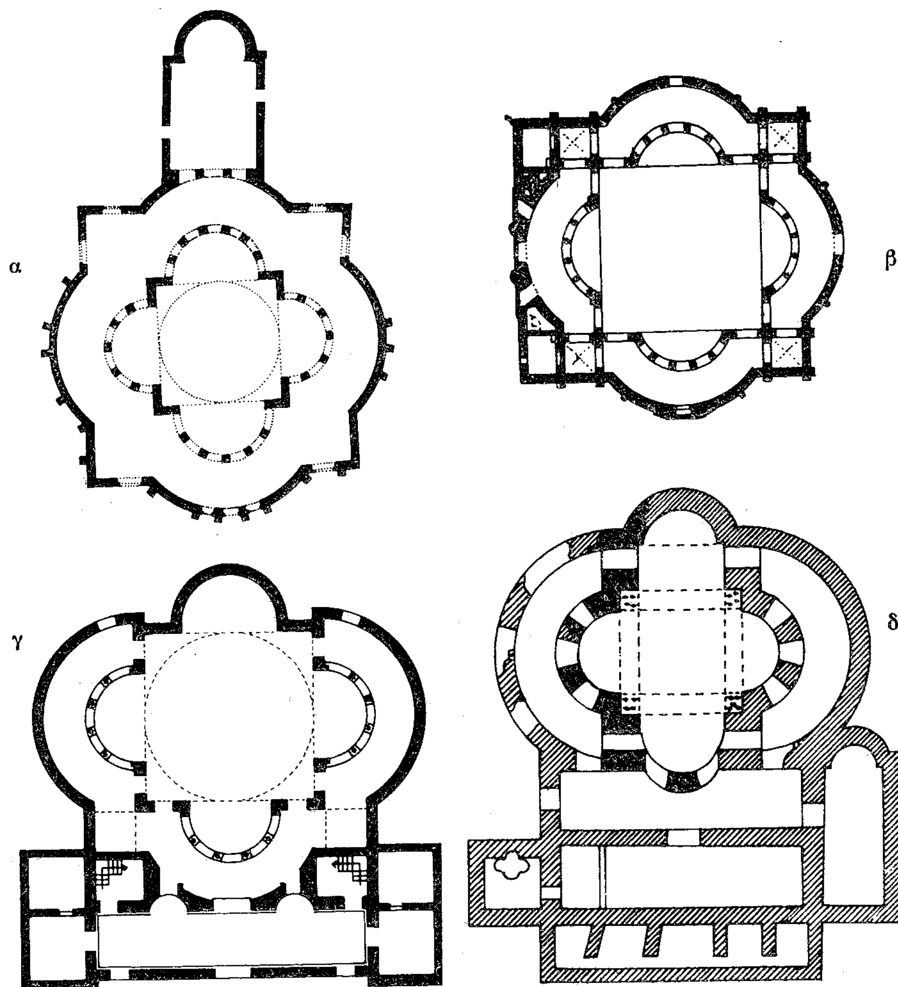
[5] A. Calderini — G. Chierici — C. Cecchelli, La basilica di S. Lorenzo Maggiore in Milano, Milano 1951, σ. 70 εἰκ. 5. Gino Traversi, Architettura Paleocristiana Milanese, Milano 1964, σ. 66, εἰκ.6.

[6] ΠΑΕ 1950, σ. 47 εἰκ. 4. Reallexikon zur byz. Kunst I, στ. 365.

[7] M. Bitchev, L'architecture en Bulgarie, Sofia 1961, σ. 15. A. Grabar, L'architecture religieuse en Bulgarie, I, εἰκ. 1. Protiċ, L'architecture religieuse bulgare, εἰκ. 4.

τίθεται κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἄλλοτε διπλοῦς καὶ ἄλλοτε ἁπλοῦς νάρθηξ.

Περίδρομος περιβάλλει ἐνίοτε οὐχὶ τὸ ἁπλοῦν τετράκογχον βασικὸν

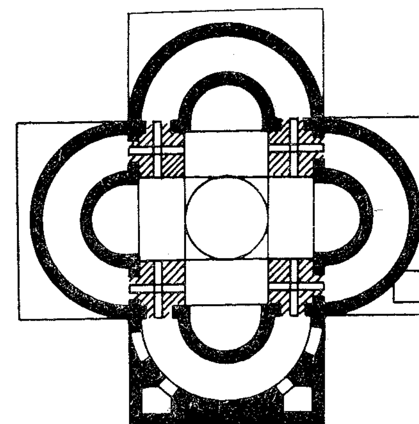

Εἰκ. 27. Σύνθετα τετράκογχα μετὰ πλήρους (α,β) ἢ κατὰ τρία τέταρτα (γ,δ) περιδρόμου ἐκκλησιαστικὰ κτίσματα: α Μαρτύριον Σελευκείας (ὅμοιον καὶ τὸ τῆς Ἀπαμείας), β Ἅγ. Λαυρέντιος Μιλάνου, γ Μεγάλη Παναγία Βιβλιοθήκης Ἀδριανοῦ, δ Κόκκινη Ἐκκλησιὰ εἰς Perustiča Βουλγαρίας.

τετράγωνον, ὡς εἰς τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα παραδείγματα, ἀλλὰ ἐκεῖνο εἰς τὸ ὁποῖον εἶναι ἐγγεγραμμένος σταυρὸς βαίνων ἐπὶ τεσσάρων γωνιαίων πεσσῶν, πρόδρομον τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ καὶ ὁ ναὸς τῆς Perustiča μὲ τὸ ἐν αὐ-

τῷ ἐμφαινόμενον τετραστήρικτον κουβούκλιον. Παράδειγμα τῆς περιπτώσεως ταύτης παρέχει ὁ ἐν Βουλγαρίᾳ ναὸς Ἁγ. Σοφίας εἰς Ὀντρίν [1] (εἰκ. 28).

Ὁ βασικὸς πυρὴν τοῦ αὐτοῦ πάντοτε ἐξειλιγμένου τύπου ἐγγράφεται

Εἰκ. 28. Ἁγ. Σοφία εἰς Ὀντρὶν Βουλγαρίας.

συνήθως ἐντὸς κύκλου, ἄλλοτε καὶ αὐτοῦ ἐγγεγραμμένου ἐντὸς τετραγώνου τῇ βοηθείᾳ τεσσάρων γωνιαίων κογχῶν (Μητρόπολις Ἁγίων Σεργίου, Βάκχου καὶ Λεοντίου εἰς Bosra, εἰκ. 29α) [2] καὶ ἄλλοτε ἐλευθέρου. Ἡ τελευταία αὕτη περίπτωσις προτιμᾶται ἰδιαιτέρως ἐν Ἀρμενίᾳ, ὁπότε ὁ πυρὴν φέρει κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ τετραγώνου τριγωνικὰς ἐξοχάς (Zwartnotz [3], παρὰ τὸ Wagharshapat (εἰκ 29β), Ἅγ. Γρηγόριος Gagik [4] εἰς Ani (εἰκ. 30). Εἰς τοὺς μετὰ διαδρόμου ναοὺς τῆς Ἀνατολῆς προστίθενται πρὸς Ἀνατολὰς διαμερίσματα τοῦ ἱεροῦ ἄλλοτε πολλαπλᾶ (Bosra (εἰκ. 29α), Μαρτύριον Σε-

---

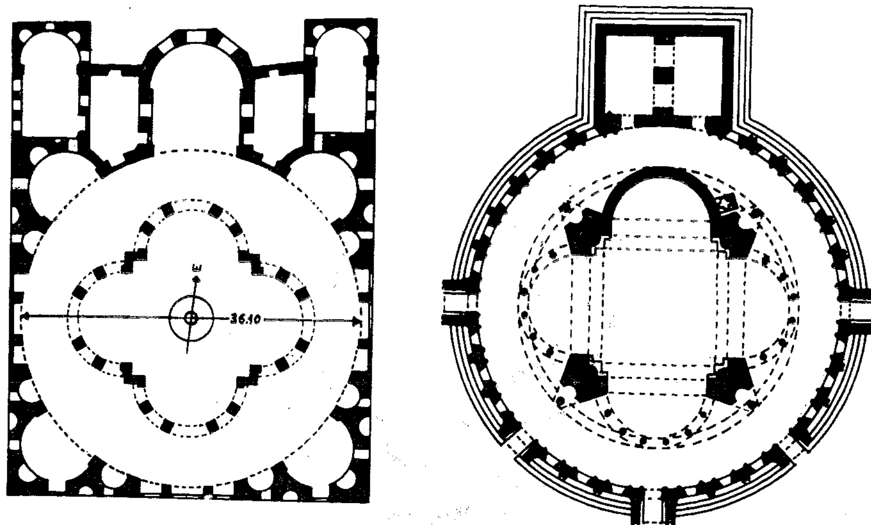
[1] Nik. Mavrodinov, Βυζ. Ἀρχιτεκτ., (βουλγ.), Σόφια 1955, εἰκ. 47.

[2] Crowfoot, Churches at Bosra and Samaria-Sebaste, BSArch. in Jerus. Suppl. Papers 4, 1937, πίν. 2α. Creswell, Early Muslim Architect. I, London 1933, σ. 72-74.

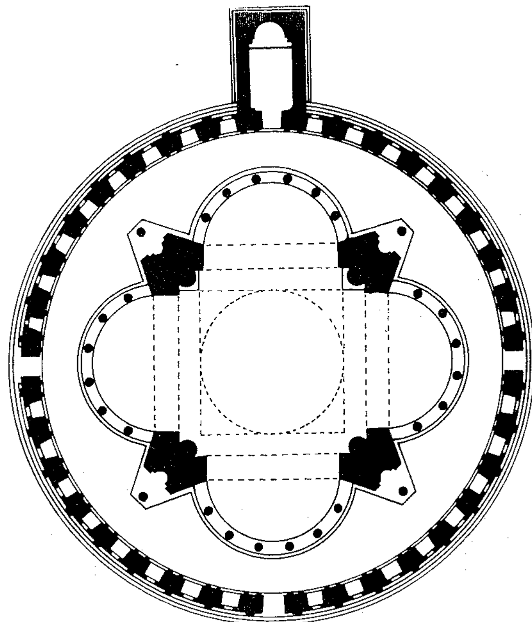
[3] J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier I, 1918, σ. 113, εἰκ. 112. Reallexikon I, στ. 315 εἰκ. 13.

[4] J. Strzygowski, ἔνθ. ἀνωτ. I, σ. 120, εἰκ. 122. Reallexikon zur byz. Kunst I, στ. 165-166.

λευκείας (εἰκ. 27α), Ἀμίδα [1], Ρούσαφα [2], δημιουργοῦντα ἕνα κατὰ μῆκος ἄξονα.

Εἰκ. 29. α Μητρόπολις Ἁγίων Σεργίου, Βάκχου καὶ Λεοντίου εἰς Bosra Συρίας. β Ἀνακτορικὸς ναὸς εἰς Zwartnotz Συρίας.

Εἰκ. 30. Ναὸς Ἁγ. Γρηγορίου Gagik εἰς Ani Ἀρμενίας.

[1] H. S p a n n e r - G u y e r, Resafa, Berlin 1926, σ. 57. Reallexikon I, στ. 134, εἰκ. 1. E. B. S m i t h, ἔνθ' ἀνωτ. εἰκ. 183-184.

[2] H. C. B u t l e r, Early Churches in Syria, 1929, σ. 166 εἰκ. 177.

ΕΚ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

Εἶναι ἀπορίας ἄξιον, ὅτι ἐν ᾧ εἰς τοὺς πλείστους ἐρειπιῶνας εἰδωλολατρικῶν ἱερῶν ἐβεβαιώθησαν σαφῆ τὰ λείψανα χριστιανικῆς λατρείας, οὐδὲν τοιοῦτον ἦλθε μέχρι σήμερον εἰς φῶς εἰς τὰς ἀπὸ τοῦ 1957 ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου ἐνεργουμένας ἀνασκαφὰς τῆς σημαντικῆς ἀρχαίας Μεσσήνης [1]. Πράγματι οὔτε ὁ ἐσχάτως ἐν τῷ κέντρῳ τῆς ἀγορᾶς ἀποκαλυφθεὶς μέγας καὶ κύριος αὐτῆς ναὸς ἐνεφάνισε σημεῖα μετατροπῆς του εἰς χριστιανικὴν ἐκκλησίαν, οὔτε εἰς ἄλλο τι τῶν ἀνασκαφέντων πολυαρίθμων κτισμάτων τῆς πόλεως εὑρέθη χριστιανικόν τι λείψανον. Παλαιοχριστιανικὰ μόνον γλυπτὰ καί τινες βυζαντινοὶ ναοὶ ἐπεσημάνθησαν ἐπὶ τῆς βορείου κλιτύος τῆς περιοχῆς, ἤτοι τῆς ἀναγούσης πρὸς τὴν ὑψηλὴν καὶ ὀχυρὰν Ἰθώμην, ὀλίγον κάτωθεν καὶ ἐντὸς τοῦ σημερινοῦ χωρίου Μαυρομάτι καὶ ἔξω τῶν πυλῶν τοῦ τείχους τῆς ἀρχαίας πόλεως. Φαίνεται λοιπὸν βέβαιον, ὅτι ἡ ἐν τῇ κοιλάδι ἀκμάζουσα εἰσέτι κατὰ τὸν 2ον καὶ τὸν 3ον μ.Χ. αἰῶνα ἀρχαία Μεσσήνη, καταστραφεῖσα πιθανῶς ὑπὸ τῶν Γότθων [2] κατὰ τὰ

[1] Α. Κ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑτ. 1957, σ. 75-80. ΠΑΕ 1957, σ. 121-122—Τὸ Ἔργον 1958, σ. 142-148. ΠΑΕ 1958, σ. 177-183—Τὸ Ἔργον 1959, σ. 110-117. ΠΑΕ 1959, σ. 162-173—Τὸ Ἔργον 1960, σ. 159-167. ΠΑΕ 1960, σ. 210-227 —Τὸ Ἔργον 1962, σ. 119-132. ΠΑΕ 1962, σ. 99-112—Τὸ Ἔργον 1963, σ. 88-102. ΠΑΕ 1963, σ. 122-129—Τὸ Ἔργον 1964, σ. 90-101. ΠΑΕ 1964, σ. 96-101—Τὸ Ἔργον 1969, σ. 97-132. ΠΑΕ 1969, σ. 98-120.

[2] Κατὰ τὸν Φ ι λ ο σ τ ό ρ γ ι ο ν (Ἐκλησ. Ἱστορία σ. 240, στ. 16 κε', Λειψία 1913) οἱ Γότθοι *ἐξῆλθον εἰς τὴν γῆν τῶν Ρωμαίων καὶ ἠρήμωσαν πολλὰς ἐπαρχίας, Σκυθίαν, Μυσίαν, Θρᾴκην, Μακεδονίαν καὶ Ἀ χ α ΐ α ν κ α ὶ π ᾶ σ α ν τ ὴ ν Ἑ λ λ ά δ α, περὶ τὰς εἴκοσιν ἐπαρχίας.* Ἀφ' ἑτέρου ὁ Ζ ώ σ ι μ ο ς (Ἱστορία Νέα V, 6, ἔκδ. Βόννης, σ. 253) γράφει ὅτι ὁ φύλαρχος τῶν Βησιγότθων Ἀλάριχος κυριεύσας τὰς Ἀθήνας (τὸ 396) *ἐπὶ τὴν Μεγαρίδα παρῄει, καὶ ταύτην ἑλὼν ἐξ ἐπιδρομῆς τῆς ἐπὶ τὴν Πελοπόννησον ἐλάσεως εἴχετο, μηδεμιᾶς πειρώμενος ἀντιστάσεως... Εὐθέως οὖν ἡ Κόρινθος πρώτη κατὰ κράτος ἡλίσκετο καὶ τὰ πρόσοικα ταύτῃ πολίχνια καὶ ἐπὶ ταύτῃ τὸ Ἄργος καί ὅσα ἦν αὐτῆς τε καὶ Λακεδαίμονος ἐν μέσῳ χωρία. Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ Σπάρτη συναπήγετο τῇ κοινῇ τῆς Ἑλλάδος ἁλώσει, μήτε ὅπλοις ἔτι, μήτε ἀνδράσι μαχίμοις τετειχισμένη.* Οἱ Γότθοι παρέμειναν εἰς Πελοπόννησον ἐπὶ ἓν περίπου ἔτος δῃοῦντες τὴν Ἀρκαδίαν καὶ τὴν Ἤλιδα. Τοὺς εὑρίσκομεν πράγματι παρὰ τὴν Φολόην (Ζ ώ σ ι μ ο ς σ. 254) ὅταν ἦλθεν

τέλη τοῦ 4ου αἰ. μετετέθη, ἴσως χάριν ἀσφαλείας, ὀλίγον βορειότερον, ἐπὶ τῆς ἀποτόμου κλιτύος τῆς Ἰθώμης.

Ἡ οὕτω μετατεθεῖσα πόλις τῆς Μεσσήνης δὲν ἤλλαξεν ἀμέσως—ἐπισήμως τοὐλάχιστον—οὔτε πολιτικῶς οὔτε θρησκευτικῶς τὸ ἀρχαῖον αὐτῆς ὄνομα. Ἀναφέρεται πράγματι ἡ Μεσσήνη εἰς τὸν πρὸ τοῦ 535 ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ συνταχθέντα Συνέκδημον τοῦ Ἱεροκλέους[1] ὡς μία τῶν 79 πόλεων τῶν ἀνηκουσῶν εἰς τὴν «*ἐπαρχίαν Ἑλλάδος ἤγουν Ἀχαΐας ὑπὸ ἀνθύπατον*». Ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 5ου μέχρι τοῦ 6ου αἰῶνος ἡ Μεσσήνη καταλέγεται μεταξὺ τῶν 7 ἐπισκοπικῶν ἑδρῶν τῆς Πελοποννήσου, ἤτοι Κορίνθου, Ἄργους, Λακεδαίμονος, Μεσσήνης, Μεγαλοπόλεως, Τεγέας καὶ Πατρῶν[2], ἀναφέρονται δὲ καὶ ἐπίσκοποι αὐτῆς συμμετασχόντες καὶ συνυπογράψαντες τὰ πρακτικὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων.

Οὕτω ὑπὸ τοῦ Le Quien[3] μνημονεύονται διὰ τὴν ἐξεταζομένην περίοδον οἱ ἑξῆς δύο ἐπίσκοποι Μεσσήνης:

1) Ἀλέξανδρος. Οὗτος ὑπέγραψε τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου τῆς Σαρδικῆς τοῦ 343, ἔνθα αἱ ὑπογραφαὶ (ἃς παρέχει καὶ ὁ Duchesne[4]) εἶναι λίαν παραμορφωμέναι. Ἐκεῖ λοιπὸν ὁ Ἀλέξανδρος ἀναγράφεται ὡς Alexander ab Achaia de Morenis, ὅπερ ὁ Le Quien διορθώνει εἰς «de Messenis ἢ de Messene, ἀπὸ Μεσσήνης». Ὁ Mansi[5] ὅμως, ὀρθότερον, ἀκολουθῶν γραφὴν ἄλλου κώδικος λέγοντος Alexander Cyparensis Achaiae διορθώνει εἰς «Alexander Cyparissensis» ἤτοι ὁ Κυπαρισσίας, πόλεως ἀναφερομένης καὶ ἐν τῷ Συνεκδήμῳ τοῦ Ἱεροκλέους[6]. Πρόκειται λοιπὸν οὐχὶ περὶ τῆς Μεσσήνης ἀλλὰ περὶ τῆς Κυπαρισσίας, ἐπισκοπῆς μνημονευομένης ὑπὸ

ἐναντίον των ὁ Στελίχων. Διὰ νὰ μεταβῶσιν ὅμως ἀπὸ τὴν Σπάρτην ἕως ἐκεῖ οἱ Γότθοι θὰ πρέπει νὰ διέσχισαν καὶ τὴν Μεσσηνίαν (βλ. σχετικῶς καὶ J. Finlay ἐν Speculum 7, 1932, σ. 477) μεγάλας ἐπιφέροντες ζημίας εἰς τὰ ἐπιφανῆ τῶν Ἑλλήνων ἱερὰ (Σπ. Λάμπρου, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Γ', ἐν Ἀθήναις, σ. 383) μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν πιθανώτατα καὶ τὰ τῆς Μεσσήνης. Ταῦτα θὰ εἶχον ὑποστῆ ἤδη ζημίας καὶ ἐκ τοῦ κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος (395) ἐπισυμβάντος μεγάλου σεισμοῦ τῆς Πελοποννήσου: βλ. Ζώσιμον, Ἱστορία Νέα IV, 18 (Βόννης σ. 192).

[1] Hieroclis, Synecdemus, ἔκδ. Burckhardt, 1893 σ. 10 (647, 14) ἔκδ. Honigmann, Bruxelles 1939, σ. 18 (647,14).

[2] L. Duchesne, Les anciens évêchées de la Grèce, Mél. d'Arhéol. et d' Hist. 15, 1895, σ. 378 σημ. 1.

[3] Le Quien, Oriens Christianus II, Parisiis 1740, στ. 195-196.

[4] Les anciens évêchés de la Grèce, Mélanges d'Arch. et d' Histoire 15, 1895, σ. 378 σημ. 2.

[5] J. D. Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio, Florentiae 1761 (=Paris καὶ Leipzig 1901) VI, στ. 1220.

[6] E. Honigmann, Le Synekdèmos d' Hiéroklès, Bruxelles 1939, σ. 18 (648,1).

τοῦ Τακτικοῦ τοῦ Παρισινοῦ κώδικος 1555 Α[1] (14ου αἰῶνος), τοῦ ὁποίου ὅμως μεγάλως ἀμφισβητεῖται ἡ ἱστορικὴ ἀξία[2].

2) Ἰωάννης. Οὗτος παρέστη: α) εἰς τὴν β' ἐν Ἐφέσῳ (τὴν λεγομένην λῃστρικὴν) Σύνοδον τοῦ 431[3], ἣν καὶ ὑπέγραψε. β) Εἰς τὴν Δ' ἐν Χαλκηδόνι (τοῦ 451) Οἰκουμενικὴν Σύνοδον[4]. Ὁ Ἰωάννης οὗτος ἀνήκει εἰς τοὺς 4 νέους πελοποννησιακοὺς ἐπισκόπους (Ὠφέλιμον Τεγέας, Ὀνήσιμον Ἄργους, Πατρῶν Ἰωάννην), οἵτινες ἀπετέλεσαν μετὰ τοῦ ἀρχαίου Μεγάρων Νικίου λαμπρὸν ἐπισκοπικὸν σύστημα περὶ τὸν μητροπολίτην Κορίνθου, Πέτρον[5]. γ) Ὑπογράφει ἐπίσης καὶ εἰς ἐπιστολὴν Συνόδου, τοῦ 458 τῆς ἐπαρχίας Κορίνθου, πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα Α' τὸν ἐπιλεγόμενον Μακέλλην[6].

Πρέπει ἐνταῦθα νὰ μνημονευθῇ, ὅτι καὶ τρίτος ἐπίσκοπος Μεσσήνης, Ἀθανάσιος, ἀναφέρεται ὑπό τινων[7] ὡς μετασχὼν τῆς Δ' ἐν Χαλκηδόνι Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Ἀθανάσιος, πράγματι, Μεσσήνης ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Schwartz[8]. Τὸ Μεσσήνης ὅμως τοῦτο ἐγράφη προφανῶς ἐσφαλμένως ἀντὶ

---

[1] G. Konidaris ἐν Χαριστ. εἰς Ἀ.Κ. Ὀρλάνδον Δ', 1967-68, σ. 247 ἑ.

[2] Ὁ κῶδιξ οὗτος κατὰ μὲν τὸν De Boor (Zeitschr. für Kirchengeschichte XII, 1891, σ. 520) καὶ τὸν Gelzer (Die kirchliche Geographie Griechenlands ἐν Zeitschr. für Wissensch. Theologie 25, 1892, σ. 419 ἑ.) χρονολογεῖται ἀπὸ τῆς α' περιόδου τῆς Εἰκονομαχίας. Ὁ Ν. Βέης (Beiträge zur kirchlichen Geographie Griechenlands, Oriens Christ. IV, 1914, σ. 238) τὸν τοποθετεῖ πρὸ τοῦ 723. Ὁ Γ. Κονιδάρης (Μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμ. Πατριαρχείου, Texte u. Forschungen ἀρ. 13 (1934) σ. 26 καὶ 84) μεταξὺ 723 καὶ 748. Τέλος ὁ Μητροπολίτης Ἀθηναγόρας (Τὸ τακτικὸν τοῦ ὑπ' ἀρ. 1555 Α παρισινοῦ κώδικος καὶ τὸ βιβλίον τοῦ κ. Κονιδάρη, Νέα Σιών, Ἱεροσόλυμα 1936, σ. 23 τοῦ ἀνατύπου) μεταξὺ 543 και 640. Τόσον ὁ Duchesne (ἔ. ἀ. σ. 381) ὅσον καὶ ὁ Δ. Α. Ζακυθηνὸς (Le Despotat grec de Morée II, 1935, σ. 149 σημ. 1) θεωρεῖ τὰς πλείστας τῶν ἀνωτέρω χρονολογιῶν ἐπισφαλεῖς. Πάντως, κατὰ τὸ Τακτικὸν τοῦτο, ὑφίσταντο ἐν Πελοποννήσῳ δύο ἀνεξάρτητοι ἀρχιεπισκοπαί, ἡ τῶν Πατρῶν καὶ ἡ τῆς Ἀρκαδίας, καὶ ἡ Μητρόπολις Κορίνθου μὲ 32 ὑποτεταγμένας ἐπισκοπάς.

[3] Le Quien, ἔ.ἀ. στ. 195-196.

[4] Le Quien, ἔ.ἀ. Πρᾶξις πρώτη: Mansi VI στ. 578 (*Ἰωάννου Μεσσήνης*). Schwartz, Acta Consil. Oecum. II, 1, 1, σ. 64—Πρᾶξις δευτέρα: Mansi VI, στ. 847 (*Ἰωάννου τῆς Μεσσήνης τῆς Ἀχαΐας*). Schwartz II, 1, 1, σ. 80. Ἐπίσης Schwartz II, 1, 2, σ. 150 (*Ἰωάννης ἐπίσκοπος πόλεως Μεσσήνης ὁρίσας ὑπέγραψα*).

[5] Herzberg, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (μετάφρ. Π. Καρολίδου) Γ' 1902, σ.544.

[6] Le Quien, ἔ. ἀ. στ. 197. Πρβλ. καὶ Duchesne, ἔ. ἀ. σ. 378.

[7] Π. Κομνηνοῦ, Λακωνικά, ἐν Ἀθήναις 1896, σ. 286. Δ. Χρ. Δουκάκης, Κατάλογος ἐπισκόπων Μεσσήνης καὶ Ἀνδρούσης, Ἐκκλησιαστικὸν Φῶς, τ. Β' 1908, σ. 340-342.

[8] Acta Concil. Oecumenicorum II, 1, 2, σ. 4 (ἀρ. 67): *Ἀθανασίου Μεσσήνης*.

τοῦ Μοσύνων, ὅπερ παρέχει ὁ Mansi [1] δηλ. τῆς ἐν Φρυγίᾳ ἐπισκοπῆς [2]. Καὶ δὲν ἠδύνατο νὰ ἔχῃ τὸ πρᾶγμα ἄλλως, ἀφοῦ κατὰ τὴν αὐτὴν Δ΄ Οἰκουμενικὴν Σύνοδον ὡς ἐπίσκοπος Μεσσήνης ὑπογράφει, ὡς εἴδομεν, ὁ Ἰωάννης. Ἀποκλείεται λοιπὸν τοῦ καταλόγου καὶ ὁ Ἀθανάσιος, ἀπομένοντος οὕτω μόνον τοῦ Ἰωάννου.

Μεταξὺ 600 καὶ 800 ἔχομεν τὰς σλαβικὰς ἐπιδρομάς, αἵτινες τόσην ἐκκλησιαστικὴν [3] καὶ δημογραφικὴν ἀναστάτωσιν ἐπέφερον εἰς τὴν Ἑλλάδα [4]. Τότε τινὲς τῶν μεσογείων ἐπισκοπῶν — Μεγαλοπόλεως, Τεγέας, Μεσσήνης — ἐξαφανίζονται [5], ἄλλαι ὁλοσχερῶς (Μεγαλόπολις) καὶ ἄλλαι ἐπ' ὀλίγον. Διὰ τοὺς μετὰ τὸ 800 χρόνους ὁ Le Quien ἀναφέρει ἐπίσκοπον Μεσσήνης Φίλιππον, μετασχόντα τῆς λεγομένης Φωτιανῆς ψευδοσυνόδου Μητροπολιτῶν τοῦ 879 [6]. Ἀλλ' ὡς ὑπεστήριξεν ἤδη ὁ A. Bon [7] «ὅλαι αἱ μνεῖαι ἀρχιεπισκοπῆς Μεσσήνης [8], αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τοὺς καταλόγους, ἀφορῶσιν εἰς τὴν Μεσσήνην τῆς Θρᾴκης [9] καὶ ὄχι εἰς τὴν ἀρχαίαν Μεσσήνην τῆς Πελοποννήσου». Ἡ τελευταία αὕτη περιέπεσεν ἀργότερον εἰς τὴν τάξιν ἁπλοῦ χωρίου, ὀνομαζομένη κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα Βουρκάνο, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ Βίου Ὁσ. Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε [10]. Τοπωνύμιον Βουλκάνη ἀναφέρεται εἰς τὸ χρυσόβουλλον τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου [11] τοῦ 1301, ἄγνωστον ὅμως ἂν πρόκειται περὶ τοῦ ἰδίου μέρους. Τὸ ὄνομα Μεσσήνη συνεχωνεύθη πρὸς

[1] VI στ. 1063.

[2] Real Encyklop. XVI στ. 376 (Ruge, ἐν λ. Mos(s)yna).

[3] Βλ. σχ. F. Dvornik, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, σ. 240–41.

[4] Δ. Α. Ζακυθηνοῦ, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, 1945.

[5] Ὁ κῶδιξ τῆς Μητροπόλεως Λακεδαιμονίας τοῦ 1755 ἀναφέρει ὅτι ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Τεγέαν, τὴν Μαντίνειαν καὶ τὸ Μουχλί, αἱ ἄλλαι παλαιαὶ πόλεις ~~πόλεις~~ τῆς Πελοποννήσου ὡς ἡ Ἀρκαδία (Κυπαρισσία), ἡ Μεγαλόπολις καὶ ἡ Μεσσήνη «ἔγιναν ἐρείπια» (J. A. C. Buchon, Recherches historiques sur la Principauté française de Morée I, Paris 1845, Annexe A, σ. LXXVII).

[6] Mansi, ἔ.ἀ. τόμ. XVII^{A} καὶ XVIII^{A}, στ. 373.

[7] Le Péloponnèse byzantin, Paris 1951, σ. 123, σημ. 1.

[8] Ὡς π.χ. καὶ ἡ τῆς Συνόδου τῆς Κων/λεως κατὰ τῆς αἱρέσεως τῶν Βογομίλων, ἡ συγκληθεῖσα τὸ 1147 ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Κοσμᾶ τοῦ Ἀττικοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπογράφει *ὁ εὐτελὴς Μητροπολίτης Μεσσήνης Ἰωάννης ὁρίσας ὑπέγραψα.* Mansi, ἔ. ἀ. τόμ. XXI, στ. 708. Λέων Ἀλλάτιος, De Concensu, κεφ. II.

[9] Τοιαύτη μεσαιωνικὴ πόλις ὑπῆρχε πράγματι εἰς Ἀν. Θρᾴκην, Ν.Α. τῆς Ἀρκαδιουπόλεως (βλ. Α. Σ. Σαμοθράκην ἐν ΜΕΕ τ. 17, 1931, σ. 11) ἀποικισθεῖσα κατά τινα παράδοσιν ὑπὸ ἀποίκων Μεσσηνίων ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀττίλα καταστραφείσης (τὸ 443 μ.Χ.) ἀρχαίας Δρουζιπάρας καὶ ἔχουσα ἀνεξάρτητον ἐπισκοπήν.

[10] Ἐκδ. Σπ. Λάμπρου, Νέος Ἑλληνομν. Γ΄, 1906, σ. 161: *Μισύνης, ἣν καὶ Βουρκάνον ἐγχωρίως καλοῦσιν.*

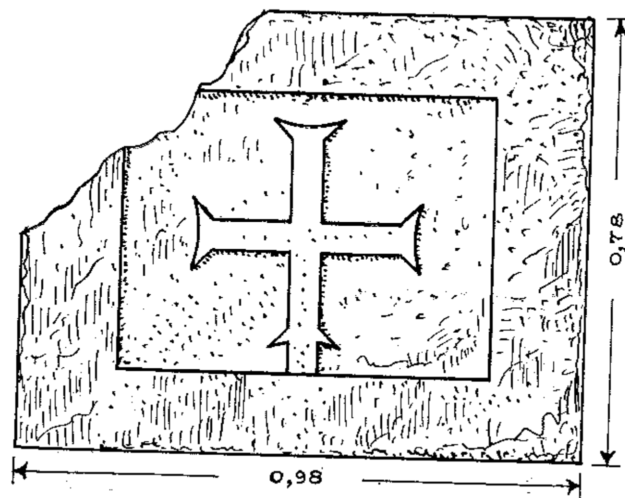
[11] Miklosich-Müller, Acta et Diplomata V, 1887, σ. 164.

τὸ τῆς Ἰθώμης, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Φραντζῆ [1], ὅστις ὁμιλεῖ «*περὶ τῆς ἰχυροτάτης Ἰθώμης, ἣ καὶ Μεσσήνη ἐκαλεῖτο*» λέγει δὲ περαιτέρω [2] «*καὶ Ἰθώμη, ἡ νῦν λεγομένη Μεσσήνη*».

ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Κινητὰ

Μεταβαίνομεν τώρα εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν περισωθέντων κινητῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς Μεσσήνης. Ἐκ τούτων ἄλλα μὲν εἶχον εἰσαχθῆ παλαιότερον εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν συλλογὴν Μαυρομματίου, ἄλλα δέ, εὑρεθέντα κατὰ τὰς ἀναζητήσεις μου ἐπὶ τῆς ὕπερθεν τῶν ἀνασκαφῶν κλιτύος, ἐφρόντισα νὰ μεταφερθοῦν εἰς ταύτην. Τέλος ἓν ἐξ αὐτῶν εἶναι ἐντοιχισμένον εἰς τὸν ναὸν Ἁγ. Ἰωάννου Ριγανᾶ Μαυρομματίου, ἄλλο δὲ πάλιν ἀπετοιχίσθη ἐκ

Εἰκ. 1. Μαρμάρινον θωράκιον.

τῆς ἐντὸς τοῦ χωρίου οἰκίας Ἀδάμη, ἀποκείμενον τώρα καὶ αὐτὸ εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν συλλογήν. Τὰ γλυπτὰ εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον μαρμάρινα, πλὴν τινων ἐκ λευκῆς σκληρᾶς πέτρας. Διακρίνονται εἰς παλαιοχριστιανικὰ καὶ εἰς βυζαντινά.

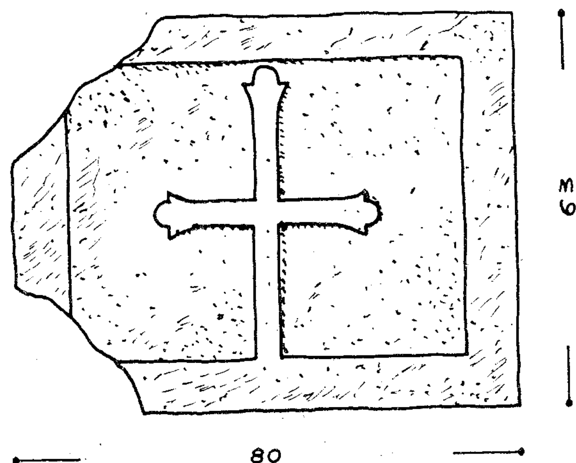
Ι. ΤΑ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ εἶναι θωράκια, κιονόκρανα ἢ ἐπιθήματα καὶ ἐπιγραφαί.

Α΄. Θωράκια. Τοιούτων διεσώθησαν τέσσαρα τεμάχια. Ἐξ αὐτῶν τὸ τῆς εἰκ. 1, διαστάσεων 0.78 × 0.98 μ. καὶ πάχους 0.11, εἶναι μαρμάρινον

[1] Βιβλ. Β΄, κεφ. 2,30 (Βόννης σ. 132,10).

[2] Βιβλ. Β΄, κεφ. 2,30 (Βόννης σ. 133,7).

καὶ κολοβὸν κατὰ τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν. Φέρει κατὰ τὴν μίαν του ἐπιφάνειαν ἀνάγλυπτον ἰσοσκελῆ σταυρόν, περιβαλλόμενον ὑπὸ λείου, ἐλαφρῶς ἐξέχοντος πλαισίου, πλάτους ἄνω καὶ κάτω 0.135 καὶ πλαγίως 0.165 μ.

Εἰκ. 2. Μαρμάρινον θωράκιον.

Αἱ κεραῖαι τοῦ σταυροῦ εἶναι μᾶλλον πλατεῖαι (0.055 μ.) εὐρυνόμεναι κατὰ τὰ ἄκρα καὶ καταλήγουσαι εἰς ἀκίδας. Τὸ κάτω μέρος τοῦ κατακορύφου σκέ-

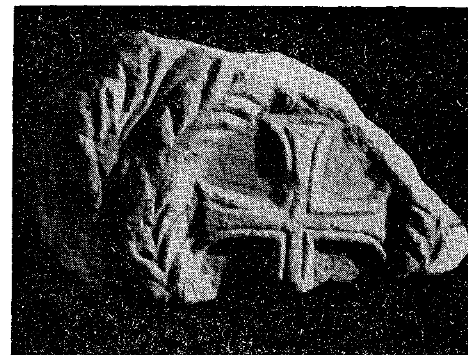

Εἰκ. 3. Θραῦσμα ἀναγλύφου θωρακίου.

λους προεκτεινόμενον σχηματίζει εἶδος βάσεως. Εἶναι τοῦ τέλους τοῦ 4ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰῶνος. Ἐχρησιμοποιήθη ὡς καλυπτήριος πλὰξ τοῦ ἐν τῷ νάρθηκι τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἀρκοσολίου (βλ. κατωτέρω). Ἕτερον ὅμοιον

τεμάχιον ἐχρησιμοποιήθη καὶ εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ αὐτοῦ ἀρκοσολίου (βλ. τομὴν Ἁγ. Νικολάου κατωτέρω).

Τὸ θωράκιον τῆς εἰκόνος 2 εἶναι μαρμάρινον, κολοβὸν ἀριστερά, ἄνω καὶ κάτω. Ἔχει διαστάσεις 0.63 × 0.80 μ. καὶ πάχος 0.08 μ. Φέρει καὶ αὐτὸ ἐν τῷ μέσῳ τῆς μιᾶς πλευρᾶς ἀνάγλυπτον σταυρὸν περιβαλλόμενον ὑπὸ λείου πλαισίου, πλάτους 0.08 μ. Αἱ τρεῖς κεραῖαι τοῦ σταυροῦ του (πλάτους

Εἰκ. 4. Θραῦσμα ἀναγλύφου θωρακίου.

0.035 μ.), διευρυνόμεναι καὶ ἐδῶ κατὰ τὰ ἄκρα, καταλήγουσιν εἰς ἀκίδας, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται ἡμικυκλικὴ ἀπόφυσις. Εὑρέθη τὸ 1964 εἰς τὸν ἐπὶ τῆς κλιτύος ἀγρὸν τῆς Μπετζέχρως Μπαλοπούλου. Εἶναι τοῦ 6ου πιθανῶς μ.Χ. αἰῶνος.

Δύο ἄλλα τεμάχια θωρακίων (εἰκ. 3 καὶ 4) εἰκονίζουσιν ἰσοσκελεῖς σταυροὺς περιβαλλομένους ὑπὸ κύκλου, ἐξ ὧν ὁ μὲν τῆς εἰκόνος 3 ἀποτελεῖται ἀπὸ διμερῆ ταινίαν, ὁ δὲ τῆς εἰκόνος 4 ἀπὸ παχὺν ἔξεργον φυλλοφόρον στέφανον. Ἀμφοτέρων οἱ σταυροὶ φέρουσιν ἐσωτερικῶς βαθείας χαραγάς, ὁ μὲν ἁπλᾶς, ὁ δὲ διπλᾶς παρακολουθούσας τὸ περίγραμμα τῶν κεραιῶν. Σῳζόμεναι διαστάσεις τοῦ μὲν τεμαχίου τῆς εἰκόνος 3 εἶναι 0.26 × 0.29 καὶ πάχος 0.09μ. τοῦ δὲ τῆς εἰκόνος 4 εἶναι 0.29 × 0.17 μ. Τὸ ὑπ' ἀρ. 3, μαρμάρινον, εἶναι ἄγνωστον ποῦ εὑρέθη, τὸ δὲ ἐξ ἀσβεστολίθου τῆς ὑπ' ἀρ. 4 εἰκόνος εὑρέθη παρὰ τὴν ἀρχαίαν στοὰν Μπαλοπούλου [1]. Εἶναι τοῦ 5ου τὸ μὲν καὶ τοῦ 6ου τὸ δὲ μ.Χ. αἰῶνος.

Β'. Κιονόκρανα καὶ ἐπιθήματα.

Ἐκ τούτων ἓν (εἰκ. 5) εἶναι ἐντοιχισμένον ὑπεράνω τοῦ παραθύρου τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἐν τῷ χωρίῳ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ. Ἀνήκει εἰς

1 Α. Ὀρλάνδος, ΠΑΕ 1958, σ. 183.

τὸν συνήθη μετὰ φύλλων ἀκάνθης τύπον, μικρῶν κιονοκράνων φερόντων ἐξηρτημένους καρπούς (;) κάτωθεν τῶν γωνιῶν τοῦ ἄβακος καί χρησιμοποιουμένων εἰς κιονίσκους τέμπλων. Ἀκριβῶς ὅμοιον παράδειγμα παρέχει κιονίσκος τῆς ἐν Λέσβῳ βασιλικῆς τοῦ Ἀφεντέλλη [1].

Εἰκ. 5. Κιονόκρανον κιονίσκου τέμπλου ἐντοιχισμένον εἰς ναὸν Ἁγ. Ἰωάννου Ριγανᾶ.

Μικρὸν μαρμάρινον κιονόκρανον (εἰκ. 6) κορινθιάζοντος καλαθοειδοῦς τύπου, ὕψους 0.19, πλευρᾶς ἄβακος 0.31 καὶ κάτω διαμέτρου 0.235 μ. Κοσμεῖται κατὰ μὲν τὰ μέσα τῶν τεσσάρων αὐτοῦ πλευρῶν, δι' ἐγχαράκτου ἰσοσκελοῦς σταυροῦ μὲ διευρυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν, κατὰ δὲ τὰς γωνίας διὰ φύλλων καλάμου. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ ἄβακος φέρει εἰς μέν τὸ κέντρον στρογγύλην ὀπὴν γομφώσεως, διαμέτρου 0.025 μ. καὶ βάθους 0.04 μ. εἰς δὲ τὴν μίαν τῶν γωνιῶν ὀρθογώνιον ὀπὴν 0.035 × 0.06 μ. καὶ βάθους 0.04 μ. Εἶναι ἄγνωστον ποῦ εὑρέθη· ἀνήκει πιθανῶς εἰς τὸ τέλος τοῦ $5^{ου}$ ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ $6^{ου}$ αἰῶνος.

Ἐπίθημα (εἰκ. 7 α - β) σχήματος ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος.

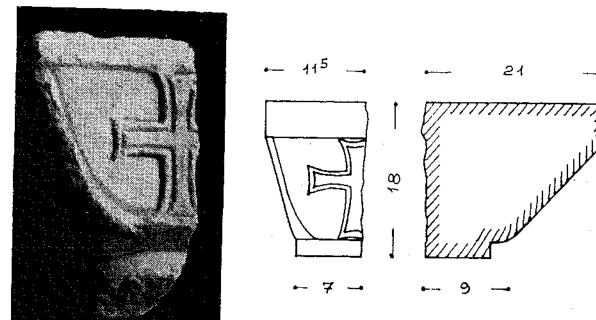
Εἰκ. 6. Κιονόκρανον ἐν τῷ Μουσείῳ.

Κολοβὸν κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ τε πλάτους καὶ τοῦ μήκους. Ὕψους 0.18 μ., σωζομένου μήκους ἄνω 0.24 μ. Φέρει κάτωθεν συμφυὲς τμῆμα τοῦ κορμοῦ διαχωριστικοῦ κιονίσκου παραθύρου (ὕψ. 0.02 μ.). Ἐπὶ τῆς στενῆς προσθίας κεκλιμένης ἐπιφανείας του φέρει ἀνάγλυπτον σταυρὸν μετ' ἐσωτερικῶν ὁμο-

[1] Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 12, 1929, σ. 50 εἰκ. 53.

λόγων χαραγῶν. Ἄγνωστον ποῦ εὑρέθη. Εὑρίσκεται νῦν ἐν τῇ συλλογῇ. Εἶναι τοῦ $5^{ου}$ ἢ τοῦ $6^{ου}$ μ.Χ. αἰῶνος.

Ἐπίθημα ἐκ μαρμάρου σχήματος ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος (εἰκ. 8) κολοβὸν τὸ μῆκος, ὕψους 0.30 μ., μεγίστου σωζ. μήκους 0.17, πλά-

Εἰκ. 7. Κολοβὸν ἐπίθημα κιονοκράνου ἐν τῷ Μουσείῳ καὶ τομὴ αὐτοῦ.

τους ἄνω 0.29 καὶ κάτω 0.27 μ. Φέρει ἐπὶ τῆς στενῆς κεκλιμένης πλευρᾶς του σταυρόν, τύπου τοῦ κακῶς λεγομένου λατινικοῦ. Εἰς τὰ τέσσαρα ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἐλεύθερα διαμερίσματα εἰκονίζονται ἄνω μὲν ἁπλᾶ τρίφυλλα, κάτω δὲ τριπλᾶ. Εἶναι τοῦ τέλους τοῦ $5^{ου}$ ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ $6^{ου}$ αἰῶνος. Ἀπετοιχίσθη ἐκ τῆς ἐν τῷ χωρίῳ οἰκίας Ἀδάμη.

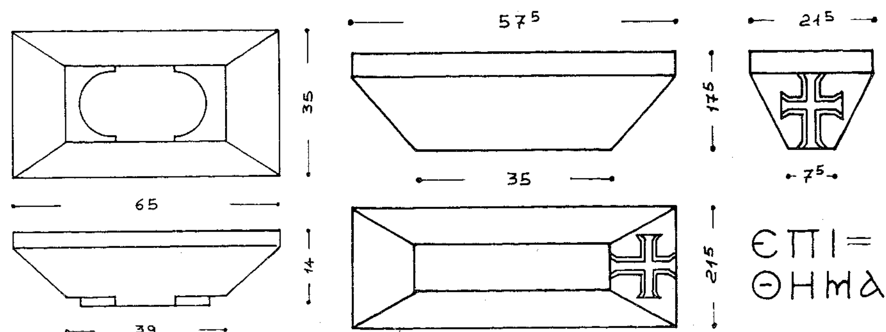

Εἰκ. 8 Ἀνάγλυφον ἐπίθημα κιονοκράνου.

Μαρμάρινον ἐπίθημα διαχωριστικοῦ ἀμφικιονίσκου παραθύρου (εἰκ. 9) ἀποκείμενον ἐντός τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ. Διατηρεῖται ἀκέραιον. Ἡ ἄνω του πλευρὰ ἔχει διαστάσεις 0.65× 0.35, ἡ δὲ κάτω 0.39× 0.18 μ. Τὸ ὕψος εἶναι 0.14μ. Τοῦ κορμοῦ τοῦ ἀμφικιονίσκου τὸ συμφυὲς τμῆμα ἔχει ὕψος 0.035 μ. Δὲν φέρει διάκοσμον καί εἶναι τοῦ $6^{ου}$ πιθανῶς αἰῶνος.

Ἐπίθημα σχήματος ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος (εἰκ. 10). Διαστάσεις τῆς ἄνω πλευρᾶς του 0.575× 0.215 μ., τῆς κάτω 0.35 × 0.075 μ. ὕψος 0.175. Φέρει ἐπὶ τῆς στενῆς κεκλιμένης πλευρᾶς του ἀνάγλυπτον σταυρὸν μὲ διευρυνομένας τὰς κεραίας καὶ μὲ ὁμολόγους ἐσωτερικῶς χαραγάς. Ἀ-

πόκειται καὶ αὐτὸ ἐν τῷ ναῷ τοῦ 'Αγ. Ἰωάννου Ριγανᾶ τοῦ 5ου ἢ τοῦ 6ου μ. Χ. αἰῶνος.

Εἰκ. 9. Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου παραθύρου.

Εἰκ. 10. Ἐπίθημα κιονίσκου παραθύρου.

II. ΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ γλυπτὰ εἶναι κοσμῆται καὶ θωράκια :

Α΄. Κοσμήτης ἐκ λευκοῦ μαρμάρου κοσμούμενος δι' ἁλυσοειδοῦς πλοχμοῦ, πολὺ καλῆς ἐργασίας, περιβαλλομένου ὑπὸ πλαισίου. πλάτους 0.030μ.

Εἰκ. 11. Τεμάχιον κοσμήτου μετ' ἀναγλύφου πλέγματος.

(εἰκ. 11). Μέγιστον σωζόμενον μῆκος 0.60, πλάτος 0.23 μ. Τὸ πάχος του κυμαίνεται μεταξὺ 0.105 καὶ 0.15 μ. Ὅμοια παραδείγματα κοσμητῶν ἔχομεν εἰς Σμύρνην καὶ Φιλαδέλφειαν [1]. Ἄγνωστον ποῦ εὑρέθη.

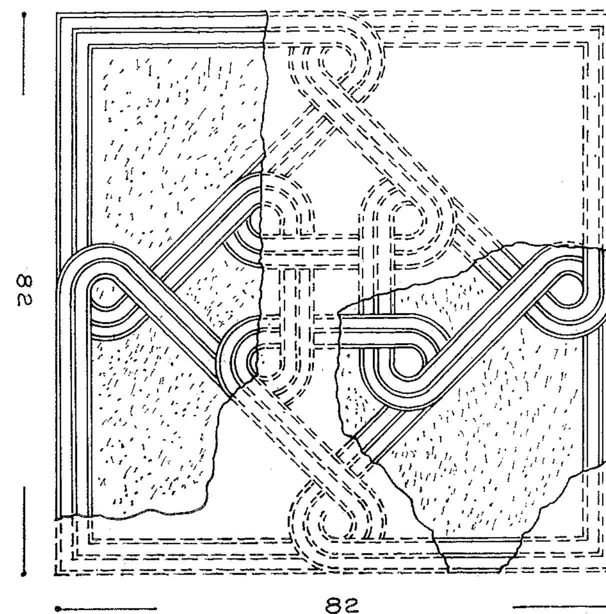
[1] Γ. Λαμπάκης, Οἱ ἑπτὰ ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως, Ἀθῆναι 1909, σ. 180 εἰκ. 101, σ. 382 εἰκ. 186, σ. 383 εἰκ. 190, σ. 384 εἰκ. 199 καὶ 201.

β) Δύο κολοβὰ τεμάχια θωρακίων ἐκ σκληροῦ φαιοῦ ἀσβεστολίθου. Τὸ ἓν ἐξ αὐτῶν χρησιμεύει ὡς κατώφλιον τῆς θύρας τοῦ νεκροταφείου, τὸ

Εἰκ. 12. Θραῦσμα βυζαντινοῦ θωρακίου.

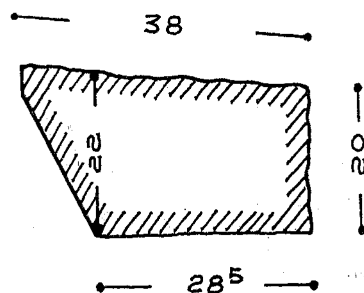
δὲ ἄλλο εὑρίσκεται εἰς τὴν πρὸ τοῦ ναοῦ τοῦ νεκροταφείου αὐλήν. Τοῦ

Εἰκ. 13. Ἀναπαράστασις τοῦ θωρακίου τῆς εἰκόνος 12.

δευτέρου (εἰκ. 12) αἱ σωζόμεναι διαστάσεις εἶναι 0.41 × 0.48 καὶ τὸ πάχος

0.08 μ. Ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου σχηματιζομένου ἐκ τριμεροῦς ταινίας εἶναι ἐγγεγραμμένον τετράγωνον σχέδιον ἐκ τριμεροῦς ἐπίσης ταινίας, ἔχον κατὰ τὰς γωνίας καὶ τὰ μέσα τῶν πλευρῶν του κυκλικοὺς κόμβους συνδέσεως ἀφ' ἑνὸς πρὸς τὸ πλαίσιον καὶ ἀφ' ἑτέρου πρὸς ἄλλο τι σχέδιον δυσδιάκριτον, καταλαμβάνον τὸ κέντρον τοῦ τετραγώνου. Προέρχεται πιθανῶς ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ ἐν τῷ νεκροταφείῳ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου (βλ. κατωτέρω). Ἡ ἀναπαράστασις εἰς εἰκόνα 13.

Εἰκ. 14. Τομὴ τοῦ κοσμήτου τῆς εἰκόνος 15.

γ) Δύο ἐκ λευκοῦ μαρμάρου τεμάχια τοῦ αὐτοῦ ἐπιστυλίου τέμπλου μὲ ὁμοίαν διακόσμησιν καὶ λοξότμητον τομὴν (εἰκ. 14). Τὸ ἓν (εἰκ. 15α,β) ἔχει μέγιστον σωζόμ. μῆκος 1.40 μ. εὑρίσκεται δ' ἐν τῇ συλλογῇ, τὸ ἄλλο (εἰκ. 15γ) ἔχει μέγ. σωζ. μῆκος 0.60 μ. καὶ χρησιμεύει ὡς βαθμὶς πρὸ τῆς θύρας τοῦ ἐν τῷ χωρίῳ ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ. Τὸ ὕψος ἀμφοτέρων εἶναι ἔμπρὸς 0.23 μ. καὶ ὄπισθεν 0.20 μ. Τὸ πλάτος των κάτω εἶναι 0.285 μ. Ἡ ἄνω των ἐπιφάνεια εἶναι ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ὀπίσω κεκλιμένη καὶ ἔχει μῆκος 0.38, ἡ δὲ κάτω 0.28 μ. Ἡ ἐμπροσθία κεκλιμένη ἐπιφάνειά των κοσμεῖται διὰ τοῦ λεγομένου μικρασιατικοῦ θέματος, ἤτοι σειρᾶς τοξυλλίων, ἐξ ὧν ἄλλα μὲν στηρίζονται ἐπὶ διδύμων, ἄλλα δὲ ἐπὶ ἁπλῶν κιονίσκων φερόντων βάσιν καὶ κιονόκρανον. Τὰ ὑπὸ τὰ τοξύλλια κενὰ πληροῦνται δι' ὑψικόρμων ἀνθεμίων ἀκάνθης εἰργασμένων διὰ τοῦ τρυπάνου. Ἐπί τινων τοξυλλίων ἐπεκάθηντο ἔξεργα διάτρητα κομβία, σήμερον ἡμικατεστραμμένα (εἰκ. 15α,β). Ἐπὶ τῆς κάτω ὁριζοντίας ἐπιφανείας, ἥτις ἦτο διακεκοσμημένη, ὑπάρχουσιν ἀκόσμητά τινα τετράγωνα, τὰ ὁποῖα ἤρχοντο εἰς ἐπαφὴν πρὸς τοὺς ἄβακας τῶν κιονοκράνων τῶν κάτωθεν κιονίσκων (εἰκ. 15β, γ). Τὰ μεταξὺ τῶν τετραγώνων τούτων κενὰ ἔφερον ἐλαφρὰν μᾶλλον διακόσμησιν ἐκ ζῴων διωκόντων ἄλληλα (εἰκ. 15β) καί τινων γεωμετρικῶν σχημάτων, δυσδιακρίτων, λόγῳ τῆς φθορᾶς τοῦ μαρμάρου (εἰκ. 15β καὶ γ). Ἕνεκα τῶν ἐξέργων κομβίων, ἅτινα φέρει, πρέπει τὸ ἐπιστύλιον τὰ χρονολογηθῇ μᾶλλον εἰς τὸν 12ον ἢ τὸν 13ον αἰῶνα.

Τὸ μετὰ παρατεταγμένων τοξυλλίων ἐπὶ διδύμων κιονίσκων διακοσμητικὸν θέμα ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ τοῦ δημοσιεύσαντος τὸ πρῶτον τοιαῦτα καθ. J. Strzygowski ὡς μικρασιατικόν [1], ἐφαρμοσθὲν ἤδη ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος. Καὶ εἶναι πράγματι τοιοῦτο διότι συναντᾶται κυρίως μὲν εἰς μικρασιατικὰ μνημεῖα [1], ἀλλ' ὅμως καὶ εἰς πλεῖστα τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος [2], χρῆσίς του δὲ συχνὴ ἐγένετο καὶ κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας [3] (11ον ἕως 14ον).

[1] Wiener Studien τ. XXIV, σ. 1 ἑ. καὶ πίν. V (Πέργαμον, Μαγνησία).

α

β

γ

Εἰκ. 15. Τεμάχια λοξοτμήτων ἐπιστυλίων τέμπλου. α: διακόσμησις κεκλιμένης ἐπιφανείας. β καὶ γ: ἡ αὐτὴ ἐπιφάνεια μετὰ τῆς κάτωθεν διακεκοσμημένης πλευρᾶς.

[1] Ὡς π.χ. τῆς Σμύρνης: Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Γ', 1937, σ. 149 εἰκ. 22.

[2] Κοσμήτης τέμπλου ναοῦ Ἀσωμάτων Κίττας Μάνης (Ν. Δρανδάκης, Βυζαντιναὶ Τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, 1964, πίν. 14α).

[3] Τέμπλον προθέσεως καθολικοῦ Μ. Ὁσ. Λουκᾶ, ἀρχῶν 11ου αἰ. (Shultz

III. ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

1. Ἐπὶ μικρᾶς πλακὸς ἐκ λευκοῦ χονδροκόκκου μαρμάρου δεξιὰ καὶ κάτω τεθραυσμένης. Διαστάσεις: ὕψος 0.22, πλάτος 0.195, πάχος 0.02 μ.

Τὸ κείμενον ἔχει ὡς ἑξῆς (εἰκ. 16):

ἐνθάδε κε[ῖ
ται Ἀντιοχὶς
Θ(εο)ῦ δούλη πα-
σιφίλητος
ζήσασα ἔτη
Π (= 80)

Ὕψος γραμμάτων 0.025. Ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ Corpus τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μεσσηνίας (IG V, 1, ἀρ. 1494). Ἄγνωστον ποῦ εὑρέθη. Εἶναι τοῦ 3ου ἢ τοῦ 4ου μ. Χ. αἰῶνος. Τὰ ἐν τέλει τῆς ἐπιγραφῆς χαραγμένα τρία φύλλα κισσοῦ, εἶναι συνήθη καὶ εἰς ρωμαϊκὰς καὶ πρωΐμους παλαιοχριστιανικὰς ἐπιγραφὰς (ὡς π.χ. τῆς Πάτμου [1], τῆς Κρήτης [2] καὶ ἀλλαχοῦ).

2. Ἐπιγραφὴ εὑρεθεῖσα κατὰ τὴν διάνοιξιν ἀποχετευτικῆς τάφρου βορείως τῆς Ἀγορᾶς, ἀντικαταστησάσης τὸν διὰ μέσου τῆς Ἀγορᾶς τῆς ἀρχαίας

καὶ Barnsley, The Monastery of St. Luc, 1901, πίν. 22), κοσμήτης τέμπλου ναοῦ εἰς Βρέσθενα Λακωνίας, 12ου αἰ. (;) (ἀδημοσίευτος), ἐπιστύλιον τέμπλου διακονικοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου Ἀπιδιᾶς τῆς Λακωνίας, 13ου αἰ. (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α΄, 1935, σ. 126, εἰκ. 1 καὶ 129 εἰκ. 4), κοσμήτης τέμπλου ναοῦ Κοιμήσεως Μαγούλας Σπάρτης (Ν. Δρανδάκης, Α.Ε. 1969, Χρονικὰ πίν. ΙΑ΄ καὶ σ. 11), κοσμῆται τέμπλων ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ, 14ου αἰ. (G. Millet, Mon. byz. de Mistra, Paris 1910, πίν. 49,3,6) καὶ τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ, 14ου αἰ. (Millet, ἔ. ἀ. πίν. 48.6) ὡς καὶ κοσμήτης τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἀποστόλων εἰς Λεοντάρη, 14ου αἰ. (A. Orlandos, R.É.G. 34, 1921, σ. 174 εἰκ. 6D). Ἐπὶ τῶν πλείστων ἐξ αὐτῶν ὑπάρχουσι προσκεκολλημένα καὶ ἔξεργα κομβία (cabochons). Τὸ μοτίβο αὐτὸ εὑρίσκεται καὶ εἰς τὴν Δύσιν κατὰ τὴν Μεροβηγγιανὴν ἐποχὴν μὲ κάπως παρηλλαγμένους τοὺς κιονίσκους καὶ τὰ ὑπὸ τὰ τόξα κοσμήματα ὡς ἀποδεικνύει ὁ ἐν Μασσαλίᾳ Μουσεῖον Borély, ἀνάγλυφος κοσμήτης (Leblanc, Catalogue no. 50 καὶ F. Bevoît ἐν Cah. Archéol. 10, 1959, σ. 43 εἰκ. 18).

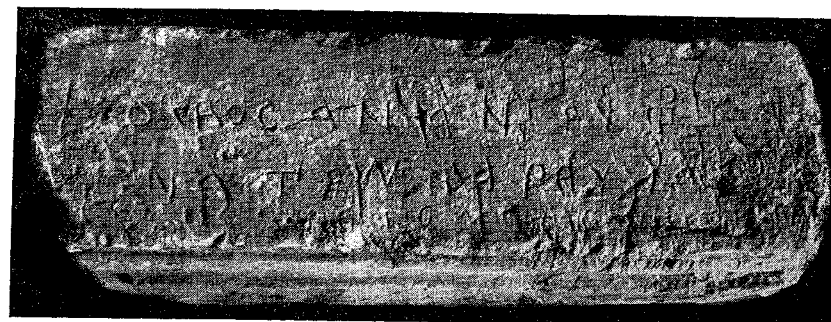
[1] Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζ. τοιχογραφίαι τῆς Μ. Ἁγ. Ἰω. Θεολόγου Πάτμου, Πραγμ. Ἀκαδ. Ἀθ. ἀρ. 28, Ἀθῆναι 1970, σ. 12.

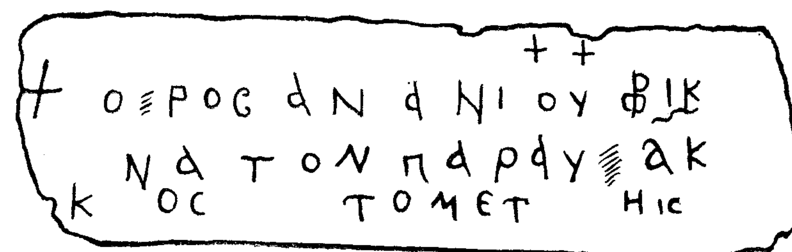
[2] Ἐπιγραφὴ ἐκ τῆς βασιλικῆς Χερσονήσου (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΠΑΕ 1959, σ. 225-227 εἰκ. 12 καὶ πίν. 177α, πρβλ. καὶ A.C. Bandy, The Greek Christian Inscriptions of Crete, Athens 1970, σ. 10).

Μεσσήνης διαρρέοντα χείμαρρον. Ἐλαξεύθη ἐπὶ ἀρχαίου κυματιοφόρου ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους. Διαστάσεις (βάσεως): ὕψος 0.23, πλάτος 0.83 μ. Ὕψος γραμμάτων: 0.03 μ. Τὸ ἀμελῶς χαραγμένον κείμενον αὐτῆς (εἰκ. 17) λέγει:

+ ὅρος Ἀνανίου Φρικ
ἵ]να τον παραυ[λ]ακ[ιστήν;]
κ . . ος . . . το μετ . . . ης

Ἡ λέξις ὅρος καὶ ὅροι (= ὅρια περιοχῆς τινος) ἀπαντᾷ συνηθέστατα εἰς παλαιοχριστιανικὰς ἐπιγραφάς (πόλεων, ναῶν κλπ.) [1].

Εἰκ. 17. Χριστιανικὴ ἐπιγραφὴ ἐπὶ ἀρχαίου ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους.

Τὸ ἐν τέλει τοῦ πρώτου στίχου συμπίλημα τοῦ Φ καὶ τοῦ Ρ (εἰκ.17) σημαίνει «πρεσβυτέρου» [2]. Ὁ 2ος στίχος δύναται ἴσως νὰ συμπληρωθῇ: ἵνα τὸν παραυ[λ]ακ[ιστὴν ἀποτρέπῃ]. Ἡ λέξις παραυλακιστὴς, ἀνάλογος πρὸς τὴν παραζυγιστής, ἀπαντᾷ ἤδη κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα παρὰ Ἰωάννῃ τῷ Νηστευτῇ (593 μ.Χ.) [3], σημαίνει δέ, κατά τε τὸν Sophocles [1] καὶ

[1] Βλ. σχετικὰς παραπομπὰς ἐν ΑΒΜΕ τ. ΣΤ΄, 1948, σ. 12 καὶ σημ. 1,2,3,4, 5. Βλ. ἐπίσης H. Grégoire, Recueil des Inscr. grecques chrét. d' Asie Mineure, ἀρ. 60, 61, 243, 334. Mendel ἐν BCH 1901, σ. 55. L. Robert, Hellenica X, 1965, σ. 230 σημ. 1 καὶ A. C. Bandy, The Greek Christian Inscriptions of Crete, Athens 1970, σ. 90, ἀρ. 61.

[2] Πρβλ. Avi-Yonah, Abbreviations in Greek Inscriptions, Jerusalem-London 1940, σ. 110 (ἐπιγρ. Συρίας).

[3] Migne, Ε. Π. τ. 88, στ. 1924C.

τὸ Πατριστικὸν Λεξικόν [2], τὸν κλέπτοντα τὴν γῆν τοῦ γείτονος διὰ μεταβολῆς τῆς θέσεως τῶν ὁριζουσῶν τὰ κτήματα αὐλάκων. Ἡ λέξις καὶ ἡ σχετικὴ τιμωρία τοῦ παραυλακιστοῦ ἀπαντᾷ συνηθέστατα εἰς μεταβυζαντινὰς εἰκόνας κολαζομένων τῆς Δευτέρας Παρουσίας [3]. Ὁ 4ος στίχος δὲν παρέχει νόημα. Ἀνήκει εἰς τὸν $4^{ον}$ ἢ τὸν $5^{ον}$ μ.Χ. αἰῶνα.

ΝΑΟΙ

Ἅγιος Νικόλαος. Τὸ νεκροταφεῖον τοῦ Μαυρομάτίου εὑρίσκεται ἐπὶ τῆς μεταξὺ τοῦ χωρίου καὶ τῆς ἀρχαίας πόλεως κλιτύος καὶ εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ ὕψους αὐτῆς, ἤτοι ὀλίγον ὑπεράνω τοῦ ἀρχαίου μεγάλου θεάτρου, ἐπὶ τοιχοπεριβλήτου πατώματος, τὸ κέντρον τοῦ ὁποίου καταλαμβάνει ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ὁ παλαιὸς οὗτος ναὸς δὲν σώζεται σήμερον ἀκέραιος ἀλλὰ μέχρις ὕψους 2.50 μ. περίπου. Ἐρειπωθεὶς ὑπὸ τῶν σεισμῶν συνεπληρώθη κατὰ τὰ ἄνω του μέρη καὶ ἐστεγάσθη διὰ νέας ξυλίνης στέγης κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα.

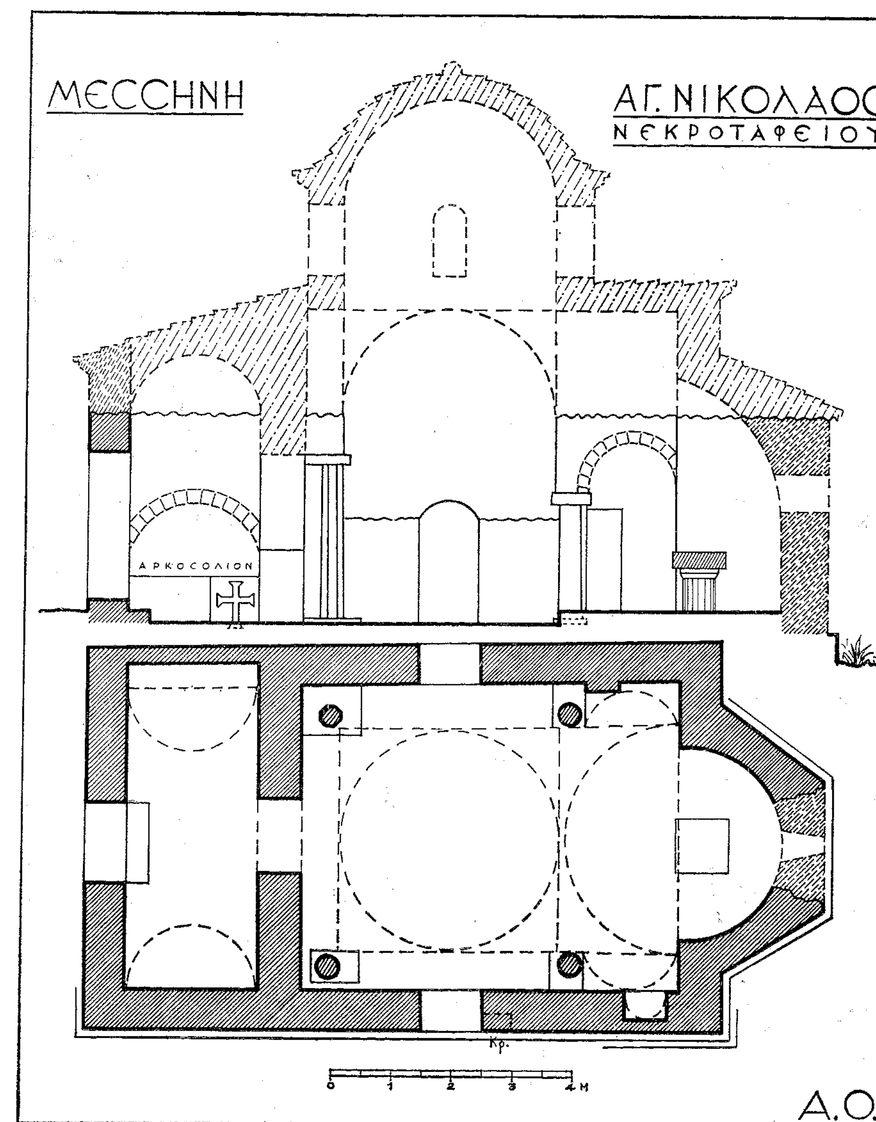
Ὁ ναὸς ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον, ἐξωτερικῶν διαστάσεων: πλάτους 6.32 καὶ μήκους 10.60 μ. μὴ συμπεριλαμβανομένης τῆς πρὸς Ἀνατολὰς ἐξεχούσης τριπλεύρου ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ, τὸ μέσον τμῆμα τῆς ὁποίας ἐρειπωθὲν ἀνεκτίσθη ἐφοδιασθὲν διὰ νέου στενοῦ παραθύρου (εἰκ. 18). Ὁ ναὸς βαίνει ἐπὶ εὐθυντηρίας ἐκ σκληροῦ φαιοκυάνου ἀσβεστολίθου, ὁρατῆς κυρίως κατὰ τὴν δυτικήν, τὴν νοτίαν καὶ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευράν. Ἡ εὐθυντηρία αὕτη, ὕψους 0.16-0.20 μ., ἐξέχει εἰς τὸ ἄνω αὐτῆς μέρος κατὰ 0.15 μ. λόγῳ τῆς πρὸς Ἀνατολὰς κλίσεως, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει τὸ ἔδαφος ἀποκτᾷ δὲ κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν καὶ τὸ ἱερὸν ἀκόμη μίαν χαμηλοτέραν βαθμίδα, ὕψους 0.38 καὶ νέαν ἐξοχὴν 0.13 μ. [4]. Τὴν πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν ἐπικοινωνίαν τοῦ ναοῦ τελοῦσι σήμερον τρεῖς θύραι, ἐξ ὧν μία εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἀνοίγματος 1.30 μ. καὶ ἀνὰ μία ἐφ' ἑκάστης τῶν μακρῶν πλευρῶν, ἀνοίγματος 0.98 μ. Σήμερον καὶ αἱ τρεῖς αὗται θύραι φέρουσι μεταγενέστερα χαμηλωμένα πλίνθινα τοξωτὰ ὑπέρθυρα (εἰκ. 19,20). Οἱ σταθμοὶ τῶν

[1] Greek Lexicon of the Roman and Byz. Periods, New York 1900, ἐν λ.

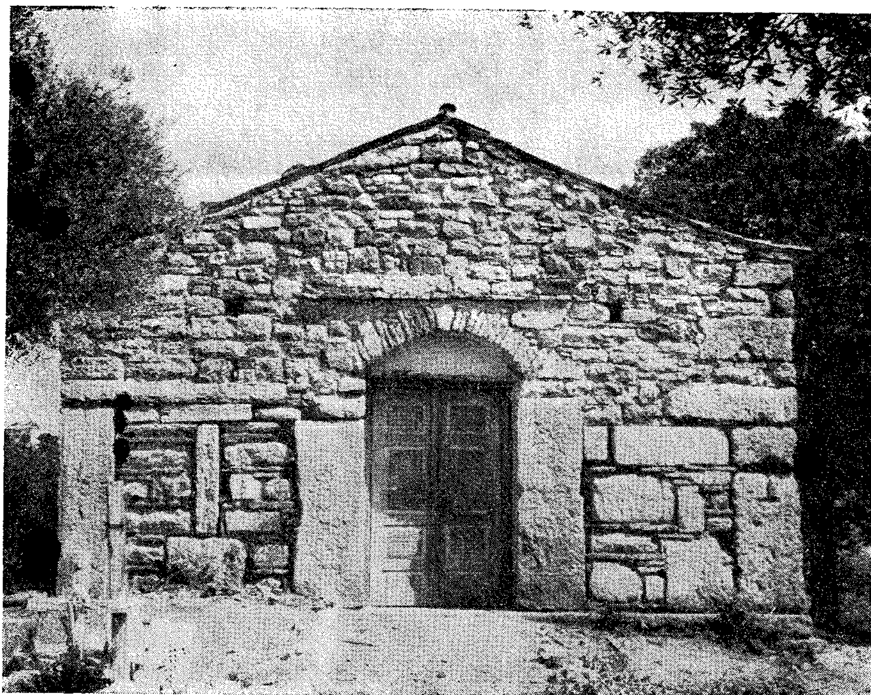
[2] G. W. H. Lampe (ed.), A Patristic Greek Lexicon, τεῦχ. 4, Oxford 1965, ἐν λ.

[3] Ὅπως π.χ. εἰς ναοὺς τῆς Κρήτης: εἰς Ἁγ. Παρασκευὴν Κίτρους Σελίνου, 1373 (G. Gerola - Κ. Λασσιθιωτάκης, Τοπογραφικὸς κατάλογος τῶν τοιχογραφημένων ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης, Ἡράκλειον 1961, σ. 124), εἰς Ἁγ. Παρασκευὴν Τραχινιάκου Καντάνου Σελίνου, 1362 (αὐτόθι, σ. 124), εἰς τὸν ναὸν Σωτῆρος Κριτσᾶς Μεραμπέλλου (αὐτόθι σ. 126), εἰς ναὸν Παναγίας Κριτσᾶς (Κ. Καλοκύρη, Κρητ. Χρον. 6, 1952, σ. 262). Ἐπίσης καὶ εἰς ναοὺς τῆς Κύπρου: εἰς ναὸν Παναγίας Φορβιωτίσσης Ἀσίνου, $14^{ου}$ αἰ. (Κ. Χατζηϊωάννου, Ε.Ε.Β.Σ. 23, 1953, σ. 294) καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀντιφωνητοῦ, $14^{ου}$ αἰ. (αὐτόθι, σ. 296).

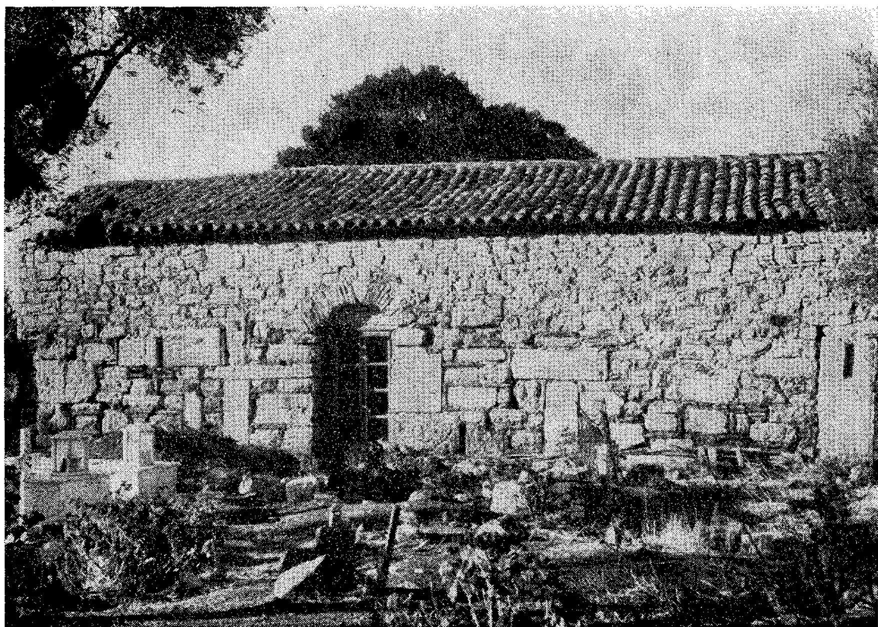
[4] Κατὰ τὸν Στ. Οἰκονομάκην (Τὰ σωζόμενα Ἰθώμης, Μεσσήνης, ἐν Καλάμαις 1879, σ. 41) ὁ Ἅγιος Νικόλαος ἐκτίσθη ἴσως ἐπὶ τῶν βάσεων τοῦ ἀρχαίου ναοῦ τῶν Αἰγυπτιακῶν θεοτήτων Σαράπιδος καὶ Ἴσιδος, ὅπερ κατὰ Παυσανίαν (VI, 32,6) ἔκειτο πλησίον τοῦ θεάτρου, πρὸς τὸ ὁποῖον γειτνιάζει καὶ ὁ ναὸς τοῦ νεκροταφείου. Οὐδὲν ὅμως συγκεκριμένον ἀρχαῖον στοιχεῖον παρετήρησα εἰς τὴν ὑποδομὴν τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ.

Εἰκ. 18. Κάτοψις καὶ τομὴ ἐν ἀναπαραστάσει τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

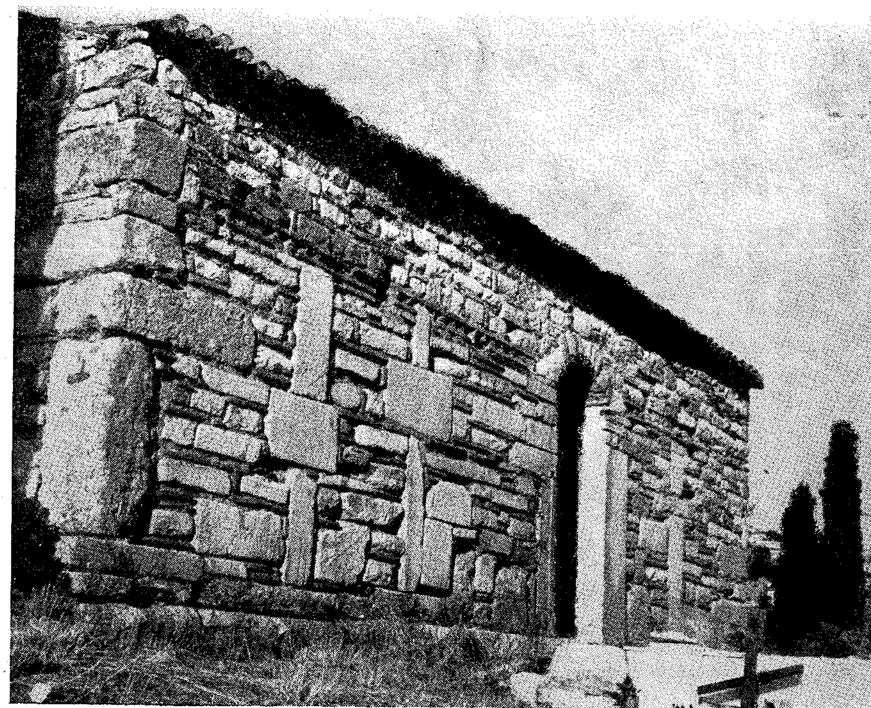

Εἰκ. 19. Δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

Εἰκ. 20. Βόρειος πλευρὰ τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

θυρῶν, ὡς καὶ αἱ γωνίαι τοῦ κτηρίου, εἶναι ἐκτισμέναι διὰ μεγάλων λίθων εἰλημμένων προφανῶς ἐξ ἀρχαίων κτηρίων [1]. Εἷς μάλιστα ἐκ τῶν σταθμῶν τῆς νοτίας θύρας, διαστάσεων 1.99 × 0.50 × 0.24 μ. φέρει χαραγμένην τὴν ἐπιγραφὴν IG V, 1, ἀρ. 1469 (εἰκ. 18, κάτοψις ἔνθα τὸ σημεῖον Κρ).

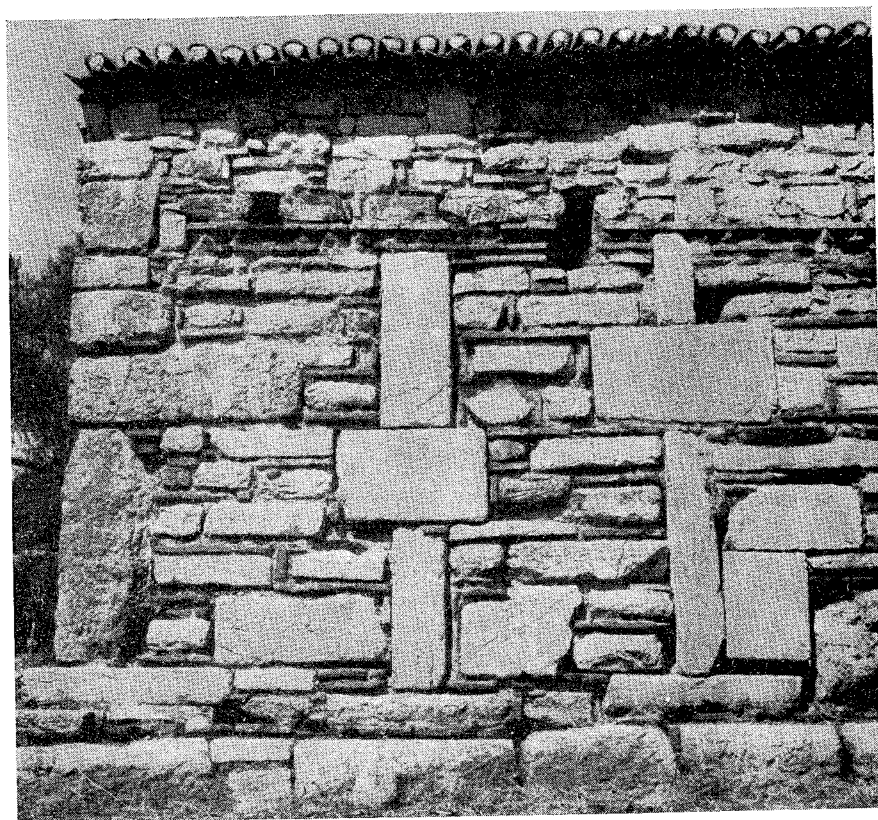
Εἰκ. 21. Νοτία πλευρὰ τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

Ἰδιαιτέρας σημειώσεως ἄξιοι εἶναι οἱ ἐκ μεγάλων σκληρῶν ἀσβεστολίθων ἐσχηματισμένοι σταυροὶ οἱ παρεμβαλλόμενοι εἰς τὴν τοιχοποιίαν τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείου πλευρᾶς. Καὶ εἰς μὲν τὴν νοτίαν ὑπάρχουσιν ἐν ὅλῳ τρεῖς σταυροί, ἐξ ὧν δύο πρὸς Δ. τῆς θύρας καὶ εἷς πρὸς Α. αὐτῆς (εἰκ. 21). Εἰς δὲ τὴν βόρειον πλευρὰν σώζεται εἷς σταυρὸς πρὸς Α. τῆς θύρας καὶ ἴσως δύο πρὸς Δ. αὐτῆς (εἰκ.20), ἐξ ὧν ὁ εἷς διατηρεῖται κατὰ τὸ ἥμισυ. Ὅλοι οἱ σταυροὶ φθάνουν κάτω σχεδὸν μέχρι τῆς στάθμης τῆς εὐθυντηρίας, εἶναι ὅμως ἀνόμοιοι τὸ σχῆμα καὶ ἀκανόνιστοι. Ἄνω οἱ σταυροὶ φθάνουν μέχρι μιᾶς ὁρι-

---

[1] Διαστάσεις λίθων τῶν σταθμῶν τῆς δυτ. θύρας: 0.59×1.63 μ. καὶ 0.56×1.83 μ. Γωνίαι, ΒΔ.: 0.45×1.63 μ., ΝΔ.: 0.60×1.23 μ.

ζοντίας ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 21, 22), ὁ μεσαῖος μάλιστα ἐξ αὐτῶν καὶ τὴν διακόπτει εἰς τὸ ἄνω του μέρος. Οἱ σταυροὶ ἀποτελοῦνται κατὰ μὲν τὰς κατακορύφους αὐτῶν κεραίας ἐκ δύο στενῶν καὶ ἐπιμήκων λίθων [1], τὴν δὲ ἐγκαρσίαν ἐκ περίπου τετραγώνου λίθου [2]. Ἡ μεταξὺ τῶν σταυρῶν τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἐξ ὁριζοντίων στρώσεων πλακοειδῶν λίθων μικροῦ σχετικῶς πάχους (± 0.18 μ.) μετὰ παρεμβαλλομένων μόνον ὁριζοντίων πλίνθων, διαστάσεων πάχους 0.035 - 0.045 μ., καὶ μήκους 0.40 - 0.41. Ἡ ὀδοντωτὴ ταινία, συνολικοῦ πλάτους 0.17 μ. σωζομένη καλῶς κυρίως κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν καὶ ἐν μέρει τὴν ἀνατολικήν, ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ ναοῦ εἰς ὕψος

Εἰκ. 22. Λεπτομέρεια τῶν σταυρῶν τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος τῆς νοτίας πλευρᾶς.

[1] Διαστάσεων: ὁ ἄκρος τῆς νοτίας πλευρᾶς 0.26×0.84 καὶ 0.36×0.95 μ. ἄνω. Ὁ δυτικῶς τῆς θύρας 0.23×1.25 καὶ 0.30×0.50 μ.

[2] Διαστάσεων: 0.48×0.76 καὶ 0.52×0.53 μ., εἰκ. 22.

2.50 μ. ἀπὸ τῆς εὐθυντηρίας. Ἐκτεινομένη ἐφ' ὅλης τῆς νοτίας πλευρᾶς, διακόπτεται ἀπὸ τὸ μεταγενέστερον ὑπέρθυρον τῆς πλαγίας θύρας καὶ συνεχίζεται εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος ἐπὶ τῆς τριπλεύρου κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἐξαφανιζομένη μόνον κατὰ τὸ πρόσθιον ταύτης τμῆμα, ὅπερ, ὡς εἴπομεν, ἐρειπωθὲν ἀνεκτίσθη μεταγενεστέρως. Ἡ αὐτὴ ταινία ἐπανευρίσκεται εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος καὶ ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς τριγωνικῆς ἀψῖδος καὶ ἔτι περαιτέρω ἐπὶ τοῦ μικροῦ τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἔνθα ὅμως κάμπτεται κατ' ὀρθὴν γωνίαν ἀνερχομένη πρός τὰ ἄνω κατὰ 0.40 μ. ἔνθα καὶ πάλιν κάμπτεται ὁριζοντίως (εἰκ. 23), ἵνα σταματήσῃ ὀλίγα ἑκατοστὰ πρὸ τῆς ΒΑ. γωνίας. Ἡ ταινία αὕτη θὰ συνεχίζετο ὁριζοντίως καὶ ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς, δὲν σώζεται ὅμως εἰς αὐτὴν ἐπειδὴ ἡ πλευρὰ αὕτη ἐρειπωθεῖσα διετηρήθη εἰς ὕψος πολὺ χαμηλότερον τῆς νοτίας, ἀνακτισθεῖσα ὑψηλότερον μεταγενεστέρως (εἰκ. 20). Δὲν σώζεται ἐπίσης ἡ ὁριζοντία ὀδοντωνὴ ταινία καὶ κατὰ τὴν δυ-

Εἰκ. 23. Ὄψις τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ ΒΑ. Φαίνεται ἡ ὀδοντωτὴ ταινία ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς ἡμιεξαγώνου ἀψῖδος.

τικὴν πλευράν, τῆς ὁποίας ἡ παλαιὰ τοιχοποιία διατηρεῖται μόνον μέχρις ὕψους 2 μ. τοῦ ὑπολοίπου πρὸς τὰ ἄνω μέρους ἀνακτισθέντος μεταγενεστέρως.

Ὁ κυρίως ναός. Τὸ ὀρθογώνιον τοῦ ναοῦ διαιρεῖται ἐσωτερικῶς (εἰκ. 18) εἰς νάρθηκα καὶ κυρίως ναὸν διὰ χονδροῦ τοίχου, πάχους 0.75 μ. Ὁ τοῖχος οὗτος ἀρχικῶς ἦτο ὑψηλός, ἀφήνων κάτωθεν θύραν ἀνοίγματος 1.20 μ. Σήμερον ὁ τοῖχος οὗτος κατεδαφισθεὶς σώζεται μόνον μέχρις ὕψους 1.21 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους (εἰκ. 19). Ὁ νάρθηξ, εἰς τὸν ὁποῖον κατέρχεταί τις διὰ δύο βαθμίδων ὕψους 0.15 καὶ 0.20 μ., θὰ ἐκαλύπτετο διὰ συνεχοῦς κυλινδρικῆς καμάρας βαινούσης ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Εἰς τὸ βόρειον ἄκρον του εἶναι κατεσκευασμένον ἀρκοσόλιον, βάθους 0.50, εἰς τὸ ἐξέχον σαρκοφαγόσχημον κάτω μέρος τοῦ ὁποίου εἶναι ἐντοιχισμένα ἄνω καὶ ἐμπρὸς παλαιοχριστιανικὰ θωράκια κοσμούμενα μὲ σταυρούς (εἰκ. 18), ὧν ἓν περιεγράψαμεν ὑπ' ἀρ. 1 εἰς τὸν κατάλογον τῶν κινητῶν εὑρημάτων (βλ. σ. 91).

Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 4.95 × 6.18 μ. εἰς τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ὁποίου ἀνοίγεται ἡ ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικῶς καὶ ἡμιεξάγωνος ἐξωτερικῶς κόγχη τοῦ ἱεροῦ, διαμέτρου 3.18 καὶ βέλους 1.78 μ., ἤτοι ἐλαφρῶς ὑπερυψωμένη. Ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχουν τέσσαρα ἐν τετραγώνῳ μαρμάρινα στηρίγματα: δύο δυτικὰ παρὰ τὰς πρὸς τὸν τοῖχον τοῦ νάρθηκος γωνίας καὶ δύο ἀνατολικὰ εἰς ἀπόστασιν 1.52 μ. ἀπὸ τοῦ τοίχου τοῦ ἱεροῦ. Ἐπειδὴ τὰ στηρίγματα ταῦτα σχηματίζουσι περίπου κανονικὸν τετράγωνον θὰ πρέπει νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἐβάσταζον ὑπεράνω τροῦλλον [1], τῇ μεσολαβήσει τεσσάρων ἀβαθῶν καμαρῶν, ὡς ἐν τῇ συνημμένῃ κατόψει καὶ τομῇ ἐν ἀναπαραστάσει ἐμφαίνεται (εἰκ. 18).

---

[1] Ὅμοια παραδείγματα στηρίξεως τρούλλου ἐπὶ κυλινδρικῶν στηριγμάτων τοποθετημένων παρὰ τὰς γωνίας καὶ τοὺς τοίχους μονοχώρου αἰθούσης παρέχουσιν οἱ ἑξῆς ναοί: Τὸ καθολικὸν τῆς παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην μονῆς Περιστερῶν (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 179 εἰκ. 1-2), ὁ παλαιότερος ναΐσκος τῆς Παρηγορητίσσης Ἄρτης (Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα, Ἀθῆναι 1963, σ. 22, εἰκ. 15), ὁ ναὸς Ἁγ. Νικολάου Kursumlija, 1168 (G. Millet, L' ancien art Serbe, Paris 1919, σ. 52 εἰκ. 39), ὁ ναὸς Ἁγ. Λουκᾶ εἰς Cattaro, 1195 (G. Millet, ἔ. ἀ. σ. 51, εἰκ. 37 καὶ Sas — Zaloziecky, Die byz. Baukunst in den Balkanländern, München 1955, πίν. VIII,5), ὁ ναὸς τοῦ Kalenié (Millet, ἔ. ἀ. σ. 182, εἰκ. 218), ὁ ναὸς τοῦ Krusevač (G. Millet, ἔ. ἀ. σ. 164, εἰκ. 190), ὁ ναὸς τοῦ Smederevo (Millet, ἔ. ἀ. σ. 154, εἰκ. 177), ὁ ἐν Μεσημβρίᾳ ναὸς τῶν Ἀρχαγγέλων, 14ου αἰ. (A. Rachénov, Églises de Mésemvrie, 1932, σ. 80 εἰκ. 46), τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Κρούπα Π. Σερβίας (A. Skobran, Manastir Kroupa, Beograd 1968, σ. 23, εἰκ. 6). Ἐφηρμόσθη ἐπίσης καὶ εἰς τρουλλοφόρους νάρθηκας ναῶν, Ἁγ. Ἀνδρέου ἐν Κρίσει, 6ου αἰ. (A. Millingen, Byz. Churches in Con/ple, London 1912, σ. 119, εἰκ. 37), Ἀρχαγγέλων ἐν Σίγῃ τῆς Βιθυνίας (F. W. Hasluck, BSA XIII, 1906-07, σ. 295 εἰκ. 6) καὶ εἰς πυλῶνας (Χαλκῆ πύλη Κων/λεως). Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν δύνανται νὰ ὑπαχθοῦν καὶ οἱ μικροὶ σταυρόμορφοι ναοί, τῶν ὁποίων αἱ τέσσαρες

Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι τὰ εἰρημένα τέσσαρα στηρίγματα οὔτε ὅμοια κατὰ τὸ σχέδιον εἶναι, οὔτε ἰσοϋψῆ. Οὕτω τὸ κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν ἔχει σχῆμα ὀκτάγωνον (διαμέτρου 0.36 μ. καὶ ὕψους 2.50 μ.). Βαῖνον ἐπὶ παχείας ὀρθογωνίου πλίνθου, προεκτεινομένης καὶ ἐντὸς τοῦ γειτονικοῦ τοίχου, φέρει ἄνωθεν παχεῖαν 0.18 μ. πλάκα, πακτωμένην ἐντὸς τοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος [1]. Ἐξ ἄλλου τὸ ΝΔ. στήριγμα εἶναι μαρμάρινος κυλινδρικὸς κίων, διαμέτρου 0.365 καὶ ὕψους 2.60 μ., σήμερον ἐν μέρει ἐντοιχισμένος, βαίνων καὶ αὐτὸς ἐπὶ παχείας μαρμαρίνης πλίνθου 0.80 × 0.90 καὶ καλυπτόμενος ὑπὸ ἄβακος 0 55 × 0.64 πακτουμένου εἰς τοὺς ὄπισθεν τοίχους τῆς γωνίας. Οὕτω τὰ δύο ταῦτα στηρίγματα (ὡς καὶ τὰ 2 ἀνατολικὰ) συνδεόμενα κάτω καὶ ἄνω μετὰ τῶν ὄπισθεν τοίχων συνεργάζονται μετ' αὐτῶν ἀποτελοῦντα ἓν σῶμα. Πρόκειται δηλαδὴ κυρίως ἐνταῦθα περὶ παραστάδων τοῦ τοίχου, τὴν τοιχοποιίαν τῶν ὁποίων ἀντικατέστησαν μαρμάρινοι περισσότερον διακοσμητικοὶ κίονες. Τοῦτ' αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ δύο ἀνατολικὰ στηρίγματα τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦνται πάλιν ἀπὸ ἀρχαίους μαρμαρίνους κυλινδρικοὺς κορμούς, διαμέτρου 0.38 ἀλλὰ μικροτέρους (1.72) καθ' ὕψος τῶν δυτικῶν. Οἱ κορμοὶ οὗτοι βαίνουσιν ἀμφότεροι ἐπὶ μεγάλων ὀρθογωνίων βάσεων εἰσδυουσῶν εἰς τὸν ὄπισθεν τοῖχον. Ἐκ τούτων ὁ μὲν ΒΑ. εἶναι ἀρράβδωτος, ὁ δὲ ΝΑ. μέχρι μὲν ὕψους 1.42 μ. πολυγωνικός, ἄνω δ' αὐτοῦ φέρει κοίλας ραβδώσεις. Ἀμφότεροι οἱ κορμοὶ στέφονται ὑπὸ 0.10 ὀρθογωνίου ἄβακος, πάχους 0.18, προεκτεινομένου καὶ πακτουμένου εἰς τὸν ὄπισθεν τοῖχον μεθ' οὗ συνεργάζονται στενῶς τὰ στηρίγματα. Ἐπὶ τῶν ἀβάκων τούτων ἔρχονται νὰ στηριχθοῦν πώρινα ἡμικυκλικὰ τόξα ἀνοίγματος 1.45, καὶ πάχους 0.63-0.65, ἀναχωροῦντα ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ἡ κλεὶς τῶν τόξων τούτων εὑρίσκεται εἰς ὕψος 2.80 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, προωρίζοντο δὲ ταῦτα νὰ στηρίζουν τὸν ἀνατολικὸν κύλινδρον τοῦ ἀνέχοντος τὸν τροῦλλον σταυροῦ.

Εἰς τοὺς τοίχους τῶν μεταξὺ τῶν δύο ἀνατολικῶν κιόνων καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου γωνιαίων διαμερισμάτων ὑπάρχουν εἰς μὲν τὸν νότιον κόγχη ἀνοίγματος 0.66, ὕψους 1.55 καὶ βάθους 0.42 μ., ἀρχομένη εἰς ὕψος 0.70 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου καὶ καλυπτομένη ὑπὸ πλινθίνης κυλινδρικῆς καμάρας, εἰς δὲ τὸ βόρειον τμῆμα λείψανον 0.55 πλατείας παραστάδος ἐξεχούσης τοῦ τοίχου κατὰ 0.20 μ., διατηρουμένης δὲ μόνον μέχρις ὕψους 1.80 μ. Δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ὑπῆρχε καὶ ἐδῶ κόγχη ἀντίστοιχος πρὸς τὴν τῆς ΝΑ. γωνίας, ἐκτελοῦσα

ἐσωτερικαὶ γωνίαι ἀντὶ νὰ φέρωσι μεμονωμένα στηρίγματα πολὺ πλησίον τῶν τοίχων παρουσιάζουσι τὴν γωνίαν πεπληρωμένην διὰ τοιχοποιίας ἐκτελούσης χρέη στηρίγματος τῶν καμαρῶν. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα παρέχει ὁ ναὸς τοῦ Σωτῆρος εἰς Πλατανίτι Ἀργολίδος (A. Struck, Vier byz. Kirchen der Argolis, Ath. Mitt. 34, 1909, σ. 192 εἰκ. 1) καὶ πολλοὶ ἄλλοι μικροὶ ναοί.

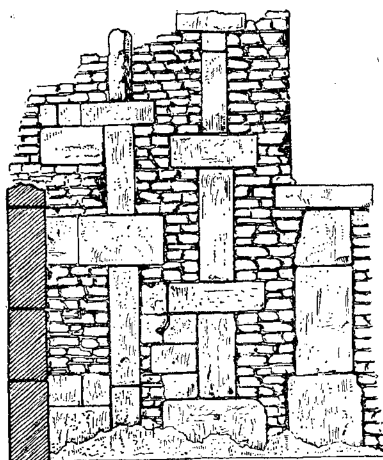
[1] Τὸ στήριγμα τοῦτο ὅμως ἔχει ὑποστῆ κλίσιν πρὸς Ἀνατολάς.

χρέη προθέσεως. Τὸ μὴ σωζόμενον σήμερον τέμπλον θὰ ἦτο τοποθετημένον μεταξὺ τῶν δύο ἀνατολικῶν κιόνων, εἰς τοῦτο δὲ ἀνῆκον πιθανῶς τὰ ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ ναοῦ σωζόμενα δύο τεμάχια θωρακίων, ἅτινα περιεγράψαμεν ἀνωτέρω (εἰκ. 12, 13).

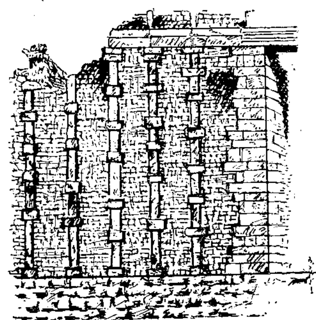
Ἡ Ἁγία Τράπεζα τοποθετημένη εἰς τὸ κέντρον τῆς κόγχης ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀρθογώνιον πλάκα (0.90 × 0.90 μ.) στηριζομένην ἐπὶ σφονδύλου ραβδωτοῦ δωρικοῦ κίονος (διαμέτρου 0.57 μ.) στεφομένου ὑπὸ σχετικοῦ κιονοκράνου (εἰκ. 18).

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ

Τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ ναοῦ ἐλλείψει ἱστορικῶν τεκμηρίων θὰ προσπαθήσωμεν νὰ συναγάγωμεν ἐκ τεχνικῶν ἐνδείξεων, σπουδαιοτάτη

Εἰκ. 24. Σύστημα τοιχοποιίας ἐξ οἰκίας τῆς Πομπηΐας.

Εἰκ. 25. Σύστημα τοιχοποιίας ἐν Dugga (Καπιτώλιον).

τῶν ὁποίων εἶναι τὸ ἐφαρμοσθὲν σύστημα τοιχοδομίας, ἤτοι τὸ μετὰ παρεμβαλλομένων ἐν αὐτῇ σταυρῶν. Τὸ σύστημα τοῦτο ἐφαρμοσθὲν κατὰ δύο ἢ τρεῖς διαφόρους τρόπους (οὓς ἐξετάζομεν ἐν λεπτομερείᾳ κατωτέρω) ἐφηρμόσθη, ὡς γνωστόν, εἰς βυζαντινοὺς ναοὺς ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου[1] μέχρι καὶ τοῦ 13ου αἰῶνος[2]. Πρέπει ἐν τούτοις νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα, ὅτι τὸ σύστημα τοῦτο δὲν εἶναι ἐπίνοια τῶν Βυζαντινῶν, ἀλλ' ἔχει τὰς ρίζας του, πολὺ παλαιότερον. Τὸ συναντῶμεν πράγματι, ὄχι ὅμως ὑπὸ τὴν μορφὴν μεμονωμένων καὶ αὐτοτελῶν σταυρῶν, ἀλλὰ πλειόνων ἐπαλλήλων σταυρῶν, εἰς σπίτια τῆς Πομπηΐας (εἰκ.24) κατ' ἀρχὰς καὶ ἔπειτα εἰς ἄλλα ρωμαϊκῶν χρόνων κτήρια. Εἰς τὰ παραδείγματα τῆς Πομπηΐας[3] τὰ σπίτια εἶναι ἐκτισμένα οὕτως, ὥστε αἱ μὲν πρὸς τὸν δρόμον βλέπουσαι παρειαὶ τῶν τοίχων ν' ἀποτελοῦνται ἀπὸ μεγάλους λαξευτοὺς ὀρθογωνίους λίθους, αἱ δὲ ἐσωτερικαὶ ἐκ κοινῆς τοιχοποιίας ἐξ ἀργῶν λίθων μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ὄρθιοι λαξευτοὶ λίθοι διασταυρούμενοι καθ' ὕψος πρὸς ἑτέρους ὁριζοντίους οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζωνται πλείονες καθ' ὕψος σταυροί.Ἀποτελεῖται οὕτω σκελετὸς μὲ ἀφ' ἑνὸς ὄρθια στηρίγματα, συγκρατοῦντα τὴν εὐτελῆ ἑκατέρωθεν τοιχοποιίαν καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀλύσεις συνδέσεως μετ' αὐτῆς διὰ τῶν ὁριζοντίων κεραιῶν.

[1] Ἅγ. Δημήτριος τῆς Βαράσοβας (Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 106-107, εἰκ. 1).

[2] Πόρτα-Παναγιὰ Τρικάλων (Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 17).

Τὸ αὐτὸ σύστημα παρεμβολῆς σταυρῶν ἐφηρμόσθη καὶ ἐν Ἑλλάδι κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους (2ος μ. Χ. αἰ.) εἰς καταστήματα τῆς Κορίνθου[1], ἔνθα τὰ ἄνω μέρη τῶν τοίχων, οἵτινες φράσσουν τὰς ἀπολήξεις τῶν θολωτῶν ἐπιμήκων καταστημάτων τῆς Ἀγορᾶς, κατὰ μὲν τὰ τμήματα αὐτῶν τὰ ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰ ἐσωτερικὰ κενὰ ἐφράχθησαν διὰ κοινῆς τοιχοποιίας ἐξ ἀργῶν λίθων, ἐνῷ τὰ ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τοὺς διαχωριστικοὺς τοίχους τῶν καταστημάτων τμήματα τῆς ἐπενδύσεως παρουσιάζουν κανονικοὺς λαξευτοὺς λίθους σχηματίζοντας σταυρούς[2].

Συχνὰ ἐπίσης ἐφηρμόσθη τὸ μετὰ σταυρῶν σύστημα κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς πάντοτε χρόνους καὶ εἰς τὴν Β. Ἀφρικήν. Οὕτω π.χ. τὸ εὑρίσκομεν εἰς ἕνα τοῖχον τοῦ Καπιτωλίου τῆς Dugga (ρωμ. Thugga) (εἰκ. 25), κτισθέντα ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου (2ος αἰ. μ.Χ.), ὅπου ἐμφανίζεται σειρὰ ὁλόκληρος ἐπαλλήλων σταυρῶν[3], ἄλλοι δὲ πάλιν σταυροὶ παρεμβάλλονται εἰς τὴν τοιχοποιίαν τῆς πλευρικῆς στοᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς ἐν Dugga (2ος μ.Χ. αἰ.) καὶ εἰς Henschir-Abd el Basset τῆς Τυνησίας[4] Πρόκειται δηλαδὴ κατ' ἀρχὴν περὶ ἐνισχύσεως ἀδυνάτου ἢ ἐξ εὐτελῶν λίθων δομῆς διὰ σκελετοῦ ἐξ ὀρθίων

[3] Βίλλα τῶν Μυστηρίων (A. M a i u r i, Villa dei Misteri², 1947, σ. 38. M a u, Pompei, σ. 39. O v e r b e c k-M a u, Pompei, εἰκ. 262. L. C r e m a, L'Architettura Romana [Enciclopedia Classica], Torino 1959, σ. 11 εἰκ. 9). Ὁ R. C. C a r r i n g t o n, ἰδιαιτέρως (Pompei σ. 169) καὶ ἐν J. R. St. 1933, σ. 12 ἑ., χαρακτηρίζει τὸ σύστημα τοῦτο ὡς «ὕφους τάπητος» (carpentry style). Βλ. σχετικῶς καὶ G. L u g l i, La tecnica edilizia Romana I, Roma 1957, σ. 410, ὅστις ἀναφέρει, ὅτι τὸ αὐτὸ σύστημα ἐχρησιμοποιήθη καὶ εἰς ἄλλα μέρη τῆς Ἰταλίας (Mozia, Tarquinia, Σαρδηνία).

[1] R. S t i l l w e l l ἐν R. S t i l l w e l l–R. S c r a n t o n–S. E. F r e e m a n, Corinth I, 2, Architecture, Cambridge, Massachousetts, 1941, σ. 129.

[2] R. S t i l l w e l l, ἔνθ' ἀν. σ. 120, εἰκ. 79.

[3] R. C a g n a t – V. C h a p o t, Manuel d'Archéologie Romaine I, Paris 1916, σ. 25 εἰκ. 11.

[4] R. C a g n a t ἐν Daremberg - Saglio, Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines τόμ. 3,2, Paris 1904, σ. 2057, εἰκ. 5199 (λ. murus).

λίθων, παρεμβαλλομένων κατ' ἀποστάσεις, συνδεομένων δ' ὁριζοντίως μετὰ τῆς τοιχοποιίας δ' ἐγκαρσίων λίθων, σχηματιζόντων τὰς κεραίας τοῦ σταυροῦ[1].

Τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς λειτουργικὴν σημασίαν, συνδεδυασμένην ὅμως καὶ πρὸς τὸν θρησκευτικὸν συμβολισμὸν τοῦ σταυροῦ, εἶχον καὶ οἱ ἐντὸς τῶν τοιχωμάτων τῶν βυζαντινῶν ναῶν κατασκευαζόμενοι σταυροί, οἵτινες ἐφηρμόσθησαν ἐπίσης καὶ εἰς ἰδιωτικὰς βυζαντινὰς κατοικίας [2], μὲ τὴν διαφορὰν ὅμως ὅτι οὗτοι δὲν εἶναι ποτὲ ἐπάλληλοι ἀλλὰ μεμονωμένοι καὶ αὐτοτελεῖς ἄλλοτε συνεχεῖς καὶ διὰ μεγάλων κανονικῶν λαξευτῶν λίθων ἐκτελεσμένοι (Δαφνί [3], Χριστιάνου [4], Καπνικαρέα [5], 11ος αἰὼν) καὶ ἐνδεχομένως ὁ ναὸς Ἁγ. Νικολάου καὶ Ταξιαρχῶν Μωκίστης Αἰτωλίας, ἴσως 13ου αἰ. [6]) καὶ ἄλλοτε μεμονωμένοι [7] κατ' ἀποστάσεις καὶ δι' ἰσχνοτέρων λίθων κατὰ τὰς κατακορύφους κεραίας, περιβαλλομένων ἐνίοτε καὶ ὑπὸ ὀδοντωτῶν ταινιῶν ἐν ὅλῳ [1] ἢ ἐν μέρει [2]. Ἐνίοτε μάλιστα παρουσιάζουν μόνον τὸ σχῆμα Τ (τοῦ ἀρχικοῦ, παλαιοτέρου σταυροῦ) [3], ἄλλοτε πάντες καὶ ἄλλοτε ἐναλλασσόμενοι πρὸς πλήρεις σταυρούς [4].

[1] Σημειωτέον ὅτι καὶ ἡ πρώιμος μουσουλμανικὴ τέχνη ἐχρησιμοποίησε τὸν μετ' ἐπαλλήλων σταυρῶν ἐνισχυτικὸν σκελετὸν τῆς τοιχοποιίας εἰς τὰ τείχη τοῦ Sfax καὶ εἰς τὰ ἄνω μέρη τῶν κλιτῶν τοῦ μεγάλου τζαμίου τοῦ Kaiouran (G. M a r ç a i s, Manuel d' Art Musulman, L' architecture I, Paris 1926, σ. 58 εἰκ. 26 καὶ σ. 59). Πρβλ. καὶ τοιχοδομίαν τῶν τειχῶν τῆς Ἀλάμπρας, ἔνθα τοὺς σταυροὺς σχηματίζουν πλίνθοι (α ὐ τ ό θ ι, σ. 585).

[2] Ὡς π.χ. εἰς τοὺς τοίχους τῆς κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τῆς Ἀγορᾶς τῆς Κορίνθου βυζαντινῆς συνοικίας, ἔνθα μεταξὺ τῆς κοινῆς τοιχοποιίας εὑρίσκονται σταυροὶ σχήματος Τ. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν σώζεται τὸ ὑπεράνω τῆς ὁριζοντίας κεραίας των τμῆμα τοῦ τοίχου δὲν γνωρίζομεν, ἂν πρόκειται περὶ ὁλοκλήρου σταυροῦ ἢ περὶ σταυροῦ σχήματος Τ. Βλ. H. R o b i n s o n – S. W e i n b e r g ἐν Hesperia 29, 1960, σ. 230 καὶ πίν. 58β.

[3] G. M i l l e t, Le Monastère de Daphni, Paris 1899, πίν. VI,1.

[4] E u s t. S t i k a s, L' Église byzantine de Christianou, Paris 1951, σ. 24 εἰκ. 4, 23, 24, 26, πίν. III.

[5] A d. S t r u c k, Griechenland, Band I : Athen u. Attika, Wien u. Leipzig 1911, σ. 149 εἰκ. 173. H. M e g a w, BSA 32, 1931-32, σ. 102.

[6] Π. Λ α ζ α ρ ί δ η ς, ΑΔ 16 (1960) σ. 198, πίν. 167β.

[7] Ναὸς Ἁγ. Δημητρίου Βαράσοβας (Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 106-107 εἰκ. 1). Ναὸς Ἀσωμάτων Θησείου (Ε. Σ τ ί κ α ς, ΔΧΑΕ περ. Δ' τόμ. Α', 1959, σ. 118, εἰκ. 2). Τράπεζα Μ. Ὁσ. Λουκᾶ Φωκίδος (Ε. Σ τ ί κ α ς, Τὸ οἰκοδομικὸν Χρονικὸν τῆς Μ. Ὁσ. Λουκᾶ, Ἀθῆναι 1970, σ. 216). Μ. Μεταμορφώσεως Ἁγιᾶς (Καμένα Βοῦρλα) (Π. Λ α ζ α ρ ί δ η ς, Ἀρχ. Δελτ. 17, 1961-62, σ. 164, πίν. 177,δ). Ἁγία Μονὴ Ναυπλίου (A. S t r u c k, Ath. Mit. 1909, σ. 226, πίν. XI,4). H. M e g a w, BSA 32, 1931-32, σ. 102. G. M i l l e t, L' école grecque, Paris 1916, σ. 142 εἰκ. 69. Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου εἰς Χώνικα Ἀργολίδος (A. S t r u c k, ἔ. ἀ. πίν. VII, H. M e g a w, ἔ. ἀ. σ. 102, Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑτ. 1960, σ. 247). Ναὸς Ἐπισκοπῆς Δαμαλᾶ (Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ τ. Ε', 1939-40, σ. 28-29 καὶ Π. Λ α ζ α ρ ί δ η ς, ΔΧΑΕ περ. Δ', τόμ. Β', 1960-61, πίν. 70α-β,71β). Μ. Παντοκράτορος Σαγματᾶ (Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ τ. Ζ', 1951, σ. 88 εἰκ. 8, 9, 10). Πόρτα–Παναγιὰ Τρικάλων (Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 17).

Ὁ ἡμέτερος ναὸς παρουσιάζων σταυροὺς μεμονωμένους καὶ μὲ ἰσχνὰς τὰς κατακορύφους κεραίας, οὐχὶ δὲ πολὺ ἐπιμελοῦς κατασκευῆς δύναται, νομίζω, νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος.

Γεννᾶται ὅμως ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς χρονολογήσεως τὸ ἑξῆς πρόβλημα: Κ υ ρ ι α κ ὸ ς ὁ γνωστὸς ἐξ Ἀγκῶνος Ἰταλὸς περιηγητὴς ἀναφέρει[5] ὅτι εἶδεν ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς Ἰθώμης (in summo monte Ithome) τὴν ἀγωνιστικὴν ἐπιγραφὴν IG V, 1, 1469, τοῦ 126 μ.Χ. αὐτὴν ἐκείνην δηλαδὴ ἥτις ἀποτελεῖ σήμερον τὴν δεξιὰν ὀγκώδη (2.00 × 0.50 × 0.24 μ.) παραστάδα τῆς νοτίας θύρας τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Νικολάου. Ἀλλ' ἐρωτᾶται ἤδη — καὶ τὴν ἀπορίαν ταύτην διετύπωσεν ἀπὸ τοῦ 1879 καὶ ὁ Ἀ θ α ν. Π ε τ ρ ί δ η ς [6] — πῶς καὶ διατί μετεφέρθη ὁ ὀγκώδης καὶ πολὺ δυσκόλως μεταφερόμενος οὗτος λίθος ἀπὸ τῆς Ἰθώμης εἰς τὸ κάτωθεν τοῦ χωρίου Μαυρομάτι νεκροταφεῖον. Διότι ἂν ἐπὶ Κυριακοῦ, ἤτοι τὸ 1447, ἡ ἐπιγραφὴ εὑρίσκετο εἰς τὴν κορυφὴν τῆς Ἰθώμης, ὁ ναός, τοῦ ὁποίου ἡ παραστὰς τῆς θύρας ἀποτελεῖ ἀρχικὸν ὀργανικὸν μέλος, θὰ πρέπει νὰ εἶναι μεταγενέστερος τοῦ 1447, πρᾶγμα ἀπίθανον. Ἔχω τὴν γνώμην ὅτι κάποια σύγχυσις θὰ συνέβη εἰς τὰς σημειώσεις τοῦ Κυριακοῦ, ὅτι δηλ. ἡ ἔκφρασις «in summo monte», εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρεται ὅτι εὑρίσκετο ἡ ἐπιγραφή, θὰ ἀφορᾷ ὄχι τὴν κορυφὴν τῆς Ἰθώμης ἀλλὰ τὸ ἐνδιάμεσον ἐκεῖνο ὕψωμα, τὸ ὑπεράνω τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εὑρίσκεται τὸ νεκροταφεῖον καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Νικολάου, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον καὶ ἡ μεταφορὰ τόσον ὀγκώδους λίθου ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῆς Ἰθώμης κάτω θὰ ἦτο καὶ σήμερον ἀκόμη ἄκρως δυσχερὴς καὶ ἑπομένως ἀπαράδεκτος.

[1] Παλαιοπαναγιὰ Μανολάδος (Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 115, 118, καὶ τ. Ε', 1939-40, σ. 147. Χ. Μ π ο ύ ρ α ς, Ἡ Παλαιοπαναγιὰ στὴ Μανωλάδα, Ἐπιστ. Ἐπ. Πολυτ. Σχ. Θεσσαλονίκης Δ', 1969, πίν. 3β).

[2] Ναὸς Σωτῆρος Ἀμφίσσης (Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 184 εἰκ. 4).

[3] Ναὸς Σωτῆρος Γαρδενίτσας Μάνης (R. T r a q u a i r, BSA 15, 1908-09, σ. 180, πίν. XII. H. M e g a w, BSA 33, 1932-33, σ. 154, 157 πίν. 19, 20. Ε. Κ ο υ ν ο υ π ι ώ τ ο υ, Ἀρχ. Δελτ. 23, 1968, Χρονικά, σ. 204 πίν. 156α). Ὀκταγωνικὸς ναὸς Ἀντικύρας (Ε. Σ τ ί κ α ς, ἔ.ἀ. εἰκ. 127, πίν. 177).

[4] Ναὸς Ἁγ. Γεωργίου Κίττας Μάνης (= Ἅγ. Σέργιος καὶ Βάκχος) (R. T r a q u a i r, BSA 15, 1908-09, σ. 187 εἰκ. 3 καὶ σ. 188, πίν. XIV).

[5] Φύλλον 111· πρβ. M.R. J o n e s, Cat. of Mss. in Eton College, Cambridge 1895, σ. 67 κἑ.

[6] Παρνασσὸς 3, 1879, σ. 1021 ἑ.

Προσθέτω ἐν τέλει ὅτι τέσσαρες ἄλλαι ὁμοίου περιεχομένου ἀγωνιστικαὶ ἐπιγραφαὶ εὑρέθησαν πάλαι τε καὶ ἐσχάτως [1] κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς ἀρχαίας πόλεως, ὁπόθεν ἡ μεταφορὰ αὐτῶν εἰς τὸ νεκροταφεῖον θὰ ἦτο πολὺ εὐχερεστέρα.

⟨Συνεχίζεται⟩

---

[1] IG V,1, ἀρ. 1467, 1468, 1469 καὶ ΠΑΕ 1969, σ. 103-104.